

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

на правах рукопису

Шульга Володимир Петрович

УДК911.3.375.5(477.63)

**СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО
ТУРИЗМУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

11.00.02 - економічна та соціальна географія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Науковий керівник:

заслужений діяч науки і техніки України,
член-кореспондент НАПН України,
доктор економічних наук, професор

ОЛІЙНИК ЯРОСЛАВ БОГДАНОВИЧ

КИЇВ-2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ НА ОСНОВІ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ.....	10
1.1. Смысловое поле екологічного туризму.....	10
1.2. Рекреаційне природокористування як фактор екологічного туризму....	27
1.3. Методологічні основи дослідження природно-рекреаційних ресурсів регіону для цілей екологічного туризму.....	39
Висновки до розділу 1.....	49
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ЧИНІКІВ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	53
2.1. Діагностика природно-рекреаційних ресурсів для цілей екологічного туризму.....	53
2.2. Природно заповідний фонд Сумської області як об'єкт екологічного туризму.....	73
2.3. Історико-культурні та соціально-економічні туристично-рекреаційні ресурси.....	86
2.4. Екологічна безпека Сумської області в дискурсі розвитку туризму.....	95
Висновки до розділу 2.....	106
РОЗДІЛ 3. РЕГІОНАЛЬНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПРИРОДНО- РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОБЛАСТІ З ПОЗИЦІЙ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ.....	109
3.1. Природно-ресурсний потенціал Шосткинської туристично- рекреаційної екосистеми.....	109
3.2. Природно-ресурсний потенціал Роменсько-Конотопської туристично- рекреаційної екосистеми.....	119
3.3. Природно-ресурсний потенціал Охтирсько-Котелевської туристично- рекреаційної екосистеми.....	132

3.4. Природно-ресурсний потенціал Глухівсько-Сумської туристично-рекреаційної екосистеми.....	139
Висновки до розділу 3.....	149
РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ ТА РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ.....	151
4.1. Стратегічне планування розвитку екологічного туризму.....	151
4.2. Стратегічне управління розвитком екологічного туризму у взаємозв'язку з оптимізацією рекреаційного природокористування.....	164
4.3. Інституціонально-географічний механізм реалізації стратегії розвитку екологічного туризму.....	175
Висновки до розділу 4.....	192
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	200
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Актуальність теми. Впродовж останніх років в Україні з її потужним туристсько-рекреаційним потенціалом спостерігається процес актуалізації проблеми забезпечення сталого розвитку території, в тому числі через узгодження рекреаційних і природоохоронних потреб суспільства. Нині єдиним видом туризму, що повною мірою передбачає раціоналізацію природокористування в межах певної території, сприяє гуманізації суспільної свідомості, визнанню паритетності стосунків «людина-природа», є екологічний туризм.

Вивчення закономірностей і чинників, а також обґрунтування шляхів його розвитку й удосконалення територіальної організації є важливою передумовою не лише досягнення екологічного ефекту, але й вирішення цілої низки соціально-економічних проблем місцевих громад регіонів України.

Бачення екотуризму як альтернативної форми природокористування вимагає перегляду методів комплексної оцінки туристичних ресурсів території з огляду на можливості їх використання в екотуристичній діяльності. Така оцінка стає підґрунтям для стратегічного планування розвитку екотуризму, побудови ефективних механізмів його інституалізації.

Проблем рекреаційного природокористування й екологізації туризму як важливого соціально-економічного явища торкались у своїх наукових доробках О. Воробйова, П. Масляк, Я. Олійник, М. Падун, М. Пістун, М. Рутинський, В. Стафійчук, А. Степаненко, О. Топчієв, О. Шаблій, І. Яковенко. Вагомий внесок у дослідження історичних передумов і сутності екологічного туризму зробили зарубіжні вчені Д. Діамантіс, Г. Міллер, В. Валентайн, Г. Чебало-Ласкурон, В. Пірс і В. Уоллас, М. Майя, М. Вард, Н. Ендікот, В. Кекушев і українські дослідники О. Дмитрук, В. Гетьман, І. Голубець, О. Кузьменко, Н. Коніщева, О. Любіцева, Ю. Мазуров, О. Міщенко.

Однак, просторові аспекти розвитку екологічного туризму лишаються недостатньо вивченими. Зокрема, потребують удосконалення теоретико-методичні засади суспільно-географічного дослідження туристсько-

рекреаційного потенціалу екотуризму, існує необхідність оцінки впливу чинників та аналізу забезпеченості регіонів України ресурсами для його розвитку, обґрунтування шляхів інституціоналізації екотуристичної діяльності. Вищезазначені аспекти визначили актуальність дослідження та зумовили вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках наукової теми кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Суспільно-географічні основи дослідження трансформації системи природокористування в Україні» (№ державної реєстрації 0111U003932).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є поглиблення теоретико-методологічних основ, розробка та обґрунтування розвитку туристично-рекреаційного потенціалу регіону для потреб екологічного туризму, визначення стратегічних напрямів його розвитку на основі рекреаційного природокористування. Для досягнення поставленої мети виконувались такі *завдання*:

- окреслити смислове поле екологічного туризму, визначити роль і значення раціонального природокористування у формуванні стратегій його розвитку;
- розробити методичні підходи до оцінки природно-рекреаційних ресурсів регіону для потреб екологічного туризму;
- провести системний аналіз чинників природно-рекреаційного потенціалу Сумської області на основі фізико-географічного районування та визначити об'єкти екологічного туризму в межах її екосистем;
- оцінити на репрезентативних ключових ділянках придатність природно-територіальних комплексів для потреб екологічного туризму;
- здійснити оцінку екологічної безпеки в дискурсі розвитку туризму;
- визначити і обґрунтувати найбільш перспективні території для розвитку екологічного туризму та запропонувати оптимальні екотуристичні маршрути для кожної природно-територіальної одиниці;

- розробити концепцію стратегічного управління розвитком екологічного туризму;
- визначити шляхи вдосконалення інституційно-географічного механізму з метою реалізації стратегічного розвитку екологічного туризму.

Об'єктом дослідження є туристично-рекреаційний потенціал природно-територіальних комплексів Сумської області.

Предметом дослідження є процес використання туристично-рекреаційного потенціалу Сумської області для розвитку екологічного туризму.

Методи дослідження. У ході дослідження були використані як загальнонаукові методи аналізу, синтезу, компаративний, системного структурно-логічного узагальнення, так і спеціальні методи. Для вдосконалення понятійного апарату, визначення особливостей, закономірностей розвитку екологічного туризму застосовувався конструктивно-логічний метод. Метод туристично-географічного районування дозволили зібрати інформацію щодо туристсько-рекреаційних ресурсів Сумщини. Обробка отриманих даних здійснювалась за допомогою статистичних та економіко-математичних методів, бальним методом, методом рангів і групування, оформлення основних результатів досліджень – картографічними методами.

Інформаційну базу дослідження становлять звітні матеріали Державної служби статистики України, Державного агентства України з туризму та курортів, дані Міністерства екології та природних ресурсів України, Державного реєстру нерухомих пам'яток України, Головного управління статистики у Сумській області, Державного управління екології та природних ресурсів у Сумській області, а також результати власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

вперше:

на основі методів рангів, бальної оцінки та групування проведено оцінку ступеня атрактивності окремих природних територій Сумської області та їх готовності до включення до мережі базових екологічних маршрутів України; а також запропоновані стратегії залучення кожної екосистеми до використання з метою екотуристичної діяльності;

обґрунтовано складові інституційно-географічного механізму стратегічного розвитку екологічного туризму регіону, включаючи механізми забезпечення екологічного пріоритету туристичної діяльності, залучення місцевих територіальних громад, акумуляції коштів, маркетингу, взаємодії з партнерами та донорськими організаціями.

удосконалено:

сутність категорії «екотуристична діяльність», що визначається як різновид соціальної активності людей, пов'язаний з виробництвом і споживанням туристичних послуг в умовах перебування в природному середовищі з використанням його туристсько-рекреаційних ресурсів і з урахуванням можливостей його збереження та відновлення;

методичні підходи суспільно-географічного дослідження природно-рекреаційних ресурсів для потреб екологічного туризму, включаючи їх диференційовану й інтегровану оцінку, а також типологію туристичних об'єктів за ступенем готовності до використання в екотуристичній діяльності та територій – за ступенем перспективності розвитку екологічного туризму

дістало подальший розвиток:

напрями стратегічного планування розвитку екологічного туризму в межах окремого територіально-адміністративного регіону, що ґрунтуються на узгодженні вимог раціонального рекреаційного природокористування та забезпеченні задоволення рекреаційних потреб туристів.

Практичне значення роботи. Розроблені практичні рекомендації щодо територіальної та функціональної оптимізації розвитку екологічного туризму можуть бути використані державними та регіональними органами управління і місцевого самоврядування при розробці програм розвитку екологічного туризму.

Основні положення дисертаційної роботи враховані під час розгляду та доопрацювання Комітетом з питань транспорту і зв'язку Верховної Ради України проектів законодавчих актів України у сфері розвитку транспортної інфраструктури (довідка №04-38/24-399 від 05.11.2013 р.).

Надані автором пропозиції враховані при розробці Програми розвитку туризму в Сумському районі на 2011-2015 рр. та будуть використані під час роботи над Стратегією розвитку Сумського району до 2022 р. (довідка №02-04/776 від 11.11.2013 р., надана Сумською районною радою), проекту обласної програми розвитку «Екологія Сумщини-2015» в частині розвитку екотуристичної галузі (довідка №17 від 1.11.2013 р., надана Сумським міським громадським соціальним еколого-правовим центром «ЕкоПраво-Суми»)

Визначені базові туристичні маршрути в межах регіональних природних територіальних комплексів стали підґрунтям для розроблення туристичного продукту туроператорами внутрішнього туризму (довідка № 71 від 04.11.2013 р., надана туристичним підприємством «ВсюдуБуду»). Результати досліджень можуть використовуватися для подальшої більш детальної розробки заходів оптимізації розвитку туризму з врахуванням майбутніх змін використання об'єктів еколого-туристичного природокористування. Інформаційна частина роботи може бути використана як база для продовження наукових досліджень в суміжних галузях (рекреаційна географія, ландшафтна архітектура, краєзнавство, антропогенне ландшафтознавство тощо) та для продовження досліджень за апробованою й удосконаленою методикою в інших регіонах; при організації туристичних маршрутів та локального відпочинку; як доповнення лекційних курсів для географічних і туристичних спеціальностей.

Особистий внесок здобувача полягає у зборі, обробці та систематизації результатів попередніх досліджень стосовно оцінки природно-рекреаційних ресурсів для потреб екотуризму, а також у власних дослідженнях, спрямованих на вивчення особливостей та географічного поширення туристично-рекреаційних ресурсів регіону. Проведені протягом 2004-2010 р. польові та камеральні дослідження спрямовані на вивчення рекреаційних особливостей природно-територіальних комплексів Сумської області, створення методики рекреаційної оцінки території для потреб екологічного туризму, а також у розробці пропозицій щодо оптимальної організації регіонального еколого-туристичного природокористування.

Апробація результатів дисертації. Результати роботи доповідались та обговорювались на Міжнародній науково-практичних конференціях «Регіон-2007: Стратегія оптимального розвитку» (17–18 квітня 2007 року, м. Харків); «Регіон-2007: Суспільно-географічні аспекти» (18–19 квітня 2007 року, м. Харків); «Менеджмент за умов трансформаційних інновацій: виклики, реформи, досягнення» (10-12 травня 2007 року, м. Суми); Роль туризму в соціокультурному розвитку особистості (23–25 лютого 2011 року, м. Глухів).

Публікації. Основні положення та результати наукових досліджень автора за темою дисертації опубліковані в 15-и наукових працях, загальним обсягом 3,2 д.а. (у тому числі особистих – 3 д.а.), з яких у фахових виданнях – 6 праць загальними обсягом 1,8 д.а.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, 4 розділів, висновків; викладена на 197 сторінках друкованого тексту, містить 6 рисунків, 19 таблиць, 9 додатків, 42 ілюстрації. Список використаних джерел становить 152 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ НА ОСНОВІ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

1.1. Смысловое поле екологічного туризму

Сутність туризму як мобільної форми споживання та виду рекреаційної діяльності, оснований на подоланні простору, надзвичайно тісно пов'язана з територією, характером середовища в широкому розумінні цього поняття (не тільки природного, а й соціально-культурного та економічного середовища людської діяльності) і є географічною [1, с. 208.].

Вважається, що географізація досліджень туризму в світі розпочалась в середині XIX ст., а на вітчизняних теренах – у 60-80-і роки XX ст. як напрям рекреаційної географії [2]. Відповідно, етапи розвитку географічної думки відбивають основні етапи розвитку туризму. Подорожі активного відпочинку (походи і прогулянки в горах, прогулянки на човнах, а згодом і велосипедні прогулянки) стимулювали перш за все комплексні дослідження фізико-географічних об'єктів з метою визначення можливостей їх використання в туризмі. Саме виявленню природно-рекреаційних ресурсів і можливостям їх залучення до туристсько-рекреаційної діяльності присвячені роботи кінця XIX - початку XX ст. У першій половині XX ст. основна увага приділялась краєзнавчій діяльності, чим був зроблений значний внесок у розширення ресурсної бази туризму, що зрештою підштовхнуло його комплексний розвиток. Друга половина XX ст. ознаменувалась високими темпами розвитку туризму, що обумовило стрімку розбудову туристичної індустрії, тому на перший план вийшли дослідження з питань територіальної організації й оптимізації рекреаційної діяльності [2].

Аналіз наукової літератури дає змогу виділити соціальний, історичний, економічний, правовий, міжнародний, культурологічний та інші напрями дослідження туризму. Теоретико-методологічні аспекти туризму, історію його розвитку як в Україні, так і за її межами, окремі питання управління галуззю вивчали відомі вітчизняні вчені О. О. Любіцева, Т. І. Ткаченко, В. К. Федорченко, В. І. Цибух, А. Т. Матвієнко, М. П. Крачило, С. І. Попович, Г. П. Науменко, С. В. Хлоп'як, І. М. Школа, В. С. Ковешніков, М. І. Долішній та ін. Питанням менеджменту та маркетингу туризму присвячені роботи зарубіжних науковців В. А. Квартального, М. І. Кабушкіна, В. Г. Гуляєва, В. Мідлтона, Г.Ф. Шаповала. Вітчизняні дослідники В. К. Євдокименко, В. І. Мацола, М. Б. Онисько, О. М. Савченко особливого значення надавали регіональним аспектам розвитку туристичної галузі. Вагомим внеском у розроблення питань економіки, організації й управління рекреаційно-туристичним комплексом є роботи вчених одеської наукової школи, зокрема О. Г. Топчієва, С. К. Харічкова, О. С. Шаптали та ін. Відомі українські вчені М. К. Орлатий, П. Т. Саблук приділяли увагу теоретичним аспектам розвитку сільського зеленого туризму як чинника соціально-економічного піднесення сільських населених пунктів. Питання збереження туристичних ресурсів та управління рекреаційним природокористуванням досліджували відомі вітчизняні науковці О. Ю. Дмитрук, Ю. П. Лебединський, І. М. Потравний, В. І. Гетьман, Б. М. Данилишин, В. С. Міщенко та ін.

Саме відгалуженням досліджень науковців останньої групи є вивчення шляхів використання туристсько-рекреаційних ресурсів з метою екотуристичної діяльності.

Оздоровлення населення, підвищення його працездатності та рівня культури шляхом здійснення культурно-просвітницької та рекреаційної діяльності актуалізує соціальну значущість туризму. Дедалі посилюється й екологічна функція туризму, що знайшла реалізацію у такому його виді, як екологічний (екотуризм). Дійсно, з одного боку, суб'єкти туристичної діяльності виступають споживачами певних природно-рекреаційних благ і зацікавлені в їх збереженні. Однак, розширення й інтенсифікація туристичної діяльності сприяє залученню нових територій, а технічні можливості

дозволяють їх освоїти. З іншого боку, зростання туристичного попиту та відсутність контролю за процесом його задоволення призводить до збільшення антропогенного тиску на територіальні рекреаційні системи, загострює проблему захисту довкілля.

Такий конфлікт інтересів породжує одразу багато питань, пов'язаних з необхідністю узгодження господарської діяльності з принципами сталого розвитку, і саме екологічний туризм стає дієвим засобом їх вирішення.

Існує думка, що виділення екологічного туризму в окрему галузь є недоцільним, оскільки його функції притаманні або мають бути властиві всім видам туризму, і наразі варто говорити про екологізацію туристичної галузі в цілому [4]. Ми вважаємо, що в даному випадку необхідно виділити пріоритетні функції екологічного туризму – екологічну, просвітницьку та виховну, що і є однією з причин виокремлення екотуризму як самостійної галузі. В. І. Гетьман наголошує, що основним заняттям відвідувачів (екотуристів) національних природних і регіональних ландшафтних парків не може бути класична рекреація (загальнооздоровчий відпочинок). Для них основне – високодуховне спілкування з природою, що викликає чисті почуття, сприяє інтелектуальному збагаченню, фізичному наповненню здоров'ям [5].

Екологічний туризм – відносно нова дефініція в туризмологічних дослідженнях. На думку О. Ю. Дмитрука [6], початок його розвитку як явища слід відносити до середини ХІХ ст., на яке припадає різкий сплеск історико-етнографічних і природничо-краєзнавчих досліджень в Україні. Саме тоді були створені перші туристичні стежки в Кримських горах, осередки туризму (клуби, товариства, секції, «пластові» гуртки). Розвиток туризму набув нових форм за радянської доби [6]. Але, на нашу думку, історичні етапи розвитку туризму, зокрема, природничо-краєзнавчого напрямку, можна розглядати лише як створення підґрунтя для виникнення екологічного туризму, а не як один з етапів його розвитку, оскільки реалізовувалися не всі фундаментальні положення екологічного туризму в їх сучасному розумінні. За теперішніх умов напрацьована в часи розквіту краєзнавчо-туристичного руху науково-

популярна, освітньо-красознава інформація може стати неоціненною для розробки інформаційної бази регіонального екологічного туризму.

Початком формування сучасної концепції екотуризму варто вважати 80-ті роки XX ст., коли в пресі з'явилися дослідження на цю тему, пов'язані з роботами швейцарських і західнонімецьких вчених [7]. У цей період з'являється цілий ряд наукових праць, присвячених соціальним і екологічним проблемам розвитку туризму. За даними UNWTO (Всесвітньої Туристичної Організації) термін «екотуризм» активно використовується в індустрії туризму вже понад 10 років. Як відзначають деякі дослідники, поняття «екотуризм» довгий час мало невизначені межі та досі лишається дискусійним [6] (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Визначення екотуризму

№ п/п	Джерело (Автор)	Рік	Визначення
1	Г.Міллер	1978	Життєздатний туризм, чутливий до навколишнього середовища, що включає вивчення природного і культурного навколишнього середовища і має на меті поліпшення стану в цьому середовищі
2	БММТ «Супутник»	1987	Екотуризм – маршрути, обладнані таким чином, щоб присутність туристів мінімально відбивалася на природному середовищі, а самі вони не тільки відпочивали, але і знайомилися з екологічними проблемами, більш того, по можливості брали участь у їх рішенні
3	Міжнародна організація екотуризму (TIES)	1990	Екотуризм – відповідальна подорож у природні зони, області, що зберігає навколишнє середовище і підтримує добробут місцевих мешканців
4	Х. Чебалло-Ласкон	1991	Екотуризм – подорож по відносно недоторканих природних місцевостях з особливою метою вивчення, милування і насолодою ландшафтами з їх дикими рослинами і тваринами, а також всіма існуючими культурними проявами
5	О.О. Бейдик	1997	Екологічний туризм – складова частина рекреаційної діяльності, при якій негативний вплив на природне середовище та його компоненти є мінімальним. Екологічний туризм передбачає гармонійне єднання людини,

			засобів рекреації, природного середовища та рекреаційної інфраструктури
--	--	--	---

6	А.Валентайн	1993	Екотуризм – вид туризму, що розвивається на основі відносно непорушених природних територій; не є руйнівним, не принижує людську гідність, екологічно стійкий; здійснює прямий внесок у продовження захисту і управління природних територій, за умови адекватного та відповідного режиму управління.
7	Управління лісів о. Тасманія	1994	Екотуризм – вид природного туризму, орієнтований на екологічну освіту та навчання, а також забезпечення місцевого розвитку, що доводить екологічну, соціальну, культурну й економічну стійкість
8	Департамент туризму Австралії	1994	Екотуризм – різновид природного туризму, що передбачає екологічну освіту та забезпечує екологічну сталість території. Це визначення визнає, що природне середовище включає в себе культурні компоненти та обов'язкову співпрацю з місцевим співтовариством і довгострокового збереження ресурсів.
9	М. Уоллас і М. Пірс	1996	Екотуризм є подорожі відносно непорушеними природними територіями для дослідження, задоволення, або допомоги, що має справу з флорою, фауною, геологією та екосистемами району, а також громадами, що живуть поруч, їх потребами, культурою, і їх ставленням до землі. Задуманий як інструмент для збереження і сталого розвитку.
10	Г.С. Гужин, М.Ю. Беликов, В.Клименок	1997	Основою екотуризму є турбота про навколишнє середовище. На перший план виходить організація поїздок з обмеженим числом учасників у природні зони з можливим відвідуванням місць, що складають певний культурний інтерес із метою реалізації різноманітних проектів охорони і раціонального використання природних ресурсів
11	М. Майя	1997	Екотуризм – координує, допомагає і стимулює використання культурних і природних туристських ресурсів, признаючи важливість зберігання місцевої культурної спадщини і природних ресурсів області (регіону) для місцевого населення і майбутніх туристів
12	Н. Вард	1997	Екотуризм – будь-яка подорож, упродовж якої мандрівник вивчає навколишнє середовище, подорож у якій природа є головною цінністю
13	М. Едінкотт	1997	Екотуризм – подорожі з низьким антропогенним впливом на навколишнє середовище або тури до

			природи
14	М.Б. Біржаков	1999	Екологічний туризм визначається як строго спеціалізований вид дозвілля з яскраво вираженими науково-пізнавальними цілями. Один з різновидів природного туризму, що об'єднує людей які подорожують з науково-пізнавальною метою
15	Консультативна рада Канади з навколишнього середовища	1999	Екотуризм – вид туризму, пов'язаний із пізнанням природи та спрямований на зберігання екосистем при повазі інтересів місцевого населення

Продовження табл. 1.1

16	Л.С. Слепокуров	2000	Екологічний туризм – вихід в природу груп екологів з метою прибирання сміття, ліквідації руйнувань, відновлення підземних джерел
17	В.Л.Ємельянов	2001	Екологічний туризм – це будь-який вид прибуткової туристичної діяльності, що сприяє формуванню екологічного світосприйняття, приносить користь навколишньому природному середовищу, культурній, культурно-історичній і генетичній спадщині, з метою сталого розвитку туристичних регіонів, підвищення культурного рівні і достатку їх населення; в тому числі шляхом відрахування певної частини отриманого прибутку на фінансування проектів, які спрямовані на досягнення вказаних задач
18	О.Ю. Дмитрук	2001	Екотуризм – це інтегруючий напрямок у туристській діяльності. Екологічним туризмом може бути будь-який вид туризму, що реалізується в умовах активного перебування людини в природному середовищі з використанням його рекреаційних, пізнавальних та інших можливостей, а й з урахуванням можливості їх відновлення, зберігання і відтворення як на споглядальному, так і на практичному рівні
19	В.П Кекушев, В.П Сергеев., В.Б.Степаницкий	2001	Екотуризм – туризм з екологічно значимим наповненням, специфічна форма , діяльності людей, які у спілкуванні з природою вибудовують свої відносини з нею на основі взаємної вигоди, щоб людина отримала від такого спілкування певний фізичний, інтелектуальний та емоційний запас міцності і природа при цьому не постраждала
20	Європейська конференція до Міжнародного року екотуризму	2001	Екотуризм – це концепція, метою якої є збереження природних пейзажів.
21	Міжнародне товариство за виживання	2002	Екотуризм – визнає першість інтересів місцевих мешканців у туристському освоєнні території, захищає місцеву флору і фауну, забезпечує місцевих мешканців економічними стимулами зберігати навколишнє середовище
22	Я.Б.Олійник, В.І.Гетьман	2002	Екологічний туризм включає всі види туризму, орієнтовані па збереження природного довкілля, зокрема заповідних ландшафтів, налагодження гуманних стосунків з місцевим населенням та

			органами самоврядування, поліпшення фінансово-економічного благополуччя регіонів
23	О.О.Любіцева, К. Стащук	2002	Екологічний туризм – це напрямок туризму, оснований на максимізації використання природно-рекреаційних благ та ресурсів і спрямований на еколого-просвітницьку рекреаційну діяльність
24	В.В. Храбовченко	2003	Екотуризм – вид туризму, що ґрунтується на туристському попиті, пов'язаний із туристськими потребами в пізнанні природи і внесенні внеску в збереження екосистем при повазі інтересів місцевого населення

Примітка: Узагальнено автором на основі [6, 7]

Отже, однозначного трактування поняття «екологічний туризм» не існує, і весь спектр трактувань можна умовно поділити на дві частини: розуміння суті екотуризму у вузькому та широкому значенні. У вузькому значенні екологічним туризмом можна вважати подорож з оздоровчо-пізнавальною метою маршрутами, прокладеними у місцевостях, що зазнали мінімальних антропогенних змін. У такому випадку цей вид туристичної діяльності є протиставленням урбанізаційним процесам і зовні виглядає як антитеза «цивілізованому» способу життя, комфортною тимчасовою «втечею» від еколого-психологічних проблем, породжених урбанізацією. В широкому значенні екологічним, на нашу думку, можна вважати вид туризму, що завдає мінімальної шкоди навколишньому природному середовищу та має на меті оздоровчо-пізнавальну діяльність з використанням рекреаційного й естетичного потенціалу природних і природно-антропогенних комплексів. Втім, усі визначення об'єднує кілька ключових ознак.

Екологічний туризм – це насамперед подорож, об'єктами спостережень якої є компоненти природного середовища та культурні ландшафти, природне середовище яких має типові або ж, навпаки, унікальні риси; активна форма рекреації й культурного відпочинку на лоні природи з мінімальним впливом на природне середовище [15]. Визначається екологічний туризм також як «економічний процес, у якому рідкісні та красиві екосистеми продаються на міжнародному ринку для залучення в них відвідувачів»; як «специфічний ринок для екологічно свідомих туристів, зацікавлених у спостереженні за природою»;

або як туризм, що має такі технологічні та управлінські рішення, які б дозволяли раціонально використовувати природні ресурси [16]. На думку В.П. Кекушева, «екологічний туризм – це такий вид туризму, що виражається в активному часовикористанні людини в природному середовищі не тільки з використанням її рекреаційних, пізнавальних та інших можливостей, але і з урахуванням їх зберігання і збільшення як на свідомому, так і на практичному рівні» [10, с.19].

Незважаючи на зростаючу популярність екологічного туризму, його частка у світовому обороті туристичного капіталу складає поки що не більш 10% (близько 35-40 млрд. доларів США). Значною мірою це викликане керованою стандартизацією туристських послуг, серед яких епітет «екологічний» асоціюється з уявленням про винятково некомфортабельні умови відпочинку. Тому Всесвітня Туристична Організація (UNWTO) воліє пропагувати й використовувати термін «стійкий туризм», вкладаючи в нього зміст, дуже близький до концепції екотуризму [8]. Використовується також термін «м'який туризм» (soft tourism, або розширений варіант nature tourism with a soft touch – дослівно: природний туризм з м'яким дотиком до природи), «зелений туризм» тощо [6].

У міжнародній практиці концепція екологічного (сталого) туризму включає наступні положення [9, с. 17]:

- невиснажливе та безперервне використання природних рекреаційних ресурсів;
- забезпечення збереження природного та соціально-культурного різноманіття;
- інтеграція екотуризму в економічний розвиток регіонів;
- екологічна освіта (просвіта) туристів і місцевого населення.

Основна ідея екологічного туризму – турбота про навколишнє природне середовище, що використовують з туристичною метою. Саме використання з туристичною метою багатств природи в сполученні з вихованням любові до неї, утвердження важливості її захисту і є відмінною рисою екологічного туризму. На нашу думку, головною відмінністю екологічного туризму від інших видів

туризму є насамперед відмова від споживацької точки зору, самоідентифікація туриста-рекреанта не як споживача туристичних послуг, що знаходиться в позиції протиставлення природному середовищу, а як частини цього середовища. В екологічному туризмі, по суті, необхідною умовою є усвідомлення суб'єктом його зв'язку з об'єктом туризму.

У наукових доробках відповідної тематики нині вживається багато псевдосинонімів поняття «екологічний туризм», за якими стоїть невизначеність питання: зелений, сільський, аграрний, сільськогосподарський, стійкий, сталий, природний та ін. Така кількість використовуваних близьких за значенням термінів для характеристики нового напрямку туристичної діяльності є свідченням початкового етапу наукового пошуку. Найбільш невиправданим, на наш погляд, є ототожнення понять «екотуризм» і «сільський», «аграрний» та «сільськогосподарський», адже останні три види туризму пов'язуються скоріше з видом економічної діяльності, аніж з пізнавально-просвітницькою рекреацією, характерною для екологічного туризму. Адже, наприклад, у межах урбанізованих територій, яким зазвичай протиставляються об'єкти екологічного туризму, часто присутні великі площі з відносно не зміненими антропогенною діяльністю природними комплексами, ніж у сільській місцевості. До того ж, сільський або зелений туризм може включати сільськогосподарську діяльність, що ніяк не узгоджується з принципами екологічного туризму. Ми вважаємо, що така підміна понять є абсолютно недопустимою. Не слід також розглядати поняття «екотуризм» як підвид сільського туризму, оскільки такий поділ, на нашу думку, є штучним, адже екотуризм – окремий, самостійний напрям туристичної діяльності, визначення якого подано вище.

Дійсно, ми розуміємо сільський («зелений») туризм як вид туристично-рекреаційної діяльності, направлений на відпочинок і оздоровлення в сільській місцевості в максимально можливих комфортних умовах, що передбачає ознайомлення з традиційною культурою, природними та історичними особливостями місцевості. В цьому випадку основний критерій - відпочинок із метою звільнення нервової системи від повсякденних стресів або, навпаки,

надання їй активного навантаження за рахунок одержання нових вражень. До екологічного туризму те й інше має певне відношення, але не є головним, оскільки природа в сільському туризмі – основна умова відпочинку, а відпочиваючий - лише споживач наданих природою благ, тобто реагуючий пасивно на неї суб'єкт. Пасивність означає, що сприйняття природи зазвичай відбувається без усвідомлення її значимості для людини, хоча вона при цьому може відчувати й емоційну насолоду.

Як бачимо, на відміну від екологічного туризму, перед сільським не ставляться три необхідні умови – екологічна поведінка (відпочинок з найменшим навантаженням на природні комплекси); пізнавально-виховна мета; діяльність зі збереження навколишнього природного середовища (пряма чи опосередкована). Екологічний туризм повинний обов'язково містити в собі елементи усвідомленого позитивного ставлення до навколишнього природного середовища, а не тільки його використання.

Незважаючи на невизначеність самого поняття, головні риси екотуризму окреслюються досить чітко. Це, насамперед, наявність на визначеній території різноманітних природних комплексів, що мають не лише рекреаційний, а й пізнавально-виховний потенціал; розвиток хоча б мінімальної інфраструктури, яка має, окрім стандартних функцій, забезпечувати підтримання стійкості природних комплексів за рахунок мінімізації впливу на навколишнє середовище. Що стосується нормування антропогенного навантаження, в галузі екологічного туризму воно є ще й додатковим економічним важелем, який дозволяє зберегти здатність рекреаційного об'єкту виконувати вищезазвані функції і є гарантією довготривалого збереження природних та культурних ресурсів рекреаційних територій [18].

Невід'ємною функцією досліджуваного виду туризму є екологічна освіта й екологічне виховання. Як вважає О.Г. Топчієв, «...втрачає свою популярність високостандартизований і занадто комерціалізований туризм. Все більше туристів надають перевагу більш гнучким і менш стандартним маршрутам, які дають індивідуальний досвід пізнання культури й природи. Вже близько половини подорожуючих прагнуть подорожувати з метою «збагачення життя»,

тобто з пізнавальною метою» [19]. І хоча теоретично об'єктами екотуризму можуть стати будь-які природні та природно-антропогенні комплекси, здатні виконувати пізнавальну й виховну функції, традиційно в якості вибору й популяризації таких об'єктів надається перевага природним комплексам з мінімальною антропогенною трансформацією. Це, головним чином, об'єкти природно-заповідного фонду, рідкісні й унікальні природні комплекси, що вимагають жорсткого нормування або обмеження рекреаційних навантажень і зазвичай віддалені від суб'єктів попиту екотуристичних послуг – урбанізованих територій.

Аналіз вітчизняних наукових розробок і практичних рекомендацій стосовно цього виду туризму свідчить про відсутність єдності як в трактуванні даного явища, так і в концептуальних підходах до його організації. В науковій літературі не узгоджено навіть утворення похідних слів від термінів «туризм», «екологічний туризм».

Найпоширенішою вадою трактовки терміну «екологічний туризм» в Україні є заміна або поєднання його з поняттям «екологізація туризму» чи «сталий туризм». Процес екологізації туризму в цілому є невід'ємною ознакою часу і, очевидно, закономірним етапом його розвитку. На думку М. М. Падуна, у найбільш загальному вигляді під екологізацією можна розуміти науково обґрунтовану діяльність людини, яка направлена на розумне управління процесом взаємодії людського суспільства з оточуючим, і перш за все, природним середовищем, тобто управління, що не веде до незворотнього руйнування екологічних систем [4]. Тобто екологізацію можна визначити як «сукупність засобів і методів, які допомагають раціонально використовувати, охороняти і відтворювати (де можливо) природні ресурси у повній відповідності з основними принципами функціонування біосфери. Суть екологізації полягає у зведенні до мінімуму негативного впливу людської діяльності на процеси кругообігу речовини і енергії в природі» [4]. Це є причиною певної плутанини у термінології й великій кількості визначень поняття «екологічний туризм», аж до заперечення його виокремлення в самостійну галузь [12, с. 305]. У світовій туристичній практиці екологічний

туризм є досить поширеним явищем, в багатьох країнах створено систему екотуристичних організацій. В Україні екотуризм як бізнес знаходиться на стадії початкового розвитку, а в деяких регіонах – на стадії планування. Одним з найкращих доказів необхідності виділення екологічного туризму в окрему галузь є розгляд складових економічного ефекту від розвитку екологічного туризму. Цією проблемою досить успішно займаються спеціалісти Донецького інституту туристичного бізнесу, які наводять вагомі економічні аргументи існування екологічного туризму як окремої туристичної галузі [13; 14; 15]. Ми вважаємо, що екологічний туризм являє собою окрему, самостійну галузь сфери туризму, розвитку якої нині сприяє ціла низка специфічних чинників.

Насамперед, мова йде про поступові зміни в туристичній поведінці людей, їх споживчих стереотипів. Все більше туристів прагне тіснішого контакту з природою, уникнення звичного середовища. Стимулює цей процес і нарощування рівня промислового розвитку й урбанізації, загальне прискорення рівня життя, що неминуче тягне за собою відчутті для городян екологічні проблеми, зростання захворюваності та психологічної напруги. За допомогою екотуризму споживачі шукають вирішення цілої низки проблем сучасного життя. Одночасно, погіршення стану оточуючого середовища ставить перед територіальними громадами різних рівнів потребу збереження існуючих природних ландшафтів і, відповідно, пошуку таких видів господарської діяльності, що б мінімізували антропогенні навантаження.

Таким чином, сучасне поняття екотуризму окреслює певний набір принципів, що не суперечать принципам інших видів туризму, пов'язаних із природою, у тому числі і досить масових, але, в той же час, мають певні відмінності. Отже, відмінними рисами екологічного туризму можна вважати принципи, виділені [6]:

1. Подорожі здійснюються переважно в межах природно-територіальних комплексів з різним ступенем антропогенного впливу, причому головний зміст таких подорожей – знайомство з живою природою, історико-культурною спадщиною, а також із місцевими звичаями і культурою.

2. Зведення до мінімуму негативних наслідків екологічного і соціально-культурного характеру, підтримка екологічної стійкості середовища.
3. Сприяння охороні природи і місцевого соціокультурного середовища.
4. Екологічне виховання й освіта.
5. Участь місцевих жителів і одержання ними доходів від туристичної діяльності, що створює для них економічні стимули до охорони природи.
6. Економічна ефективність і внесок у стійкий розвиток відвідуваних регіонів.

Актуальним напрямом наукових досліджень екотуризму є також і класифікація видів і форм відповідної діяльності. Залежно від тієї чи іншої мети О.Ю. Дмитрук виділяє науковий, пізнавальний і рекреаційний види екотуризму [6].

Науковий туризм – поняття відносно нове, хоча й має тривалу історію. Як поняття науковий туризм містить у собі й екологічний, і етнокультурний, і підводний і багато інших видів, але головна ознака – активна участь туриста впродовж подорожі, а не просте одержання цікавої інформації й споглядання об'єктів, що характерно для пізнавального туризму.

Науковий туризм містить у собі пізнавальну систему наукових досліджень у регіонах держави й у цілому по всій країні. Пізнавальна частина дозволяє туристам обмінюватися різними напрямками наукових досліджень, розвиваючи при цьому новий склад мислення в тій або іншій галузі державного народного господарства.

При туристських зустрічах і обмінах інформацією зароджуються нові наукові ідеї, також вчені одержують сильний імпульс творчого підйому для духовного стану. До наукового спілкування повинні бути щільно прив'язані екскурсійно-лікувальне обслуговування й курортно-лікувальні заходи, що сприяють оздоровленню та розважальному відпочинку.

Науковий туризм зазвичай становить відносно невелику частку в загальному екотуристичному потоці, однак роль його може бути досить велика. Зокрема, він може істотно поповнити інформацію про маловивчені райони й об'єкти. Отримана інформація може бути корисна не тільки для розвитку

науки, але й для подальшого розвитку в регіоні екотуризму на стійкій основі. Цей вид туризму може сприяти розширенню наукових і освітніх зв'язків між різними країнами, покласти початок важливим міжнародним проектам, здійснюваним на гранти благодійних фондів.

Пізнавальний туризм є надзвичайно різноманітним. Він може включати знайомство як з окремими цінними ботанічними, зоологічними, гідрологічними, геологічними, геоморфологічними або іншими природними об'єктами, так і просто мальовничими ландшафтами чи навіть антропогенно перетвореними природними комплексами.

Це подорожі, пов'язані з пізнанням навколишньої природи й місцевої культури. Як правило, такі тури являють собою сукупність навчальних, науково-популярних і тематичних екскурсій, що пролягають по спеціально обладнаних екологічних стежинах. Цей вид екотуризму особливо популярний у Німеччині, тому його ще називають «німецькою моделлю розвитку екотуризму».

Екотуризм поза межами особливо охоронюваних природних територій і акваторій включає досить широкий спектр видів екологічно орієнтованого туризму, починаючи від агротуризму й аж до круїзу на комфортабельному лайнері, до так званої «західноєвропейської» моделі.

«Західноєвропейська» модель екотуризму має більш широкий зміст. Вона ґрунтується на розвитку форм екотуризму в культурному ландшафті й наголошує на принципах стійкого розвитку туризму, на збереженні тих природних ресурсів, які ще залишилися в Європі. Тут приділяється увага таким функціям екотуризму як турбота про соціальне, культурне й економічне благополуччя місцевого населення.

Рекреаційний туризм – це подорожування у вільний час із метою відпочинку, необхідного для відновлення фізичних і духовних сил людини. Для багатьох країн світу цей вид туризму є найпоширенішим і масовим. Розвиток цього виду туризму потребує певних рекреаційних ресурсів, які становлять найважливішу частину природного потенціалу регіону. Крім цього, їх роль у

формуванні й розвитку сучасного туризму в регіоні постійно підвищується, особливо з еколого-географічної точки зору.

А.Г. Топчієв виділяє як вид рекреаційної діяльності серед інших (пізнавальний, історико-етнографічний, історико-культурний, науковий, спортивний, релігійний, розважальний) окремий вид туризму – ландшафтно-екологічний [19]. На нашу думку, визначення екотуризму взагалі як ландшафтно-екологічного туризму найкраще відображає його сутність, адже суб'єкт туризму в цьому випадку визнається частиною геосистеми (ландшафту).

Подальші дослідження вимагають також конкретизації понять «екотуристична подорож» і «екотуристична діяльність». Насамперед визначимось з поняттям екотуристичної подорожі та її критеріями. В Законі України «Про туризм» дається визначення туру як туристичної подорожі (поїздки) за визначеним маршрутом у конкретні терміни, забезпеченої комплексом туристичних послуг (бронювання, розміщення, харчування, транспорт, рекреація, екскурсії тощо) [3].

На нашу думку, поняття екологічної (екотуристичної) подорожі вимагає уточнення з позиції врахування основних принципів екотуризму. Отже, екологічна (екотуристична) подорож (тур) – це туристична подорож за визначеним маршрутом в конкретні терміни, що має рекреаційну та/або пізнавальну мету, ґрунтується на екологічній поведінці й усвідомленому сприйнятті природничої краєзнавчої інформації та містить елементи природоохоронної діяльності, яка прямо чи опосередковано сприяє збереженню й відновленню природно-рекреаційних ресурсів.

Під екологічними турами розуміються піші, водні, велосипедні, лижні або кінні маршрути екологічними стежками у супроводі гідів, які, як правило, є співробітниками природних резерватів.

Враховуючи вищесказане, можна сформулювати цілий ряд характерних ознак, властивих екологічним турам. Так, програму туру можна вважати екологічною, якщо [24]:

- програма не планується дуже жорстко і допускає варіанти і зміни за

бажанням туристів; розраховані програми як правило на невеликі, у тому числі на сімейні групи учасників, а також на індивідуальні поїздки;

- поспішність, короткочасність відвідувань не характерні для «м'якого», екологічно орієнтованого туру;

- метою екологічного туру є не відвідування обов'язкових, стандартних «визначних пам'яток», а придбання глибоких вражень і знань, тому туристи заздалегідь готуються до подорожі, вивчаючи природу і культуру місцевості;

- маршрути проводять кваліфіковані гіді, які можуть пояснити на доступному рівні складну наукову інформацію;

- у програму туру включаються відвідування навчальних екологічних стежок, природознавчих, краєзнавчих музеїв, екотехнологічних господарств і, неодмінно, ознайомлення з місцевими екологічними проблемами;

- у програмі туру знайомство із власне природними об'єктами і «незайманою» природою сполучається з відвідуванням історико-культурних об'єктів і еколого-культурними сюжетами, що передбачають вивчення традиційних форм природокористування і народних ремесел;

- транспорт, яким користуються туристи, екологічний (автомобільний туризм, наприклад, ніяким чином не відноситься до екологічних форм туризму), за виключенням транспорту, який доставляє туристів до об'єкту екологічного туризму;

- сміття не викидається на загальний смітник, а збирається спеціальним чином і надходить потім на екотехнологічну переробку; так, організатори екологічних турів віддають перевагу багаторазовим упаковкам продуктів, а не одноразовим;

- привали, бівуаки й особливо багаття влаштовуються тільки в спеціально обладнаних місцях;

- гриби, ягоди, квіти, лікарські рослини, будь-які природні сувеніри збираються тільки тоді і там, де це дозволено;

- готелі, кемпінги, притулки і хатини, у яких зупиняються туристи, розташовані так, що не порушують нормальний, екологічно стійкий розвиток ландшафту і не спотворюють його вигляд;

- місцеві жителі беруть участь у туристичному бізнесі й одержують можливість розвивати свої традиційні форми господарства;
- туристи з повагою відносяться до місцевих культурних традицій, прагнуть вивчити і зрозуміти їх;
- туристи доступними їм способами беруть участь у рішенні місцевих екологічних проблем;
- доходи від туру не вилучаються цілком з місцевого бюджету, а сприяють його наповненню.

Щодо екотуристичної діяльності, то це поняття варто розглядати як з позицій суб'єктів ринку (підприємств, організацій і установ), що проводять діяльність, пов'язану з наданням або забезпеченням надання відповідних послуг туристам, так і з позицій туристів, які безпосередньо займаються споживанням наданих послуг. Отже, розширюючи визначення туристичної діяльності М. Мальської [25], можна стверджувати, що екотуристична діяльність – це різновид соціальної активності людей, пов'язаний з виробництвом і споживанням туристичних послуг в умовах перебування в природному середовищі з використанням його туристсько-рекреаційних ресурсів і з урахуванням можливостей його збереження та відновлення.

До екотуристичної діяльності й екотуристичної подорожі, як результату цієї діяльності, суспільство через спеціально створені механізми має пред'являти досить жорсткі вимоги, націлені на забезпечення збереження природних ландшафтів, які повинні сприйматись і виконуватись виробниками та споживачами туристичних послуг усвідомлено. Тільки в разі дотримання всіх вимог буде реалізовано основні принципи екологічного туризму.

1.2. Рекреаційне природокористування як фактор екологічного туризму

У сучасному розумінні сталого розвитку фактор позитивних взаємовідносин «туризм – навколишнє середовище» є одним з визначальних. Цей взаємозв'язок складний, масштабний і потребує постійного вирішення комплексу глобальних та локальних завдань [23, с. 125], у тому числі з позиції того, що з екологічної точки зору туризм безумовно є одним з видів природокористування, а його розвиток вимагає залучення природних ресурсів.

Якщо розглядати раціональне природокористування як основний чинник розвитку екологічного туризму, то за його базис слід визнати таке використання природних ландшафтів, за якого вони зберігають здатність до регенерації, тобто можливості повернення до стану, наближеного за функціональними характеристиками до вихідного [36, с.32].

Таким чином, за виключенням повної консервації території, екологічний туризм за умови правильної організації стає саме тим видом господарської діяльності, що забезпечує раціональне природокористування. І тут виникає питання взаємозв'язку дефініцій «екотуризм» і «сталий розвиток», що постає нині в наукових джерелах. Поняття «сталий розвиток» стало відомим у всьому світі з публікації доповіді Брундтланда «Наше спільне майбутнє» в 1987 р., де було визначено як «задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [37]. Хоча в цій доповіді не згадується туризм, вже в 1992 р. на Саміті Землі в Ріо-де-Жанейро туризм було названо серед причин і потенційних меліорантів екологічних і соціальних проблем, що породило згодом потребу в дослідженнях туризму з точки зору сталості. Отже, концепція сталого розвитку стала «батьківською парадигмою» сталого туризму. Існує багато визначень сталого туризму, у тому числі – визначення ЮНВТО. Одним з найостанніших є визначення японського професора І. Катсумі, який назвав сталий туризм сукупністю нових видів туризму, що спрямують масовий туризм у рамки сталого розвитку. Одним з таких видів, підмножиною сталого туризму і виступає екотуризм, який забезпечує саме стабільне використання природних

ресурсів, їх відновлення, а вже потім, як наслідок цього, – стає джерелом прибутків місцевого населення, укріплення екологічної свідомості, домінантою соціальної культури.

Туристична діяльність часто пов'язана з використанням природних ландшафтів. І у цьому сенсі вона конкурує із іншими видами суспільної виробничої діяльності, де експлуатуються природні ресурси. Саме туризм, перетворившись на потужну самостійну галузь нематеріального виробництва, у сучасному світі сприймається як основна форма рекреаційної діяльності, що задовольняє рекреаційні потреби. Тому в сучасних географічних дослідженнях прийнято говорити про так зване рекреаційне природокористування, під яким В. Фоменко розуміє єдність процесів організації рекреації населення з використанням природних ресурсів і умов, передбачення змін стану оточуючого середовища під впливом рекреаційної діяльності, задоволення потреб населення в природних рекреаційних ресурсах і відновлення робочої сили [27]. М. Падун зазначає, що природокористування є виробничо-науковою діяльністю людини, спрямованою на комплексне вивчення, освоєння, використання, перетворення, відновлення та охорону природного середовища [4]. Звідси рекреаційне природокористування – це раціональне використання природних багатств для задоволення рекреаційних потреб людини. В. Петранівський та М. Рутинський визначають рекреаційне природокористування як комплекс заходів, пов'язаних із використанням природних ресурсів з метою оздоровлення людини, відновлення її фізичного та психологічного самопочуття, розширення екологічного і культурного світогляду [5].

Науковці вважають, що в суспільстві рекреаційне природокористування реалізує три основні функції – соціальну, економічну, природоохоронну, причому остання полягає у попередженні деградації природних комплексів під впливом антропогенної діяльності, у тому числі і рекреаційної [27]. Проте, специфіка рекреаційної діяльності в галузі екологічного туризму вимагає дещо зміненого трактування. На нашу думку, головною відмінністю рекреаційного природокористування з точки зору екологічного туризму є його чітке спрямовування на збереження та відновлення природних ресурсів. Саме тому

Н. Мироненко й І. Твердохлебов виділяють п'ять основних функцій рекреаційного природокористування, які узгоджуються також з наведеними вище принципами екологічного туризму: соціально-економічна, медико-біологічна, освітньо-виховна, політична та природоохоронна [6].

Останнім часом у науковій літературі з'являються думки про необхідність виокремлення такої складової сталого розвитку як "стале рекреаційно-туристичне природокористування". О. А. Воробйова дає таке визначення цьому поняттю: організований, ієрархічно керований процес коеволюційного розвитку природного рекреаційно-туристичного потенціалу та суспільства (при масовій і усвідомленій участі населення), ціль якого забезпечити здорове продуктивне життя і відпочинок в гармонії із природою нинішньому та майбутнім поколінням на основі охорони і збагачення специфічної культурної і природної спадщини рекреаційно-туристичних територій [38].

Можна передбачити, що стале туристсько-рекреаційне природокористування передбачає насамперед визнання пріоритетності розвитку рекреації та туризму на окремих територіях і означає для цих територій таке споживання ресурсів, що дозволяє їм зберегти свій нинішній стан, а в ідеалі – покращити свої екологічні, отже – споживчі властивості.

Прямий позитивний внесок екотуризму у забезпечення сталого розвитку полягає в ощадливому використанні ресурсів, їх збереженні як складової середовища існування для місцевої громади. Як наслідок цього – наявність обов'язкових для екотуризму лімітуючих механізмів стає запорукою збереження, а часто і підвищення якості конкретного ресурсу, вираженої в конкретних характеристиках. Мова може йти про збереження чи навіть розширення біорозмаїття екосистем, природне очищення водойм, підтримання життєздатності конкретних природних об'єктів.

Продовжуючи думку І. Яковенко про три напрями рекреаційного природокористування – ресурсоспоживання, ресурсовикористання та використання властивостей середовища з рекреаційною метою [28], можна говорити, що екологічний туризм передбачає обмежене споживання окремих

природних ресурсів (підземні води, грязі, рослини та тварини), обмежене використання водних, земельних, ландшафтних ресурсів і необмежене – кліматичних. І необхідною умовою цього є наявність цілої низки формальних і неформальних регуляторів, що, власне, і зумовлює специфіку екологічного туризму. У якості перших виступають нормативно-правові акти, розроблені та запроваджені на державному рівні, регуляторні документи регіонального та місцевого рівня, правила та норми поведінки на території окремих об'єктів. Під неформальними регуляторами варто розуміти ментальні норми поведінки, традиції, соціальну культуру тощо.

Отже, екологічний туризм базується на цільовому та раціональному використанні туристсько-рекреаційних ресурсів – сукупності природних і створених людиною об'єктів і явищ навколишнього середовища, придатних для туристично-краєзнавчої діяльності. Необхідно наголосити на недоцільності виділення окремих категорій ресурсів для екотуризму. Власне, рекреація як вид діяльності також не виступає визначальним критерієм у оцінці об'єкту як екотуристичного. Мова повинна йти про будь-які туристсько-рекреаційні ресурси, що можуть бути використані в процесі екотуристичної діяльності.

Поняття «рекреаційні», «туристські», «туристсько-рекреаційні» ресурси досить добре висвітлені в дослідженнях туризмологічної тематики. Так, Л. Багров, М. Багрова і В. Преображенський вивели поняття «рекреаційні ресурси» як «природні, природно-технічні і соціально-економічні геосистеми й їх елементи, які при існуючих технічних і матеріальних можливостях можуть бути використані для організації рекреаційного господарства» [29], М. Мироненко та І. Твердохлебов визначили це поняття як сукупність компонентів географічного середовища та об'єктів антропогенної діяльності, які завдяки таким властивостям, як унікальність, історична або художня цінність, оригінальність, естетична привабливість і цілющо-оздоровча значущість, можуть бути використані для організації різних видів і форм рекреаційних занять [30, с.15]. О. О. Бейдик називає рекреаційно-туристичними ресурсами об'єкти та явища природного, природно-антропогенного, соціального походження, що використовуються для туризму, лікування,

оздоровлення та впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їх спеціалізацію та економічну ефективність [31, с.18], а О. О. Любіцева уточнює, що туристичні ресурси включають об'єкти, створені людською працею (пам'ятки історії, культури, архітектури, музеї тощо) та об'єкти, до яких докладається людська праця з метою підтримки їхніх атрактивних якостей (пляжі, національні парки тощо) [32, с. 27].

Продовжуючи традиції вітчизняної географії, О. Топчієв вважає рекреаційні ресурси компонентами природного середовища і феноменами (об'єкти, явища) соціокультурного характеру, які, завдяки певним властивостям, можуть використовуватись для рекреаційної діяльності [19], а Г. Бовсуновська називає всі об'єкти або явища природного та антропогенного походження, які використовуються для туризму, лікування і відпочинку і впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів, їх спеціалізацію і економічну ефективність рекреаційними ресурсами [33, с.98]. Дефініцію «туристично-рекреаційні ресурси» уточнює у 2011р. О. Клапчук, розуміючи під цим поняттям природні, культурно-історичні та соціально-економічні об'єкти, процеси та явища, що слугують матеріальною основою для організації відпочинку й оздоровлення населення, розвитку туристичної інфраструктури на певній території [34, с. 26].

Сукупність ресурсів, що може бути використана для організації відповідної діяльності, формує туристсько-рекреаційний потенціал, значний вклад у вивчення якого внесли О. О. Бейдик, А. П. Голиков, О. А. Любіцева, Я. Б. Олійник, В. П. Руденко, П. Г. Шищенко та ін. Однак проблема характеристики туристично-рекреаційного потенціалу на рівні регіонів для потреб екологічного туризму і нині знаходиться в сфері наукових досліджень. Нині сформовано багато класифікацій туристсько-рекреаційних ресурсів але найбільш розповсюдженою, «базовою» можна вважати виділення трьох типів: природні, історико-культурні та соціально-економічні. Кожен з них відіграє певну роль у формуванні галузевої і територіальної організації рекреаційних комплексів. Для потреб екологічного туризму найважливішою є характеристика

саме природних ресурсів, адже саме вони є матеріальною передумовою формування екотуристичної галузі, її ресурсною базою та потребують дбайливого й економного використання, охорони та примноження.

Під природно-рекреаційними ресурсами ми розуміємо фактори та компоненти природного середовища, що володіють достатньою інформативністю, естетичною цінністю і є сприятливими для рекреаційної діяльності за якісними та кількісними параметрами, служать або можуть служити для організації відпочинку, туризму за умови їх збереження і відтворення в результаті цієї діяльності. До них належать природні ландшафти та їх компоненти, природно-антропогенні ландшафти, природно-культурні ландшафти.

Природно-рекреаційні ресурси формують компоненти ландшафтних комплексів. Їхні властивості повинні мати, окрім сприятливих для рекреаційної діяльності якісних та кількісних параметрів, що відповідають потребам відпочинку, лікування та оздоровлення суб'єкта рекреації, певну природничо-краєзнавчу інформативність і доступність.

Якщо геологічні ресурси місцевості враховуються в рекреаційній географії головним чином як використовувані з бальнеологічною метою (лікувальні грязі, озокерит, соляні шахти тощо), для потреб екологічного туризму важливо враховувати не лише наявність геологічних пам'яток природи, а й наявність відслонень, які можуть яскраво проілюструвати особливості геологічного розвитку й будови території, і внаслідок інформативності виступають в якості об'єктів екологічного туризму.

Рельєф, залежно від ступеня розчленованості, сприяє формуванню пішохідного, гірськолижного, водного та інших видів відпочинку, зумовлює естетичність території. Крім вищезазначеного загального для всіх видів туризму значення, вивчення рельєфу для потреб екологічного туризму, має специфічний аспект. Рельєф місцевості може виступати не лише умовою, а й об'єктом екологічного туризму внаслідок значної інформативності і має велике значення для пізнання особливостей типових і унікальних природно-територіальних комплексів, історії їх формування, функціонування тощо. Так, наприклад,

особливості будови поверхні деяких територій Сумської області дозволяють прокладати тематичні (вузькоспеціалізовані) екотуристичні маршрути з метою вивчення або демонстрації наслідків діяльності Дніпровського льодовика.

Кліматичні характеристики повинні враховувати сонячний, температурний, вітровий режими, вологість повітря та опади, що оцінюють з урахуванням теплового стану людини та її потреб. Кліматичний комплекс даних також повинен охоплювати дані про стан повітря: чистоту, насиченість фітонцидами, ступінь іонізації. Кліматичні дані є основою для розрахунку середньорічної кількості сприятливих для кліматотерапії днів [42]. Для потреб екологічного туризму, на нашу думку, кліматичні особливості місцевості важливі в аспекті допустимої можливості проведення екотуристичної подорожі. Адже з точки зору екологічного туризму клімат сприймається як одна з природних, невід'ємних особливостей місцевості, якою пролягає подорож. Якщо в рекреаційній географії для потреб туризму оцінка кліматичних умов місцевості (зокрема, комфортності як основного показника) є однією з найважливіших і проводиться першою, оскільки ресурси оцінюються виключно зі споживчої точки зору суб'єкта туризму. Згідно з принципами екологічного туризму, кліматичні умови можуть виступати в якості обмежуючого фактору лише в разі прояву негативних явищ.

Наявність гідрологічних об'єктів є сприятливим чинником розвитку екологічного туризму. Ріки, озера, ставки, водосховища створюють можливість для водних видів спорту, купання, аматорського рибальства. Крім того, до водних плес тяжіють водоплавні птахи, які можуть стати об'єктом фотомисливства, спостереження, особливо під час масових міграцій. Доглянуті джерела стають для екотуриста під час подорожі головними постачальниками питної води. Крім того, сформована річкова долина з чітко виділеними елементами сама по собі є досить інформативною в якості наочної демонстрації природних процесів і явищ. Водні об'єкти також додають пейзажності природним комплексам і підвищують їхню естетичну цінність.

Лісові рекреаційні ресурси є однією з головних умов для визначення та формування рекреаційних зон. Важливе значення має ступінь благоустрою

лісових територій, їхній видовий та віковий склад, продуктивність, загальна залісненість території. Рекреаційне використання лісових ресурсів здебільшого залежить від їхньої приуроченості до відповідних місцевостей. Характеристики лісових ресурсів необхідні для територіальної організації оздоровчих видів рекреації [43]. Лісові масиви з точки зору екологічного туризму можна віднести до природних ресурсів туризму і відпочинку. Найзагальнішими показниками, які характеризують ліси як об'єкти рекреації, є такі показники, як група лісів, лісистість території, показник якості лісу - породний склад, який визначає ступінь фітонцидності насаджень, вартісна оцінка рекреаційної цінності лісу. Але для потреб екологічного туризму важливими показниками є ступінь змінності корінних лісових ландшафтів, пересіченість місцевості й різноманітність порідного складу, наявність екзотичних рослин, типовість або ж унікальність природного комплексу.

Природно-антропогенні та природно-культурні ландшафти включають такі природно-антропогенні комплекси, що історично сформувались в певній місцевості внаслідок традиційного природокористування і являють собою стабільні системи: ботанічні сади, ландшафтні парки, парково-садибні ансамблі.

Внаслідок використання згаданих ресурсів утворюється особливий вид ландшафту – рекреаційний. У багатьох розвинених країнах території, які використовуються для відпочинку й туризму, посідають третє місце за площею після сільськогосподарських і лісових земель. Швидкі темпи розвитку світової індустрії туризму й більша економічна вигода, яку вона приносить, робить рекреаційне використання земель перспективним і здатним успішно конкурувати й витіснити інші види землекористування. Разом із сільським і лісовим господарствами рекреаційне використання територій створює «фон», де проявляються й інші види господарської діяльності. У ряді місць створюються культурні ландшафти: курортні зони, пляжі, лісопарки та інше, де рекреаційне використання є основним [26].

Отже, геологічна будова території, її рельєф, клімат, гідрологічна сітка, ґрунти, рослинний і тваринний світ, а також окремі природні ландшафти з

мінімальними антропогенними змінами, у тому числі – об'єкти природно заповідного фонду, стають базисом для здійснення екотуристичної діяльності, умовою її здійснення та, що найголовніше, об'єктом показу. Проте, принципи екологічного туризму накладають суттєві обмеження на використання кожного з них, вимагають пошуку особливих підходів. Вони не тільки обмежують певні форми рекреаційного використання ресурсів (полювання, рибальство, купання, відпочинок на парусних і веслових суднах, пішохідний, лижний, кінний туризм, збір грибів, ягід, лікарських рослин) і забороняють інші (відпочинок на моторних суднах тощо), а й вимагають дотримання цілого комплексу правил стосовно пересування туристів, розкладення багать, будівництва та проведення підприємницької діяльності, утилізації відходів, енергоспоживання тощо.

Щодо використання природних ресурсів з метою екотуризму, то сучасні культурологічні дослідження І. М. Голубець ґрунтуються на твердженні, що саме екологічний туризм відрізняється від інших видів відпочинку тим, що природа постає у ньому переважно як засіб задоволення суто естетичних, тобто духовних, потреб, на відміну від тих, в яких природа виступає засобом задоволення первинних, фізіологічних потреб людини, а метою є фізичне задоволення і рекреація [35, с.7].

Не варто забувати і про те, що в процесі екотуристичної діяльності в якості другорядних можуть використовуватись історико-культурні ресурси – пам'ятки археології, архітектури, науки, культури, монументального мистецтва, створені людиною, разом з навколишніми ПТК, які мають природно-історичну інформаційну цінність і суспільно-виховне значення, пізнавальний інтерес і можуть використовуватись для задоволення духовних потреб населення.

В кожній конкретній місцевості об'єкти екотуризму представлені непропорційно, але в будь-якому випадку пізнавальна перевага при здійсненні туристичної подорожі повинна надаватися саме природним об'єктам, акцентуючи на ландшафтній обумовленості природних і історико-культурних об'єктів.

До соціально-економічних ресурсів належить насамперед наявність матеріально-технічної бази об'єктів показу, частина матеріального

виробництва, що безпосередньо забезпечує потреби екологічного туризму (зокрема, транспорт), використовувані туристичною галуззю об'єкти інфраструктури, а також трудові ресурси, зайняті в туристичному господарстві. До цієї групи ресурсів розвиток екотуризму також висуває специфічні вимоги, зокрема, використання екологічних технологій і матеріалів, застосування нетрадиційних джерел енергії тощо.

Рекреаційні ландшафти легко вразливі, а туристично-рекреаційні ресурси вичерпні, незамінні й мають обмежені можливості. Їх стихійне й нераціональне використання створює ряд екологічних проблем у районах інтенсивного туристичного освоєння, як в економічно розвинених країнах, так і в тих, що розвиваються. Масштаби негативного впливу туризму, якого зазнають нині країни, що не володіють достатніми технічними й фінансовими можливостями для прибирання відходів залишених туристами, часто наносять значних збитків навколишньому середовищу та місцевому населенню. Щодо екотуризму, то дослідники відзначають можливості негативних впливів розвитку екотуристичної діяльності, пов'язаних переважно із таким її аспектом як комерціалізація природних ресурсів, зокрема, перебільшенням оптимального антропогенного навантаження на екосистеми; недотриманням встановлених обмежень і правил як туристами, так і підприємцями; паралельним розвитком інших, неекологічних видів туризму, спровокованим успіхами екотуристичного підприємництва. Іншими словами, переважання принципу економічної вигоди над принципом екологічності може звести нанівець всі зусилля з розвитку екотуризму. І це знову актуалізує проблему встановлення меж рекреаційного природокористування в процесі екотуристичної діяльності. Першою такою межею стає безпечний для ландшафту рівень антропогенного навантаження, проявом якого є пропускна спроможність об'єктів і стежок, оптимальна чисельність туристичних груп. Другою групою нормативів є різні норми ресурсоспоживання – вилову риби, збору грибів, ягід, лікарських і гербарних рослин. Третю групу утворюють нормативи наближення до об'єктів показу, в тому чисті – рослин і тварин, четверту – часові нормативи перебування на

об'єкті. Саме тому розвиток екотуризму завжди пов'язаний з внесенням змін і доповнень до природоохоронного законодавства країни.

Обов'язкове залучення до екотуристичної діяльності природних ресурсів і необхідність жорстких її обмежень пояснюють той факт, що основними територіями для розвитку екотуризму нині є природоохоронні території, саме створення яких ґрунтується на використанні тих же принципів. Деякі науковці навіть доводять у своїх роботах, що екотуристична діяльність можлива тільки в межах природоохоронних територій, де вже налагоджені обмежувальні механізми [39].

Дійсно, поняття «екотуризм» широко використовується в сучасній діяльності заповідних зон і природних парків. Вже створення деяких з них апіорі передбачає ведення екотуристичної діяльності, адже попит на екотуристичний продукт у світі зростає. Дійсно, бурхливий розвиток цього виду подорожей у світі упродовж останніх десятиліть пояснюється не тільки погіршенням стану навколишнього середовища, але й усе більшим «окультуренням» популярних районів відпочинку – гірських курортів, узбережжя теплих морів, використання для сільських потреб природно-територіальних комплексів [22].

Рациональному рекреаційному природокористуванню в межах екотуристичної діяльності безумовно сприяє низка соціально-психологічних і культурних, екологічних, економічних, законодавчих чинників. Соціально-психологічні умови, місцева екологічна культура, стереотипи екологічної поведінки відображають ступінь готовності суспільства до сприйняття екотуристичних об'єктів не зі споживацьких позицій, а з позицій партнерства. Насамперед йдеться про просвітницьку та психологічну підготовку туристів до здійснення екологічної подорожі, а підприємців – до її раціональної організації, «екологічна зрілість», здатність адекватно сприймати природознавчу, екологічну, історико-культурну інформацію і мати навички екологічного, «м'якого» поводження в природі.

Важливою умовою розвитку екотуризму виступає також і екологічний стан місцевості, мінімальна антропогенна трансформованість природних

комплексів. Одночасно, дослідники не виключають можливості екотуристичного використання крайніх виявів антропогенного впливу: териконів, районів видобутку корисних копалин, промзон тощо.

Законодавчі умови важливі в сенсі регламентації використання в якості об'єктів екологічного туризму територій природно-заповідного фонду, підтримки традиційного природокористування в перспективних районах розвитку екологічного туризму, забезпечення можливості спрямування фінансових потоків на природоохоронні заходи або покращення стану природних об'єктів.

І, нарешті, економічні умови мають багатовекторний вплив. З одного боку, науковці, що займаються проблемами регіонального розвитку туризму, називають екологічний туризм першим кроком розвитку депресивних інвестиційно непривабливих регіонів, шляхом накопичення ресурсів в місцевих громадах для подальшого вдосконалення сфери туризму й економічного зростання в цілому. З іншого боку, інвестицій потребує сам екотуризм, насамперед – у розбудову хоча б мінімальної інфраструктури.

1.3. Методологічні основи дослідження природно-рекреаційних ресурсів регіону для цілей екологічного туризму

Інноваційність екологічного туризму як сектору туристичної сфери зумовлює необхідність розроблення нових методологічних підходів для оцінки ресурсного потенціалу для потреб екотуристичної діяльності.

Науковці виділяють декілька підходів до розроблення методики суспільно-географічного дослідження рекреаційного потенціалу території. Зокрема Н. С. Мироненко й І. Т. Твердохлебов рекомендують комплексну рекреаційну оцінку природних і культурно-історичних ресурсів. Оцінку природно-ресурсного потенціалу для рекреації розглядали М. Г. Ігнатенко, М. П. Крачило. Суспільно-географічні дослідження рекреаційної діяльності в Україні провадили такі вчені, як О. О. Бейдик, І. П. Герасимов, Л. М.

Корецький, В. С. Кравців, М. П. Крачило, В. Б. Кудрявцев, С. П. Кузик, Н. С. Мироненко, Н. Ю. Недашківська, М. С. Нудельман, М. Д. Пістун, В. П. Руденко, І. В. Смаль, Н. П. Стецько, І. Т. Твердохлебов, І. П. Чала, О. І. Шаблій, О. А. Щербина та ін.

Коротко розглянемо можливості застосування існуючих методичних підходів до вимог екотуристичного дослідження. З огляду на специфіку рекреаційного потенціалу території більшість науковців, зокрема Н. П. Стецько, пропонує вивчати його в два етапи. На першому етапі необхідно виділити рекреаційний потенціал території (РПТ) як єдине ціле і визначити його територіальні межі. До плану такого дослідження вводять тільки ті компоненти природи і культурно-історичні об'єкти, що використовують або можуть використати в рекреаційних цілях [40]. На другому етапі – охарактеризувати та, за можливістю, дати кількісну оцінку наявних ресурсів, відстежити можливості їх використання з туристсько-рекреаційною метою.

Однак, подібний підхід не дозволяє визначити можливості використання ресурсів при організації саме екотуристичної діяльності. Проблема полягає у забезпеченні повного оцінювання природно-ресурсного потенціалу території й аналізі її рекреаційно-екологічного потенціалу задля обґрунтованого визначення шляхів використання території з найменшими втратами як для природного середовища, так і для людини [41]. Для геоекоекологічного обґрунтування регіонального рекреаційного природокористування Н.Чорненькою пропонуються такі етапи дослідження [41].

Перший етап. Ландшафтне картографування території рекреаційного використання. Ландшафтна карта відображає властивості природно-територіального комплексу (ПТК) у систематизованому вигляді і є основою для наступних етапів комплексного проектування території.

Другий етап. Зонування території за рекреаційною спеціалізацією. Суть цього етапу – у розчленуванні території на функціональні рекреаційні зони, коли за кожною зоною може бути закріплений головний вид її господарського використання на перспективу. У разі визначення рекреаційної спеціалізації

враховують фізіономічні особливості ландшафтів та просторово-часові форми їхнього використання.

Третій етап. Визначення стійкості ландшафтних систем щодо зонально спеціалізованого рекреаційного навантаження.

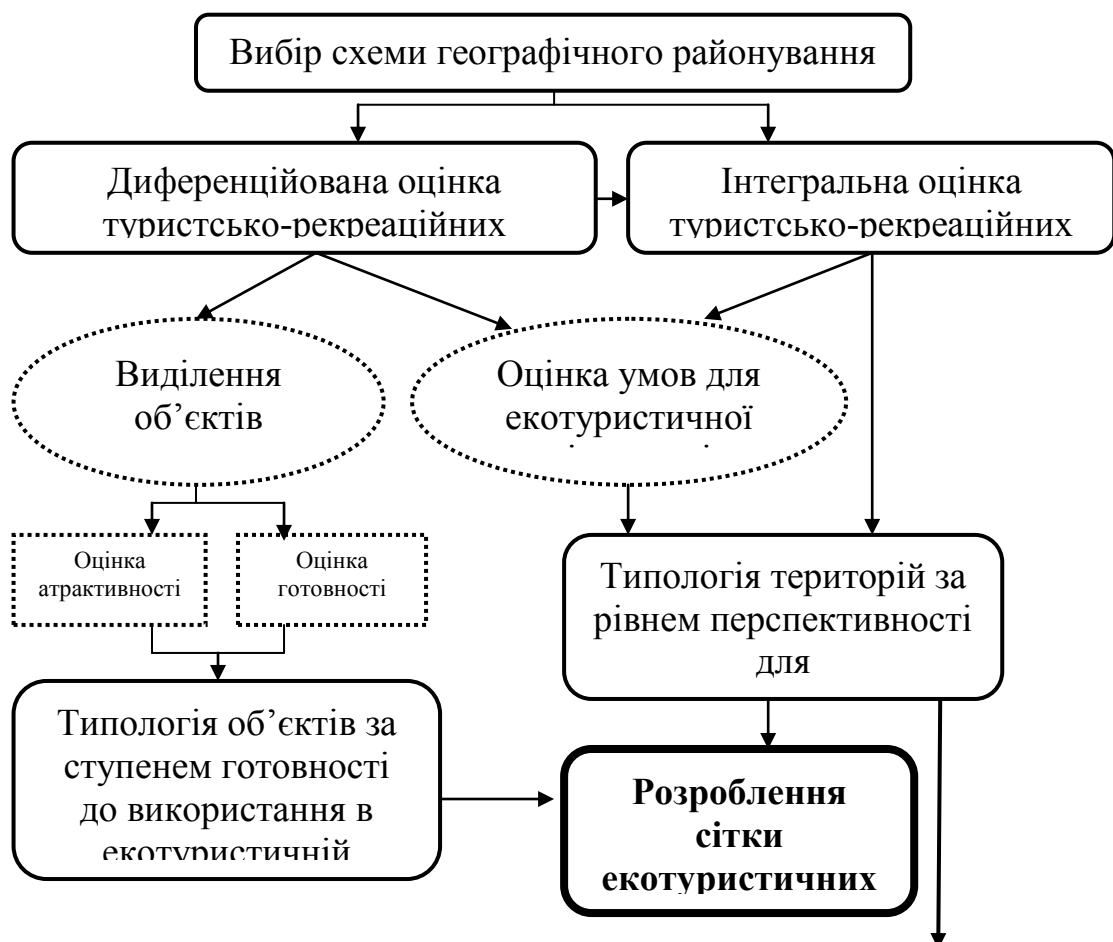
Четвертий етап. Визначення сучасного стану рекреаційно навантажених ландшафтних систем.

П'ятий етап. Прогнозування стану ландшафтних систем після планового рекреаційного навантаження (включно з режимним аспектом).

Шостий етап. Розроблення заходів щодо збереження просторово-часової стійкості ландшафтних систем після планового рекреаційного навантаження (включно з режимним аспектом). Визначення граничнодопустимих навантажень, які забезпечують стійкість природного комплексу (ПК) – важлива умова збереження рекреаційного потенціалу території.

Сьомий етап. Розроблення санітарно-екологічних норм, необхідних для планового рекреаційного навантаження.

Автор пропонує об'єднати два описані підходи для забезпечення повної оцінки ресурсів екологічного туризму (рис. 1.1).

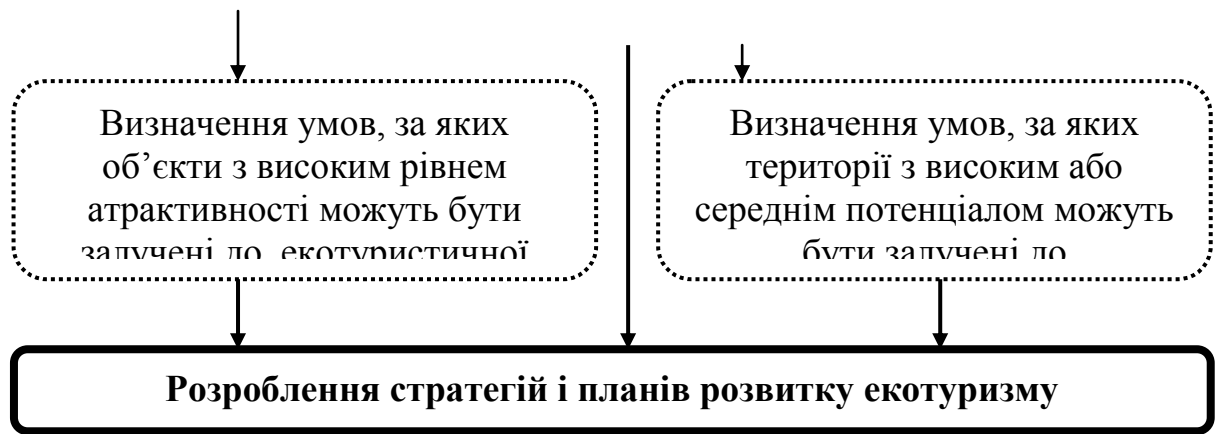

Рис. 1.1. Методика аналізу природно-рекреаційних ресурсів регіону для розвитку екологічного туризму (розроблено автором)

Перші два етапи, реалізовані в нашому дослідженні, є важливою передумовою проведення подальших досліджень у цій галузі та доводять доцільність і перспективність розвитку екологічного туризму на території, що вивчається.

Отже, на першому етапі дослідження обирається схема географічного районування території, яка, за потребою, конкретизується й уточнюється шляхом польових досліджень. Визначається й аргументується доцільність виділення територіальних одиниць для подальшого аналізу. Застосування методу фізико-географічного районування для диференціації території дослідження пояснюється тим, що основні об'єкти екологічного туризму важко «підігнати» під політико-адміністративний поділ.

До того ж, території практично всіх об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі – регіональних ландшафтних парків і національних природних парків, які є першочерговими об'єктами екологічного туризму, організовані за природними критеріями та принципами (наприклад, басейновий принцип). У цьому дослідженні взято за основу фізико-географічний округ як територіальну одиницю, що найкраще репрезентує індивідуальні риси регіональних природно-територіальних комплексів (РПТК), які відрізняють їх в межах досліджуваної адміністративної області. Крім того, це дозволяє репрезентувати ландшафт як фактор формування традиційної культури природокористування й розглядати історико-культурні об'єкти у їх зв'язку з

навколишнім природним середовищем, підкреслюючи його значущість. Поділ округу на дрібніші одиниці – фізико-географічні райони забезпечує певне ландшафтне різноманіття в межах округу, а, отже, й більшу естетичну цінність ландшафтів для потреб екологічного туризму. Таким чином відбувається виділення перспективних для розвитку екологічного туризму територій. Ми припускаємо і далі в дослідженні намагаємося довести, що туристичне районування повинне в загальних рисах повторювати фізико-географічне внаслідок ландшафтної обумовленості традиційної культури природокористування. Урізноманітнення та розширення туристичної діяльності внаслідок розвитку туризму як масового явища є головною причиною виділення нових територій, а основа їх виділення – конкретні ландшафти з індивідуальним набором сприятливих для проведення екотуристичних подорожей характеристик і природних умов.

Спеціалізацію певної території на виконанні екотуристичних функцій визначає рівень концентрації та комбінування природно-рекреаційних ресурсів. Саме тому на другому етапі дослідження детально аналізується туристсько-рекреаційний потенціал кожної території за його основними компонентами - геологічна будова, рельєф, клімат, рослинність і тваринний світ, водойми, наявність об'єктів ПЗФ, а також історико-культурні об'єкти, наявна інфраструктура. Оцінка та врахування природних умов і ресурсів сприяють ефективному веденню екотуристичної діяльності в кожній ландшафтній місцевості. В сучасній географічній науці добре розроблені методики оцінки рекреаційних ресурсів як за компонентами, так і в комплексі. Зокрема, можна виділити методики В. Мацоли, В. Кравціва, В. Івануніка. Узагальнення наукових робіт відповідної тематики дозволяє стверджувати, що оцінка ресурсів може бути диференційованою, коли оцінюється кожен ресурс або об'єкт окремо, та інтегральною, що відбиває туристсько-рекреаційний потенціал у комплексі. Оптимальною методикою комплексної оцінки автор вважає методику, розроблену В. Мацолою (додаток А), що передбачає подання інформації про кожен вид ресурсів у вигляді тексту та відповідних оціночних таблиць. В основі оцінки кожного ресурсу лежить 3-бальна шкала (табл. 1): у 3

бали оцінюються найкращі для розвитку екотуризму умови, у 2 бали – території з посередніми умовами, у 1 бал – з несприятливими. Серед обраних В. Мацолою параметрів оцінки варто змінити лише один – замість оцінки рекреаційного навантаження території аналізувати ступінь унікальності й атрактивності флори та фауни як окремого вагомego ресурсу екотуризму. Інтегральна оцінка рекреаційного потенціалу території здійснюється шляхом сумування оцінок кожного ресурсу.

. Аналіз туристично-рекреаційного потенціалу для потреб екологічного туризму, на нашу думку, повинен дотримуватись усталеної черговості геокомпонентів ландшафтно-екологічного аналізу, що найповніше відображає взаємозв'язки й взаємообумовленість їх в даній місцевості [46, с.82]. Детальне дослідження різноманітності регіональних природних комплексів дозволяє визначити як типові, так і унікальні РПТК, які є потенційними об'єктами екологічного туризму в регіоні, а їх детальний опис і класифікація є базовою інформацією для виконання однієї з найважливіших функцій екологічного туризму – пізнавально-виховної.

Не зважаючи на те, що методичні питання диференціальної та інтегральної оцінки ресурсів, як умови здійснення туристсько-рекреаційної діяльності, досить широко представлені в наукових працях, методики оцінки можливості використання окремих об'єктів для певних видів туризму, розроблені недостатньо.

Варто підкреслити, що надзвичайно важливим завданням є визначення перспективності використання кожного виду ресурсів і навіть кожного конкретного об'єкту показу в екотуристичній діяльності та переліку умов, за яких вони можуть бути до неї залучені, а також нинішній ступінь їх доступності для туристів. Саме для цього пропонуємо методику диференційованої оцінки використання природних туристсько-рекреаційних ресурсів у екотуристичній діяльності на основі матриці «атрактивність/готовність до використання» (рис. 1.2).

Згідно запропонованої методики ресурси оцінюються за двома інтегральними показниками. Перший з них – привабливість (атрактивність)

ресурсу для потенційних екотуристів – вже розглядався в працях вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема, роботах В. Івануника, і може бути розрахованим як середнє арифметичне суми балів, отриманих методом експертних оцінок, за такі показники, як унікальність (ступінь неповторності для даної місцевості), естетична цінність (візуальна привабливість об'єкту для різних груп потенційних споживачів), туристсько-красознавча інформативність (наявність цікавої для потенційних споживачів інформації про об'єкт, здатної задовольнити реалізацію пізнавальної функції екотуристичної подорожі), екологічний стан. Характеристика екологічного стану об'єкту є надзвичайно важливою, адже в процесі екотуристичної діяльності велика увага приділяється саме найменш зміненим внаслідок антропогенної діяльності територіям, визначення показників забруднення можуть стати вирішальним фактором при прокладанні екотуристичного маршруту. Екологічний критерій визначення об'єкту як привабливого для включення в екотуристичну подорож може стати визначальним, якщо цей об'єкт не належить до природоохоронних. На цьому – третьому – етапі також характеризуються природоохоронні території в аспекті використання їх для розвитку екологічного туризму.

		<i>Привабливість ресурсу</i>	
		<i>Висока</i>	<i>Низька</i>
		5 2,5	2,5 1
<i>Готовність до використання в екотуристичній діяльності</i>	<i>Висока</i> 5 2,5	Поле А (<i>Висока привабливість, високий ступінь готовності</i>)	Поле Б (<i>Низька привабливість, високий ступінь готовності</i>)
		Поле В (<i>Висока привабливість,</i>	Поле Г (<i>Низька привабливість,</i>
	<i>Низька</i> 1		

		<i>низький ступінь готовності)</i>	<i>низька ступінь готовності)</i>
--	--	--	---------------------------------------

Рис. 1.2. Матриця оцінки туристсько-рекреаційних ресурсів
«атрактивність/готовність до використання» (розроблено автором)

Другий показник – готовність до використання з метою екотуристичної діяльності – середнє арифметичне оцінок експертів за облаштованість для показу (наявність відповідних стежок і підходів, інформаційних стендів, вказівників тощо), транспортну доступність для туристів (можливість зручно дістатись до об'єкту), наявність лімітуючих норм і правил, що обмежують діяльність як туристів, так і підприємців, фізичну захищеність об'єкту від негативного впливу людської діяльності. Кожен параметр оцінюється методом експертної оцінки, як результат спеціально проведених експедицій, за 5-и бальною шкалою, де 5 – максимально можливий результат, 1 – відсутність ознак параметру.

Таким чином, матриця утворює чотири основних поля, що і визначають можливості і терміновість залучення об'єкту до відповідної діяльності. Поле А включає ті об'єкти, що можуть у нинішньому стані бути використані при підготовці продукту з екотуризму. Їх стан необхідно лише підтримувати на належному рівні.

Об'єкти, віднесені до поля Б, потребують підвищення атрактивності. До них доцільно буде застосувати стратегію інвестування у привабливість, тобто створення належної інформаційної підтримки, покращення естетичності зовнішнього вигляду (без порушення екологічної цінності), покращення екологічного стану.

Група об'єктів з поля В вимагають проведення групи заходів з підготовки до використання з екотуристичною метою, до них варто застосовувати стратегію інвестування у готовність, насамперед – у облаштування об'єктів, забезпечення їх транспортної доступності та фізичної захищеності.

I, нарешті, об'єкти четвертого поля вимагають ретельнішого визначення перспектив, адже на нинішньому етапі їх використання буде економічно не ефективним.

Як зазначалось у п.1.2, історико-культурні туристсько-рекреаційні ресурси мають пізнавальне значення і можуть бути використані для задоволення духовних потреб населення. Географічне довкілля – основа життєдіяльності етносу, тому пам'ятки культури, історії, архітектури, народної творчості є його надбанням, що відрізняється унікальністю і неповторністю, тож не може не привертати уваги туристів, адже людині завжди було притаманно цікавитися культурою та надбанням інших етнічних груп. Що стосується екологічного туризму, історико-культурна спадщина повинна розглядатися не відірвано від навколишнього природного середовища, а як обумовлене його генезисом явище. Варто також наголосити на тому, що об'єкти історико-культурного фонду зазвичай розташовані в місцях з високою естетичною цінністю пейзажів, вони органічно вписані в довкілля й створюють гармонійний ландшафт.

На нашу думку, аналіз історико-культурних ресурсів для потреб екологічного туризму також має включати 5-и бальну оцінку кожного конкретного об'єкта за параметрами унікальність, естетичність (видовищність), інформаційна забезпеченість, облаштованість для туристичного показу, транспортна доступність і захищеність.

Соціально-економічні туристично-рекреаційні ресурси беруть участь у екотуристичній діяльності побічно. Вони формують матеріально-технічну базу перспективної території. Економічні параметри екотуристичного об'єкту залежать від різновиду природно-рекреаційного ресурсу, його місцезнаходження, транспортної доступності, технології використання та екологічних характеристик, стану навколишнього природного середовища. Темпи розвитку екотуризму залежать від наявності інфраструктури, і часто використовується наявна рекреаційна інфраструктура. Ефективність рекреаційної діяльності значно залежить від розгалуженості об'єктів інфраструктури та кваліфікованих трудових ресурсів [35].

Таким чином, всі ресурси, що можуть бути задіяними в екотуристичній діяльності, на цьому етапі дослідження необхідно розглядати як ті, що можуть бути включеними до відповідних маршрутів і ті, що забезпечуватимуть цю діяльність або сприятимуть її здійсненню іншим чином. Наприклад, конкретний ландшафт, водний об'єкт або пам'ятка природи може розглядатись як складова маршруту, тоді як клімат, рельєф території взагалі або відповідна інфраструктура – як умова здійснення екотуристичної діяльності.

На четвертому етапі проектується й уточнюється шляхом польових досліджень сітка базових екотуристичних маршрутів, до складу якої мають входити маршрути із різним ступенем готовності до туристичного використання – від повністю готових до заморожених. Крім того, сітка має будуватись за принципами поліваріантності та модульності – до її складу мають входити невеликі складові (модулі), що легко комбінувались би відповідно запитів туристів і стану середовища.

Згодом ця інформація може бути використана для детальної розробки турів, зокрема, за методикою О. О. Любіцевої [32, с.65]: вибір пунктів маршруту, ієрархізація цих пунктів, вибір пунктів початку та закінчення маршруту, розроблення схеми маршруту та його оптимізація. При цьому великого значення набуває інформаційне забезпечення розробки туру, що ґрунтується на банку інформації відповідно до цільової установки та стосується наявних ресурсів, матеріально-технічної бази й інфраструктури.

З іншого боку, диференційована оцінка ресурсів стає основою для інтегральної оцінки туристсько-рекреаційного потенціалу території. Наголосимо, що туристично-рекреаційні ресурси свідчать про потенційні можливості території, а не їх реалізацію. Рівень концентрації та комбінування туристично-рекреаційних ресурсів визначає масштаби перспективної екотуристичної зони та її спеціалізацію, а от величина туристичних потоків (потоків відвідувачів), їх структура, характер динаміки, обсяги витрат туристів характеризує попит на послуги з того чи іншого виду туризму. Тому на наступному етапі відбувається конкретизація зібраної інформації в межах виділених територіальних одиниць, обґрунтовується доцільність і напрями

розвитку екологічного туризму, визначаються найбільш перспективні території. Основним методом здійснення цього є кластеризація виділених територій на основі трьох інтегральних показників – туристсько-рекреаційний потенціал, методика оцінки якого описана вище; привабливість для туристів, виражена в параметрах тур потоку й обсягах туристичного споживання; ступінь готовності території для використання саме з метою екотуристичної діяльності. Останній показник включає оцінку таких параметрів, як наявність і дієздатність правового поля екологічного туризму або ж інших механізмів захисту території, наявність відповідної інфраструктури або можливостей для її розбудови, транспортна доступність території, наявність відомих туристичних брендів, які сприятимуть залученню туристів. Отже, на основі зазначених показників виділені території за рівнем перспективності розвитку екологічного туризму можуть бути поділені:

1. Території пріоритетного розвитку екотуризму (високий ресурсний потенціал, висока або середня готовність, висока або середня привабливість для потенційних споживачів) можуть виступати пілотними проектами в межах певних територіально-адміністративних одиниць.

2. Території відкладеного розвитку екотуризму (високий або середній ресурсний потенціал, низька готовність, середня або низька привабливість для потенційних споживачів) вимагають інвестицій у формування відповідних умов, насамперед, інфраструктури та створення механізмів захисту природного середовища.

3. Території, де не рекомендується розвиток екологічного туризму – низький ресурсний потенціал, низька готовність і низька привабливість.

Характеристика туристично-рекреаційних ресурсів для потреб екологічного туризму сприятиме їх раціональному, цільовому використанню з метою вирішення комплексних завдань щодо охорони природи та задоволення туристичних потреб суб'єктів екологічного туризму, стане підґрунтям продуманого стратегічного планування його розвитку.

Висновки до розділу 1

1. Екологічний туризм – відносно нове явище в туристичній діяльності, яке швидко розвивається та потребує специфічних галузевих наукових досліджень. Екологічний туризм – це вид туризму, який завдає мінімальної шкоди навколишньому природному середовищу й має на меті оздоровчо-пізнавальну діяльність з використанням рекреаційного й естетичного потенціалу природних і природно-антропогенних комплексів. Екологічний туризм – це насамперед подорож, об'єктами спостережень якої є компоненти природного середовища та культурні ландшафти, природне середовище яких має типові або ж, навпаки, унікальні риси; активна форма рекреації й культурного відпочинку на лоні природи з мінімальним впливом на природне середовище. Екологічний туризм не є синонімом понять «зелений туризм» або «сільський туризм», оскільки, на відміну від екологічного туризму, перед сільським не ставляться три необхідні умови: екологічна поведінка (відпочинок з найменшим навантаженням на природні комплекси); пізнавально-виховна мета; діяльність зі збереження навколишнього природного середовища (пряма чи опосередкована). Екологічний туризм повинний обов'язково містити в собі елементи усвідомленого позитивного відношення до навколишнього природного середовища, а не тільки її використання, нехай навіть в активних формах, у своїх індивідуально значимих цілях.

2. Головними рисами екологічного туризму є насамперед наявність на визначеній території різноманітних природних комплексів, які мають не лише рекреаційний, а й пізнавально-виховний потенціал; розвиток хоча б мінімальної інфраструктури, яка має, окрім стандартних функцій, забезпечувати підтримання стійкості природних комплексів за рахунок мінімізації впливу на навколишнє середовище. Залежно від тієї чи іншої мети виділяють науковий, пізнавальний і рекреаційний види екотуризму.

3. Туристичні потреби суб'єктів екологічного туризму забезпечуються шляхом здійснення екологічної (екотуристичної) подорожі (туру), яка являє

собою туристичну подорож за визначеним маршрутом в конкретні терміни, має рекреаційну й пізнавальну мету, базується на екологічній поведінці й усвідомленому сприйнятті природничої красназавчої інформації й містить елементи природоохоронної діяльності, яка прямо чи опосередковано сприяє збереженню й відновленню природно-рекреаційних ресурсів.

4. Екотуристична подорож не ставить на перше місце рекреацію як відпочинок і відновлення сил споживача туристичних послуг і має досить жорсткі умови, які повинні сприйматись і виконуватись споживачами туристичних послуг усвідомлено. Виходячи з вище визначених функцій екологічного туризму, ресурсний потенціал, який використовується для його потреб, варто називати туристсько-рекреаційним, а головним сектором при диференціації ресурсного потенціалу слід вважати природно-ресурсну базу. Так, окрім рекреаційної функції, об'єкт екологічного туризму повинен виконувати екологічно-інформативну, пізнавально-виховну, естетичну функції й мати певний рівень доступності. Виконання цих умов також певним чином сприяє рекреації, але головна умова екологічного туризму – активна діяльність.

5. Під природно-рекреаційними ресурсами ми розуміємо фактори і компоненти природного середовища, що володіють достатньою інформативністю, естетичною цінністю і є сприятливими для рекреаційної діяльності за якісними та кількісними параметрами, і служать або можуть служити для організації відпочинку, туризму за умови їх збереження і відтворення в результаті цієї діяльності. До них належать природні ландшафти і їхні компоненти, природно-антропогенні ландшафти, природно-культурні ландшафти.

Таким чином, розвиток екологічного туризму повинен відбуватись на принципах спрямованості на використання переважно природних ресурсів; збереження та відновлення природного середовища; пріоритетності екологічної освіти, формування відносин рівноправного партнерства з природою; збереження середовища постійного проживання місцевого населення; сталого розвитку територій, для яких цей вид діяльності визнаний як пріоритетний.

6. Планування розвитку екологічного туризму в регіоні вимагає детального аналізу можливостей використання наявного туристсько-рекреаційного потенціалу території з метою екотуристичної діяльності. Пропонована методика аналізу передбачає вибір схеми географічного районування з пріоритетом схем фізико-географічного районування, диференційовану (за видами й окремими об'єктами) та інтегральну оцінку туристсько-рекреаційних ресурсів, типологію потенційних об'єктів за ступенем готовності до використання з метою екотуристичної діяльності, типологію територій за рівнем перспективності для розвитку екотуризму, розроблення базової сітки екотуристичних маршрутів, визначення умов, за яких об'єкти та території з високим і середнім потенціалом можуть бути залучені до екотуристичної діяльності, розроблення стратегій і планів розвитку екологічного туризму.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА ПРИРОДНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ

2.1. Діагностика природно-рекреаційних ресурсів для цілей екологічного туризму

Вивчення праць дослідників Слобожанщини XIX – початку XX ст. (О. С. Федоровського, В. Юркевича, А. Г. Слюсарського, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, Філарета та інших) дозволяє стверджувати, що формування природно-культурного середовища за часів заселення території Слобідської України відбувалося в умовах більшої ландшафтної різноманітності. Унікальні сполучення різних видів ландшафтів в зоні лісостепу створювали умови для «культурного життя, розвою і достатків» [47, с. 18]. Внаслідок активного сільськогосподарського освоєння деякі види ландшафтів, зокрема лучні степи, були нівельовані, деградували або майже зникли. Водночас традиційна культура, що формувалася в межах території дослідження була більш «екологічною», ніж у сусідніх державах [47, с. 169-170], що дозволило зберегти упродовж 300-400 років господарського освоєння типові риси ландшафтів.

Згідно досліджень В.В. Вечерського, територія Сумської області за природними, історичними й культурними особливостями поділяється на північну й південну частини. Північна містить 8 адміністративних районів, південна поділяється на три регіони: Центральний (Сумський, Лебединський, Краснопільський, Білопільський райони), Південний (Тростянецький, Великописарівський, Охтирський райони), Західний (Роменський, Липоводолинський, Недригайлівський райони) [48, с. 245]. Ми вважаємо, що, враховуючи штучність сучасного адміністративно-територіального поділу й ландшафтну обумовленість традиційної культури, варто врахувати при виділенні регіональних територіальних одиниць фізико-географічне

районування. При порівнянні схем історико-культурного районування (В.В.Вечерський, 2005) і фізико-географічного (Б.М. Нешатаєв, 2005), можна знайти багато спільних рис (Додаток Ж; Додаток К). Так, зокрема, виділяються чотири великі структурні одиниці, що відображають не лише спільність фізико-географічних умов, а й спільність рис традиційної культури природокористування, які обумовили особливості природного середовища. Таким чином, враховуючи вищенаведені аргументи, ми вважаємо за доцільне при аналізі природних туристсько-рекреаційних ресурсів для екологічного туризму в Сумській області взяти за основу схему фізико-географічного районування. Виділення структурно-територіальних одиниць на основі фізико-географічних округів, вивчення екотуристичного потенціалу і прокладання тематичних маршрутів у їх межах дозволяє більш повно й ефективно реалізувати освітньо-виховну функцію екологічного туризму, репрезентуючи геокомпоненти регіональних природно-територіальних комплексів у їх взаємозв'язку та взаємодії, ландшафтну обумовленість традиційної культури, сучасні антропогенні процеси тощо.

Об'єктом екотуристичної діяльності безумовно виступають індивідуальні особливості регіональних природних територіальних комплексів (РПТК) (відслонення гірських порід, особливості рельєфу, види ярів, яскраво виражені риси будови річкової долини, унікальні або типові рослинні угруповання, тощо), результати антропогенної діяльності (відвали й кар'єри, депресивні ПТК, захист ґрунтів від лінійної ерозії тощо) та вияви впливу несприятливих природних процесів і явищ. Тому для подальшого виявлення екотуристичних об'єктів необхідні детальні польові дослідження регіональних природних комплексів, що стало основним аргументом у виборі схеми фізико-географічного районування Сумської області. Вирішення деяких спірних питань щодо меж РПТК, на нашу думку, не мають суттєвого значення для характеристики природно-рекреаційних ресурсів для потреб екологічного туризму, тому більш значущими у висвітленні особливостей РПТК ми вважаємо роботи саме тих дослідників, в яких більша питома вага польових наукових розвідок, перевірених і уточнених власними польовими

дослідженнями. Характеристика природних туристсько-рекреаційних ресурсів базується на схемі фізико-географічного районування Сумського Придніпров'я [49].

Сумська область розташована на північному сході України, площа її складає 23,8 тис. кв. км (близько 4% території України), входить до складу Східноєвропейської рівнинної фізико-географічної країни. Головними факторами виділення ландшафтних зон є різниця у співвідношенні тепла та вологи і пов'язані з цим зональні особливості водного стоку (гідрофункціонування в цілому), педогенезу, рослинного й тваринного світу. На території регіону, в межах Східноєвропейської рівнинної країни, виділяються дві ландшафтні зони: мішаних лісів і лісостепу. В ландшафтних провінціях регіональні специфічні особливості геолого-геоморфологічних і кліматичних умов формують індивідуальні особливості геокомпонентів ландшафтів. У межах ландшафтних зон виділяють три провінції [50]: Поліську (А), Лівобережно-Дніпровську низовинну лісостепову (Б), Середньоросійську підвищену лісостепову (В).

В основу виділення ландшафтних округів, як функціонально підпорядкованих елементів провінцій, покладено особливості місцевої палеогеографії, неотектонічні та літо-петрографічні фактори, що впливають на характер функціонування ландшаптоформуючих літодинамічних і фізико-географічних процесів. У трьох провінціях виділено чотири ландшафтних округи [49]. Найменшою й основною таксономічною регіональною одиницею районування є ландшафтний район. Він виділяється як складова генетична частина округу в зв'язку з локальними змінами в рельєфі, в інтенсивності функціонування сучасних природних і природно-антропогенних процесів, що обумовлюють місцеві зміни гідрофункціонування, ґрунтово-рослинного комплексу і, як наслідок, формують своєрідну індивідуальну ландшафтно-морфологічну структуру цього РПТК.

Оскільки фізико-географічні округи є найбільшими таксономічними одиницями території дослідження, що відображають відмінності місцевих

фізико-географічних умов, доцільно здійснити характеристику природних туристсько-рекреаційних ресурсів Сумської області саме в їх межах.

У Поліській мішано-лісовій провінції низовинних моренно-зандрових гігоморфних рівнин виділяється Шосткинський хвилясто-рівнинний округ Новгород-Сіверського моренно-зандрового Полісся (I), у Лівобережно-Дніпровській лісостеповій провінції низовинних терасових лесових рівнин – Роменсько-Конотопський округ північної льодовикової частини слабо розчленованої Полтавської лесової рівнини (II) та Охтирсько-Котелевський округ південної позальодовикової частини Полтавської лесової рівнини (III); у Середньоросійській підвищеній лісостеповій провінції – Глухівсько-Сумський підвищений округ західних відрогів Середньоросійської височини (IV).

Отже, південно-західний схил Воронезького кристалічного масиву займає Шосткинський хвилясто-рівнинний округ Новгород-Сіверського моренно-зандрового Полісся Поліської мішано-лісової провінції низовинних моренно-зандрових гігоморфних рівнин. Рельєф округу в цілому рівнинний, абсолютні висоти збільшуються у напрямку до відрогів Середньоросійської височини (південь та схід) і на сході досягають 235-240 м. У геоморфологічному відношенні округ являє собою терасову низовину Десни та прилягаючу моренно-зандрову рівнину, густо перерізану річковими долинами її притоків. Ерозійне розчленування незначне, зростає в південному й східному напрямку. Клімат округу типовий помірно-континентальний. Радіаційний баланс мінімальний на Сумщині – 40 ккал/см². Середня січнева температура повітря складає -7°...-8°С, а липня +18°...+19°С. Кількість опадів становить 550-600 мм/рік. Середній річний стік річок складає 4-4,5 л/сек з км²; заболоченість – 7% площі регіону. У рослинному покриві переважають перестійні соснові ліси, значні площі займають синантропні дубово-соснові та липово-дубово-соснові ліси. В заплавах поширені низькотравні малопродуктивні луки, низинні евтрофні болота. Значні площі зайняті агрофітоценозами на місці зведених лісів.

Зноб-Неруський ландшафтний район характеризується типовими поліськими ландшафтами. Значну роль у формуванні геокомплексів району

відіграли талі води та флювіогляціальні відклади московського льодовика, які перекрили у численних місцях відклади дніпровського. Ландшафтний район зазнає неотектонічного опускання зі швидкістю 2–3 мм на рік, його рельєф являє собою низовинну долинно-річкову й акумулятивно-зандрову рівнину, що підвищується на схід. Тут іноді зустрічаються древні денудаційні останці. В місцях, де крейдові породи близько підходять до поверхні, вони сприяють утворенню просадних округлих блюдць карстового походження до 30-50 м в діаметрі (гігроморфні урочища з болотним високотрав'ям або прорідженими низькобонітетними сфагновими борами).

Важливим геоморфологічним компонентом району є долина р. Десни та три її надзаплавні тераси. Від другої (рисської) тераси починається типова древньоалювіальна рівнина, яка переходить далі на схід у моренно-зандрову рівнину. У середній течії р. Зноб добре представлена зандрова рівнина з дюнным мезорельєфом. У межах району виділяються заплавний, надзаплавний піщано-боровий, надзаплавний рівнинно-терасовий та вододільний моренно-зандровий типи місцевості [52].

Домінують в районі різноманітні фітоценотичні типи синантропних і корінних сосняків і дубово-соснових лісів, спорадично зустрічаються вторинні березняки. Переважна частина трав'яних і трав'яно-мохових боліт вже осушена й зайнята агрофітоценозами. В обширній гривистій заплаві р. Десни (до 3–4 км) поширені купинні крупнотравні чорновільшанники, центральна й приуслова екозони представлені злаково-різнотравними луками, перемежованими на низьких западинних ділянках заплав гідрофільними лугово-болотяними асоціаціями.

Ландшафтний район давно освоєний людиною, особливо його терасові місцевості, що на 70–80% залучені до сучасного природокористування: землекористування, меліорація, лісокористування, водокористування. Тому сучасні ландшафти в районі значною мірою антропогенно модифіковані й трансформовані.

Більша частина території Шосткинсько-Івотського ландшафтного району терасового слабо-розчленованого високого Полісся представлена долинно-

річковою системою р. Десни (Придеснянська терасова низовинно-зандрова рівнина). На південному сході рівнина досить різко переходить в Середньоросійську височину. Ми погоджуємося з думкою В.Н.Нікітіна [53] про приналежність південно-західної частини району до Придеснянської терасової рівнини, а північно-східної – до відрогів Середньоросійської височини (це геоморфологічні та ландшафтні *підрайони*), межею між якими слугує висока давньоантропогенова тераса р. Десни.

Для рельєфу рівнини характерним є розвиток різновікових серій ерозійно-аккумулятивних плейстоценових надзаплавних терас, що піднімаються сходами від голоценової тераси Десни (100-110 м абсолютної висоти) до ерозійно-денудаційних останцево-фрагментарних відрогів Середньоросійської височини (180-200 м абсолютної висоти). Придеснянська зандрова рівнина складена пісками й супісками древньоалювіального й воднольодовикового походження, які сформували еолово-аккумулятивні комплекси дюнно-кучугурного типу. За геолого-геоморфологічною будовою та характером ґрунтово-рослинного покриву в межах річкових долин виділяються три типи місцевості: заплавний, надзаплавний піщано-боровий та надзаплавний рівнинно-терасовий, які разом з долинними типами складають характерну особливість району. Опільні комплекси межиріччя Івотки й Шостки розташовані на підвищених ділянках в смузі стикання зон мішаних лісів і лісостепу й відділені від останньої зандровими територіями. Вони мають лесовидний характер підстилаючих ґрунтоутворюючих порід [54]. В результаті активного природокористування за останні 100-150 років зональний рослинний покрив району сильно трансформувався. Корінними (умовно-корінними) є дубово-соснові й соснові ліси, під якими зайнято 20-28% площі [55], вони фрагментарно збереглися тільки вздовж рік Івотка, Шостка, Осота, Есмань. Невеликими острівками на добре дренованих місцевостях зустрічаються деградовані релікти липово-дубових лісів – типових представників південно-поліських ландшафтів.

Ландшафтний район тривалий час зазнає активного освоєння, його природно-ресурсний потенціал майже повністю залучений до природокористування. У зв'язку з цим територія району потребує активних

інтенсивних природоохоронних заходів: створення антидефляційних лісосмуг, збереження прирічкових зональних природних комплексів і водо регулюючих низинних осокових і осоково-гіпнових боліт.

Роменсько-Конотопський округ північної льодовикової частини слаборозчленованої Полтавської лесової рівнини виділений у межах смуги стикання двох тектоморфоструктур – Дніпровсько-Донецької западини й південно-західного краю Воронежської антеклізи, які ускладнені численними локальними неотектоструктурами, добре вираженими в сучасному рельєфі у вигляді підвищень. Рельєф округу рівнинно-низовинний слабо хвилястий, абсолютні висоти коливаються в межах 130-170 м. Характерною рисою є його різноманітність: від комплексу давніх слаборозчленованих терас на півночі до розчленованих лесових, льодовикових і воднольодовикових рівнин на решті території. Типовим є розвиток водно-льодовикових прохідних долин, а також менших за розмірами численних давніх балок та улоговин стоку, численних суфозійних западин.

Клімат округу більш теплий та м'який, ніж на Поліссі. Радіаційний баланс становить 40–43 ккал/см². Середня січнева температура –6⁰... –7⁰С, а липнева близько +19⁰С. Опадів випадає 500-550 мм за рік. Середній річний стік річок складає 2,5-3 л/сек з км². Каламутність річок та твердий стік збільшується з північного-заходу на південний-схід (від 50 до 250 г/м³) внаслідок збільшення ерозійних процесів та зменшення площі лісів. Природна зональна лугово-степова рослинність практично повністю знищена в результаті господарського освоєння територій упродовж останніх 200 років, на її місці домінують агрофітоценози. Невеликі фрагменти синантропних суборів, борів і кленово-липових дібров представлені лише в річкових долинах (нагірні, байрачні діброви, проріджені сосняки надзаплавних терас). Характерним елементом сучасних агроландшафтів є численні лісові полезахисні смуги.

Територія Присеймського терасового слаборозчленованого ландшафтного району низовинної лесової рівнини представлена долинно-річковою системою нижнього Сейму і Яготинською моренною терасою р. Дніпро. Рельєф району пологохвилястий, місцями абсолютно плоский.

Важливою морфоскульптурною одиницею району є долина Сейму, у якій нараховується до чотирьох терас (борова, однолесова, двохлесова (рисська) та трьохлесова (міндельська), вище яких розташовані розмиті моренні тераси Дніпра, які майже злилися з межирічними плакорними ділянками рік Сейм і Терн, розчленовані невеликими балками і ярами, утворюють три типи місцевості – заплавний, надзаплавний піщано-боровий та надзаплавний лесово-терасовий. Рослинний покрив значно змінений внаслідок інтенсивного антропогенного впливу. Лісистість правобережної частини району становить 10-15%, а лівобережної – лише 2-5%. Переважають долинні водоохоронні островні ліси: складні бори й субори на першій надзаплавній терасі р. Сейм і його притоках (Клевень, Єзуч, Куколка), нагірні діброви по високих схилах кленово-липово-ліщинових дубняків і заплавні діброви уремного типу. Окремі невеликі фрагменти деградованих лугових злаково-різнотравних степів подекуди зустрічаються на крутих уривчастих схилах річкових долин. В затоплюваній заплаві Сейму представлені різнотравно-злакові луки досить високої продуктивності. Невід’ємним компонентом ландшафту стали лісові позахисні смуги вздовж транспортних комунікацій та ярів. Ландшафти району давно й активно освоюються. На особливу увагу заслуговує заплава р. Сейм, де створені природоохоронні резервати. Вони виконують велику середовищну й ландшафтоформуючу комплексну функцію, сприяють стійкому оптимальному функціонуванню всієї долинно-річкової системи.

Значну ландшафтоформуючу роль у Сульському ландшафтному районі розчленованої лесової рівнини виконують локальні солянокупольні морфоструктури. Вони впливають на активізацію схилово-флювіальних морфогенетичних процесів, на морфометрію річкових долин [53]. В цілому рельєф являє собою слабохвилясту нахилену низовинну рівнину, що має абсолютні відмітки 150-165 м, з численними прохідними долинами стоку, улоговинами, балками й сучасними прирічковими ярами. Природна зональна рослинність збереглась лише подекуди. Лісові й різнотравно-степові комплекси вже понад 200-250 років трансформовані у агрофітоценози. Вторинні молоді ліси (субори, судіброви, діброви) островками розвинуті на території річкових

долин і по балках (нагірні, заплавні й байрачні діброви). Фрагментарно на першій (боровій) надзаплавній терасі р. Сули зустрічаються деградовані соснові насадження. в заплаві Сули домінують гігро-мезофільні луги в стані сильної депресії й гігроморфні плавневі високотравні комплекси з комишу, очерету, рогозу. Фрагменти деградованих лугових різнотравних степів спорадично можна зустріти по схилах прирічкових балок, прохідних долинах і крутих долинних схилах Сули і Терну. Лісистість становить від 5 до 13%; ландшафти району давно освоєні людиною. Нагальним питанням є природоохоронні заходи, зокрема, взяття під охорону унікальних заплавно-плавневих природних комплексів в заплаві р. Сули й Терну.

Рельєф Псельсько-Хорольського ландшафтного району похилої пологохвилястої розчленованої лесової рівнини являє собою розчленовану пологоувалисту низовинно-лесову рівнину, порізану середньоплейстоценовими реліктовими прохідними долинами талого водного стоку й балками глибиною 15-20 м. На межирічних плато й надзаплавних терасах, де леси близькі до поверхні, багато суфозійних блюдць. Природна зональна рослинність (лугові різнотравні степи й островні плакорні діброви) не збереглася, вона давно трансформована в результаті господарської діяльності людини під агрофітоценози. На правому підвищеному березі Псла фрагментарно зустрічаються кленово-дубово-липові ліси (нагірні діброви), а на території річкових долин – складні субори й трав'яні остепнені соснові ліси. На межиріччі Псла й Ворскли серед полів спорадично трапляються дубові гаї й невеликі байрачні липово-дубові ліси, а також штучні лісосмуги з ясена, дуба й в'яза. В заплавах річок поширені мезофільні малопродуктивні злаково-різнотравні луги й гігроморфні чорновільшаники.

Тривале тотальне природокористування в районі є об'єктивною передумовою оптимізаційних природоохоронних заходів. До таких належать: активне лісовідновлення на правобережжі Псла й особливо у верхній течії рік Хорол і Грунь для боротьби з водною ерозією (площинною й лінійною), негативними силовими літоморфогенетичними процесами.

Рельєф Снагость-Вирського ландшафтного району являє собою слабохвилясту розчленовану низовинну лесову рівнину з абсолютними висотами 150-180 м. Природний рослинний покрив майже повністю трансформований в результаті історичного природокористування. Лугові злаково-різнотравні степи й прирічкові липово-ясеневі-дубові ліси, раніше поширені в районі, нині розорані й зайняті агрофітоценозами.

Охтирсько-Котелевський округ південної позальодовикової частини Полтавської лесової рівнини характеризується такими кліматичними характеристиками, як середня січнева температура повітря в межах $-6...-7^{\circ}\text{C}$, а в липні $+20^{\circ}...+21^{\circ}\text{C}$. Атмосферних опадів випадає за рік близько 450-500 мм, багато вологи випаровується (360-390 мм), і тому досить часто буває ґрунтово-атмосферна засуха.

Рельєф Ворсклинсько-Мерлинського терасового ландшафтного району розчленованої лесової рівнини представляє собою дві суміжних долинно-річкових системи Ворскли й Мерли, які відділяються одна від одної на території Харківської області досить плоским слабохвилястим межирічним плато висотою 180-190 м. Високе правобережжя р. Ворскли, порізане балками й ярами, на північ поступово переходить у відроги Середньоросійської височини. Лівобережна частина річкової долини Ворскли представлена серією ерозійно-аккумулятивних алювіальних надзаплавних терас (до 3-4 терас), які на південь, біля самої межі Сумської області, плавно переходять в лесові долинні плакори (міоцен-пліоценові денудовані тераси) й межирічні плато з великою кількістю суфозійних блюдць. Рослинний покрив ландшафтного району значно трансформований в результаті тривалої (300-350 років) господарської діяльності людини. На боровій терасі Ворскли фрагментарно збереглися чагарниково-трав'яні остепнені сосняки й субори, на підвищеному долинно-річковому правобережжі збереглися синантропні нагірні байрачні ясеневі кленово-липові діброви з підліском з клена польового, ліщини, бруслини європейської й високим різнотравним неморальним ярусом. На древніх надзаплавних терасах і межирічних плато лівобережжя представлені численні полезахисні протиерозійні кулісні смуги з білої акації, ясена й дуба. В заплавах

річок Ворскли й Ворсклиці поширені високотравні осоково-рогозово-очеретяні гігроморфні плавневі болота, які збільшують свої площі за рахунок швидкого засолення й наступної евтрифікації численних рукавів, саг, стариць і луків.

Глухівсько-Сумський округ Середньоросійської підвищеної лісостепової провінції сильно розчленованих лесових рівнин включає західні відроги Середньоросійської височини, на півночі межує з зоною мішаних лісів, а на півдні з підзоною південного лісостепу. Округ має природне продовження на схід, на територію Російської Федерації. Клімат округу найбільш континентальний на Сумщині із середніми січневими температурами $-7^{\circ}\dots-8^{\circ}\text{C}$, а у липні – до $+18^{\circ}\dots+19^{\circ}\text{C}$. Середня річна кількість опадів становить 550-600 мм. У зв'язку з особливостями літології, рельєфу та рослинності тут спостерігається значний середній модуль стоку – 3,5–4 л/сек з км². Твердий стік річок збільшується з північного заходу на південний схід від 100 до 500 г/м³.

Нині лісистість округу становить 10-20%; ліси головним чином синантропні й розташовуються трьома досить великими масивами, фактично приуроченими до трьох фізико-географічних районів: Есмань-Клебенський масив із зональних кленово-липових дібров, Псельський масив із класичних долинно-річкових нагірних кленово-ясенових дібров і трав'яних сосняків «бороваї тераси», лісовий масив розчленованого Псельсько-Ворсклинського межиріччя й бонітетних кленово-дубових лісів, судібров, суборів і остепнених борів.

Есмань-Клебенський льодовиковий розчленований ландшафтний район (Глухівське плато) включає річкові долини Есмані, Клевені. В результаті льодовикової екзарації, ерозії й акумуляції поверхня району досить згладжена й денудована, тільки по правобережжю річок Клевень і Есмань місцевість порізана молодими ярами й балками. На межирічних плато й плакорах добре виражені карстові морфоскульптури, суфозійні просадні блюдця. До численних древніх ящикоподібних балок приурочені села – ця специфічна топографія населених пунктів пояснюється карстом, так як ґрунтові води в крейдових породах межирічних плато залягають досить глибоко. Вплив крейдових порід і карсту на морфологію й морфометрію річкових долин проявляється в їхній

каньйоноподібності. Серед розораних територій, особливо по річкових долинах, невеликими зеленими масивами представлені вторинні березняки, субори й нагірні кленово-липові діброви. На схилових крейдових місцевостях рік Есмань і Клевень можна зустріти невеликі фрагменти реліктової лугово-степової й кальцефільної рослинності, що нагадує крейдову рослинність «знижених Альп» в Курській, Воронежській і Білгородській областях Росії. Надзаплавні лесово-терасові місцевості поширені більш широко: відбувається розширення одно- та дволесових терас від 0,5 до 3 км. На пологих схилах правого берега р. Есмані зустрічаються фрагменти реліктової степової рослинності на крейдових відслоненнях (типчак, ковила периста) [58].

Ландшафти району давно знаходяться в активному природокористуванні, тому потребують еколого-оптимізаційних заходів, направлених на відновлення їхнього природно-ресурсного потенціалу й покращення середовищних і ландшафтоформуючих функцій. Серед цих заходів варто виділити: створення схилових протиерозійних (водна й вітрова ерозія) кулісних лісосмуг; створення в річкових долинах Клевені й Есмані ландшафтних болотно-заплавних і крейдових схилових резерватів з метою покращення долинного гідрофункціонування й збереження унікального локального геосередовища для стійкого розвитку різноманітних північно-лісостепових ландшафтів, які на Східноєвропейській рівнині сильно трансформовані й майже не збереглися в природному стані.

Західний кордон Псельсько-Ворсклинського межирічного позальодовикового ландшафтного району сильнорозчленованої підвищеної лесової рівнини району добре виражений у орографічному плані та співпадає зі східним ареалом поширення дніпровського льодовика на Сумщині. Південна межа має чітку вираженість у зміні ландшафтів від підвищених до низовинних південнолісостепових.

Поверхня району являє собою широкохвилясту увалисто-балочну підвищену лесову рівнину [59] (широкохвилястий та увалисто-балочний типи місцевості) з похилом з північного-сходу на південний-захід. Середня абсолютна висота хвилястих межирічних плато складає 200–210 м, а енергія

рельєфу до 80-100 м. Характерними геоморфологічними елементами сучасного рельєфу району є численні порівняно неглибокі й широко розгалужені балки, а також прирічкові й інші яри, що активно розвиваються. Ширина балок коливається від 50-60 до 200 і навіть 600 м, а довжина від 3 до 8 м. Між зближеними балками виділяються вузькі та плоскі останцеві вододіли. Долина р. Псел ящикоподібна, глибока й досить широка (до 13 км). Правий берег в основному підвищений, з великою кількістю ярів і балок, а лівий терасований. На крутих корінних схилах правобережжя (іноді лівобережжя) зустрічаються мальовничі скелясті відслонення мезозойських крейдо-мергельних гірських порід, а нижче по течії від м. Суми представлені класичні екзодинамічні шишакові морфокомплекси [55].

На першій надзаплавній терасі р. Псел переважають розріджені бори трав'яні й лишайникові в стані сильного захаращення. Окремими островами на верхніх надзаплавних терасах р. Псел і в долинах рік Олешня, Пожня, Сироватка, Дернова й Боромля представлені синантропні субори й судіброви. В заплавах рік поширені чорновільшанники з гігрофільним високотрав'ям. Лучні й різнотравно-типчакові степи, які раніше займали значні плакорні ділянки та верхні тераси річок, повністю розорані. Заплавні луки (злаково-різнотравні асоціації) більшою частиною розорані або знаходяться в стані сильної пасовищної дигресії зі збідненим видовим складом [61].

Ландшафти району давно залучені до активного природокористування. Враховуючи його геоморфологічну й фітоценотичну специфіку, варто всі оптимізаційні середовищні й природоохоронні заходи направити на вирішення двох головних взаємопов'язаних проблем: боротьба з ерозійними процесами (басейнова й лінійна ерозія) і збереження і відновлення зональних широколистяних лісів.

Таким чином, керуючись методикою оцінки туристсько-рекреаційних ресурсів, розробленою В. Мацолою, можна сказати, що ландшафти Сумщини є неекзотичними, з низькою мірою унікальності та відсутністю контрастності й оцінити їх естетичні якості в 2 бали за трьохбальною шкалою.

Проведений регіональний ландшафтний аналіз забезпечить ширше й ефективніше застосування матеріалів фізико-географічного районування для вирішення актуальних проблем вивчення ландшафтного різноманіття, може виступати основою для характеристики природно-рекреаційних ресурсів Сумської області та дає базовий матеріал для розроблення екотуристичних маршрутів.

Розглянемо детальніше іншу складову природних туристсько-рекреаційних ресурсів Сумської області – водні ресурси, які представлені досить розгалуженою гідрографічною мережею, до складу якої входять 1543 річки басейнів лівобережних притоків Дніпра – Десни, Сули, Псла та Ворскли (загальна довжина близько 8 тис. км), невеликі заплавні та надзаплавні озера, 2191 ставків, 43 водосховища. Середня густота гідрологічної мережі становить $0,35 \text{ км/км}^2$, що майже співпадає з середньою густотою річкової мережі в Україні. Найбільш густа вона в басейні Сули - $0,44 \text{ км/кв.км}$, найменш густа - в басейні Десни – $0,30 \text{ км/кв.км}$ [61]. У розташуванні гідрологічних об'єктів на території області є певна особливість. У північних районах, у межах Полісся, а також у широких долинах рік Сейму та Ворскли їх кількість значно менша, ніж на решті території області, де балкова мережа більш розвинена й умови для їх утворення більш сприятливі. Наповнення переважної більшості водосховищ і майже всіх ставків відбувається за рахунок повеневих вод [62]. Завдяки універсальності й екологічній чистоті, оцінити водні ресурси Сумщини як ресурсу екотуризму можна в 3 бали.

До природно рекреаційних ресурсів відносяться джерела мінеральних вод. Сумщина бідна на мінеральні води – тут, в Лебединському районі, області розвідано й експлуатується лише одне джерело хлоридно-натрієвої, середньої мінералізації мінеральної води «Токарівської» (тип «Миргородської»). Інші джерела не використовуються з різних причин: значної віддаленості від рекреаційних об'єктів, невпорядкованості навколишньої території, недостатньої інформації про лікувально-профілактичні якості води, особливості хімічного складу води (короткий термін використання) тощо, тож, оцінка мінеральних вод – 1 бал.

З 2,3 тис. видів флори, що зустрічаються на території Сумщини, 84 занесені до Червоної книги України, 9 – до додатків Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі, 25 – до додатків Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES), 21 рослинне угруповування – до Зеленої книги України, а з 1230 видів фауни – 103 занесені до Червоної книги України, 232 - до додатків Конвенції про охорону дикої флори і фауни і природних середовищ існування в Європі (Бернської конвенції) [61]. Це означає наявність досить широких можливостей для потенційних екотуристів. Відповідно, можна оцінити флору та фауну як ресурс для екотуризму в 2 бали.

Оскільки з усіх РПТК досліджуваної території практично всі площі під колишніми луговими степами займають агрофітоценози, нині найважливішу ландшафтоформуючу роль відіграють ліси – традиційний ресурс екологічного туризму.

Лісокористування в області складається з природокористування у лісовиробничому комплексі та використання корисних функцій лісу (рекреаційних, санітарно-гігієнічних, водо- і ґрунтозахисних), лісовідновлення. Загальна площа лісового фонду Сумської області у 2011 р. складала 452,1 тис. га або 4% площ лісових ділянок України. Загальний відсоток лісистості нині складає 17,8% , що на 2 відсотки вище, ніж в цілому по Україні (загалом по Україні – 15,9%). Однак, на думку деяких фахівців, для забезпечення належних екологічних стандартів лісистість має бути доведена до рівня 22-25% [64]. Упродовж останніх 30 років площа лісів у регіоні збільшилась на 31,4 тис. га, головним чином за рахунок надання для потреб лісового господарства низькопродуктивних земель, виведених з с.-г. використання. Значно збільшилась у складі лісів області частка хвойних і твердолистяних насаджень за рахунок зменшення площі м'яколистяних порід.

Основними постійними лісокористувачами в області є: державні лісогосподарські підприємства лісогосподарського об'єднання «Сумиліс» (ДЛГО «Сумиліс») – 280,4 тис. га, дочірні підприємства ОКП «Сумиоблагроліс» – 150,3 тис. га, національний природний парк «Деснянсько-

Старогутський» – 7,2 тис. га, нелісогосподарські підприємства агропромислового комплексу – 4,7 тис. га, підприємства Міністерства транспорту – 4,1 тис. га [58]. Одним з лісокористувачів області виступає мисливське господарство. Площа мисливських угідь, закріплена за ДЛГО «Сумиліс», дорівнює 201,5 тис. га, що становить 9,8% загальної площі, закріпленої за користувачами.

Ліси області поділяються на дві групи, залежно від їх функцій і господарського значення. До першої групи відносяться ліси, розташовані на берегах річок, у балках (водоохоронні, ґрунтозахисні), ліси зелених зон, які поліпшують санітарно-гігієнічні умови населених пунктів. Вони створюються в області багаторісними, з густим підліском, щоб максимально поглинати та затримувати шкідливі гази й механічні домішки, які містяться у повітрі. У таких лісах створені умови для відпочинку населення: в них побудовані будинки відпочинку, санаторії, дитячі табори, впорядковані місця для масового дозвілля населення. Площа лісів першої групи на території області становить 234,1 тис. га (56% від усіх лісових площ). Серед лісів першої групи найбільшу питому вагу мають ліси зелених зон навколо населених пунктів (52,3%) та смуги лісів вздовж берегів річок (24,5%).

До другої групи входять експлуатаційні ліси (183,7 тис. га або 44%), а питома вага лісів, можливих для експлуатації, складає 72,7%. Їх площа впродовж останніх 30 років зменшилась на 9,6 тис. га, в той час як площа лісів першої групи збільшилась на 151,3 тис. га (з огляду на їх велике ґрунтозахисне, вітрозахисне та кліматичне значення) за рахунок виділення площ під об'єкти ПЗФ, захисні лісосмуги вздовж залізниць, автомобільних доріг державного значення, передачі земель іншим землекористувачам.

Ліси на території області поширені нерівномірно. Основні їх масиви зосереджені на Поліссі, а також приурочені до долин найбільших річок лісостепової зони. Так, у Ямпільському районі лісистість становить 34,0%, Кролевецькому – 31,5%, Середино-Будському 30,59%, Тростянецькому – 30,16%, Шосткинському – 28,96%, Краснопільському – 25,58%, Лебединському – 23,92% [58]. Найбільші площі вкритих лісовою рослинністю земель

знаходяться у Лебединському, Шосткинському, Сумському, Охтирському, Свеському ДЛГ. Отже, у цілому, лісистість Сумщини як ресурс екологічного туризму оцінюємо в 2 бали.

Для характеристики природно-ресурсного потенціалу Сумської області важливе значення мають несприятливі природні процеси та явища, поширені на досліджуваній території. Це питання має два протилежні аспекти: з одного боку, значне поширення сучасних несприятливих процесів може значно зменшити привабливість об'єктів екологічного туризму, з іншого – наслідки несприятливих процесів, як природних, так і антропогенних, можуть самі по собі виступати в якості екотуристичних об'єктів. Так, наприклад, цікавими об'єктами, що можуть бути включеними до екотуристичних маршрутів, є відслонення крейдових товщ і розвиток ярів на правобережжі р. Псел біля с. Могриця Сумського району, які є наслідком активних ерозійних процесів.

Несприятливі процеси на території Сумської області можна поділити на три групи: геолого-геоморфологічні, метеорологічні та природно-антропогенні. Найбільш чітко проявляється денудація й акумуляція (заплавна та руслова, делювіальна, пролювіальна, біогенна тощо). Несприятливі метеорологічні явища мають чітку зональну обумовленість. До антропогенних процесів, пов'язаних з господарською діяльністю людини, належать транспортна та меліоративна ерозія, меліоративна дефляція, евтрифікація озер, хімічне забруднення тощо (Додаток Л). Нижче ми розглянемо саме ті несприятливі процеси, що можуть значно знизити або, навпаки, збільшити привабливість об'єктів екологічного туризму на території Сумської області.

Гравітаційні процеси приурочені до крутих схилів та уступів, відслонень гірських порід, і проявляються у формі осипання, зсувоутворення [62]. Інтенсивні зсувні процеси спостерігаються головним чином на правих корінних берегах річкових долин. Зсувна діяльність активізується у ранньовесняний період, коли підвищується рівень ґрунтових вод і перезволоження ґрунту талими й дощовими водами. Найбільше зсувів спостерігається у середній течії р. Сула, Псел. Загалом на території Сумської області виявлено понад 150 зсувів, з яких 117 занесені до обласного кадастру [65]. На території області

виділяються наступні зсувонебезпечні регіони: Сульський (м. Ромни, с. Погреби, Гришино, Голенка, Ярошівка, Низька Гребля – Роменського адмінрайону; с. Терни, Хоружівка, Кулішівка, Курмани – Недригайлівського району; Верхньосульська ділянка Білопільського району), Хорольський (сmt. Липова Долина, Семенівка); Путивльський (Сеймський) (м. Путивль, с. Линово), Північно-Псельський (праві борти р. Сумка та Олешня); Південно-Псельський (с. Межиричі, Падалки); Північно-Ворсклинський (с. Боромля, Кам'янка), Південно-Ворсклинський (с. Куземин).

Діяльність постійних і тимчасових водотоків проявляється у руйнуванні берегів, підмиві уступів заплави, розмиві її окремих ділянок, переносі та відкладенні матеріалу, що веде до утворення перекатів і пляжів. Відслонення гірських порід внаслідок діяльності тимчасових і постійних водотоків, а також утворення перекатів і пляжів можна розцінювати як позитивний фактор при характеристиці природно-рекреаційних ресурсів. Негативна дія полягає у впливі постійних водотоків на літогенний і біогенний компоненти природних комплексів. Підмив берегів викликає обвали, мікрозсуви, які знищують окремі ділянки заплави, з чим пов'язані досить швидкі зміни одних заплавної фації іншими. Тимчасові водотоки є причиною утворення яружно-балкової мережі, широкий розвиток якої зумовлений наявністю лесових порід. Показниками розмивання та його факторами є глибина і густота ерозійного розчленування, які на території Сумської області становлять: на 50% території в середньому від 30 до 80 м, на решті території до 10 м та в середньому $0,25-0,60 \text{ км/км}^2$, а на Поліссі – $0,1-0,5 \text{ км/км}^2$ відповідно [65]. З розвитком ярів знижується рівень підґрунтових вод, оскільки вони відкривають водоносні шари, в результаті чого пересихають колодязі та інші джерела питної води, землі стають непридатними для житлового, промислового і шляхового будівництва. Глибинна ерозія та площинний змив у регіоні підсилені, а місцями викликані господарською діяльністю людини, неправильним розоренням, прокладанням доріг, стежок і навіть зрошенням.

Діяльністю атмосферних вод (зливи у теплу половину року, швидке танення снігу весною, величина стоку талих і дощових вод) проявляється у

вигляді глибинної ерозії та площинного змиву. У середньому за рік на території області буває по 3-5 днів з сумарними опадами більше 20 мм, один раз у 5 років спостерігаються суми 45-50 мм, а один раз у 40 років – в межах 80-120 мм [66]. Максимальна тривалість безперервного дощу становить 20-40 годин.

З діяльністю підземних вод (суфозійно-просадковими явищами, які відбуваються у водопроникних флювіогляціальних та елювіальних товщах четвертинного віку мергельно-крейдових породах, які знаходяться під ними) пов'язане утворення западин на межиріччях і надзаплавних терасах, що складені пісками і супісками. Блюдця просідання (блюдцеподібні западини) – одна з характерних рис мікрорельєфу південних ділянок льодовикового району області, особливо у тій її частині, де крейдові породи залягають на незначній глибині і перекриваються іноді безпосередньо четвертинними лесовими породами. Значну кількість степових блюдць має Сульсько-Псельський вододіл, вододіл рр. Сейму та Клевені, Хорола і Груні (поверхні дволесової та міндельської терас на схід від с. Нижня Сироватка, південний-захід від м. Суми) [66]); у позальодовиковій частині області вони зустрічаються на плакорах і верхніх терасах річок, другій терасі Псла, антропогенівій лесовій та пліоценовій терасах Ворскли. Прояви карсту та карстові форми рельєфу поширені на тих ділянках території Сумської області, де на денну поверхню виходять породи верхньої крейди, насичені підземними водами, і є достатня кількість атмосферних опадів. З карстових форм рельєфу найбільш поширеними є карстові воронки та блюдця, особливо на вододільних ділянках рр. Шостки та Івотки, плакорах Зноб-Новгородського району [50]. Процес карстоутворення у формі лійок і провалля розповсюджений у східній частині Краснопільського, Сумського, Путивльського й Глухівського районів.

Заболочування характерне головним чином для зони мішаних лісів, менше вони поширене в лісостепу. Болота формуються у западинах і зниженнях рівнин на плоских межиріччях надзаплавних терас, у давніх долинах стоку, заплавах. Значна кількість заболочених знижень відмічена на моренно-зандрових і зандрових рівнинах Полісся. Найбільш заболоченою є знижена заплава р. Десни та заплави річок у Ямпільському районі.

У лісостепу заболочення проявляється у заплавах річок, зокрема, у притерасній частині заплав, а також у міжгрівних зниженнях, подекуди – днищах ложин, балок, прохідних долинах, замкнених западинах та у системах лінійно-витягнутих знижень перших надзаплавних (борових) терас. У лісостеповій зоні місцями заболочена заплава Псла; під техногенним впливом спостерігається прогресуюче заболочення заплави Сули та Ворскли, ускладнене численними старицями та левадами. Високий ступінь природної заболоченості властивий ландшафтам знижених слабдорозчленованих алювіальних та водно-льодовикових рівнин.

Діяльність вітру виражається в дефляції, перевіюванні та навіюванні, підсиленню яких сприяє господарська діяльність людини (осушення, розорювання). Під впливом вітру відбувається утворення піщаних дюн в межах перших надзаплавних (борових) терас р. Псла, Сейму, Десни, Ворскли, а також на поверхні зандрових рівнин лівобережжя р. Десни.

До небезпечних явищ погоди відноситься сильний вітер (зі швидкістю 15 м/с та більше), який у середньому за рік на території області спостерігається упродовж 10-40 днів. При сильному вітрі зимою часті завірюхи (близько 20 днів на рік), а у період, коли на полях немає рослинності, або з малою кількістю снігу та відсутністю його стійкого покриву – пилові бурі. На Поліссі вони виникають при швидкості вітру 6-15 м/с за сухої погоди при наявності значних за площею незакріплених пісків, вітрах західного та східного напрямків. У зимовий період на території Сумщини спостерігаються такі особливо небезпечні явища, як снігопади (метеорологічні явища при кількості опадів 20 мм та більше за 12 годин і менше). Вони відмічаються з листопада по квітень; найбільша повторюваність характерна для грудня – лютого (до 12, 16, 13 періодів, відповідно, у кожному місяці). Тривалість їх коливається від 1 до 10 днів [67]. Найбільш небезпечні снігопади у перехідні періоди, коли інтенсивне танення снігу супроводжується знесенням значної кількості дрібнозему, розвитком ярів, підняттям рівня води у річках. Ожеледь спостерігається найбільше від 20 до 30 днів на рік, найчастіше утворюється в

грудні – січні, і призводить до найбільших економічних втрат у системі зв'язку, на лініях електропередач, залізничному й автомобільному транспорті.

2.2. Природно-заповідний фонд Сумської області як об'єкт екологічного туризму

У силу свого призначення природоохоронні території найкраще відповідають умовам і правилам ведення екотуристичної діяльності, адже згідно українського законодавства, включають «ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонових моніторингу навколишнього природного середовища» [68]. Відповідно, наявність об'єктів ПЗФ в регіоні стає умовою та чинником розвитку екологічного туризму.

Нині в Сумській області понад 198,3 тис. га земель відносяться до тих, що мають природоохоронне, оздоровче, рекреаційне й історико-культурне призначення і особливий статус охорони. Станом на 01.01.2011 в області налічувалось 250 природно-заповідних об'єктів загальною площею 176,3 тис. га, що становить 6,76% від площі області і вище середнього показника по Україні, але нижче від оптимального, рекомендованого науковцями (10-12 %) [58] (табл.2.1). Серед заповідних об'єктів є два національних природних парки - Деснянсько-Старогутський і Гетьманський, а також природний заповідник «Михайлівська цілина» (колишня філія Українського степового заповідника), 16 об'єктів загальнодержавного значення інших категорій, 231 природно-заповідний об'єкт місцевого значення. Серед об'єктів місцевого значення: 1 регіональний ландшафтний парк, 85 заказники, 94 пам'яток природи, 19 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, 2 ботанічних сади, 2 дендропарки, 27 заповідних урочищ (табл.2.3). Нині проводяться землевпорядні роботи в межах

новоствореного Гетьманського національного природного парку на території Охтирського, Тростянецького та Великописарівського адміністративних районів.

Аналіз розподілу земель об'єктів ПЗФ за землекористувачами показує, що 60% з них – це землі запасу та землі, не надані у власність і постійне користування в межах населеного пункту, 28% – належать лісгосподарським, а 0,27% – сільськогосподарським підприємствам і тільки 11% – землі надані в постійне користування природоохоронним установам.

Як видно з таблиці 2.1, кількість об'єктів природно-заповідного фонду в області має тенденцію до загального зростання. Так, у 2009 р. Указами Президента України було проголошено про створення другого національного парку та відокремлення природного заповідника «Михайлівська цілина», а рішеннями обласної ради – про створення 10-и нових заповідних об'єктів місцевого значення загальною площею 332,0 га.

Таблиця 2.1

Структура та динаміка природоохоронних об'єктів за роками

Категорія об'єкту ПЗФ	Кількість					2011/1990	Площа, тис. га					2011/1990
	1990	1995	2000	2008	2011		1990	1995	2000	2008	2011	
	Одиниць					%	Тис. га					%
Природні заповідники	1	1	1	1	1	0	0,20	0,20	0,202	0,20	0,88	440
Національні природні парки	-	-	1	1	2	200	-	-	16,2	16,2	39,6	244
Заказники	51	61	55	93	95	186	34,55	40,60	36,172	43,8	46,2	134
Заповідні урочища	38	38	27	27	27	71	1,57	1,57	1,52	1,27	1,27	81
Пам'ятки природи	53	56	58	91	97	183	0,08	0,08	0,06	0,13	0,2	250
Дендро-парки	1	1	1	3	3	300	0,02	0,021	0,02	0,03	0,03	150

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	21	21	19	21	21	0	0,68	0,605	0,59	0,63	0,65	96
Регіональні ландшафтні парки	-	2	2	1	1	-	-	100,1	101,4	98,9	98,9	98

Примітка. Складено автором за даними [58]

Серед новостворених об'єктів – ландшафтні заказники «Шевців», «Біликів» в Краснопільському районі, що представлені ділянками цінного ландшафту Середньоросійської височини із хвойно-листяним деревостаном у віці понад 100 років, закладеного родиною місцевих цукрозаводчиків і меценатів Харитоненків.

Заказниками оголошені корінні угруповання степової рослинності, віднесені до Зеленої книги України, в Лебединському районі – «Довге», «Грушевський», «Лозовогрушевий», «Пристайлівський». Дві комплексні пам'ятки природи «Кросна» та «Козацька могила», що в Конотопському районі, разом з особливим природоохоронним мають велике історико-культурне та освітньо-виховне значення. Геологічна пам'ятка природи «Спаські валуни» (Кролевецький район) представлена експозицією каменів-валунів, свідків Дніпровського зледеніння. Ботанічна пам'ятка природи «Алея письменників», присвячена пам'яті видатних російських і українських письменників також знаходиться в Кролевецькому районі [69]. Розширено територію гідрологічного заказника місцевого значення «Ворожбянський» на 1720 га і змінено його тип на ландшафтний, а також погоджено розширення ботанічного заказника загальнодержавного значення «Банний Яр» на 340 га в Сумському районі та оголошення ботанічної пам'ятки природи загальнодержавного значення «Болото Олине» площею 10,7 га в Ямпільському районі.

Таким чином площа природно-заповідного фонду області порівняно з 2007 р. збільшилась на 2053,18 га (заповідність території області – на 0,09 %).

У 2010 р. було визнано втрату ботанічним заказником «Тулиголівський» природоохоронної цінності, а його діяльність скасовано; об'єднано заказники «Кочубеєвський» і «Ретинський»; розширено площу гідрологічного заказника

«Верхньосульський»; проголошено об'єктами ПЗФ місцевого значення гідрологічний заказник «Новогребельський» і загальнозоологічний «Ведмежівський». Колишнє паркове насадження з вікових дерев липи, сосни, ялини, засноване родиною місцевих благодійників і меценатів Харитоненків отримало статус пам'ятки природи «Парк Харитоненків» [70].

У 2011р. обласна рада знов зафіксувала зміни у ПЗФ Сумщини – додалися 3 заказники – ландшафтний «Образ», загальнозоологічні «Попів грудок» і «Оленкин», ботанічна пам'ятка природи «Ракита» та дендропарк Конотопського лісгоспу [71].

Таблиця 2.2

**Структура земель об'єктів ПЗФ Сумської області за типом угідь
(2011р.)**

Угіддя	Площі угідь у межах земель, наданих установам ПЗФ у постійне користування		Площі угідь у межах земель, що знаходяться у користуванні інших землекористувачів та земель запасу		Разом	
	га	%	га	%	га	%
Сільськогосподарські землі, усього	4366.6	22.02	98043.7	62.65	102410.3	58.08
з них: сільгоспугіддя	4365.1	22.01	97999.7	62.62	102361.8	58.05
із сільгоспугідь: рілля	0	0.00	903.7	0.58	903.7	0.51
перелоги	0	0.00	0	0.00	0	0.00
багаторічні насадження	0	0.00	34.6	0.02	34.6	0.02
сіножаті	4000.7	20.18	60931.07	38.93	64931.77	36.82
пасовища	364.4	1.84	36127.33	23.08	36491.73	20.69
Ліси та інші лісовкриті площі, усього	8724.7	44.00	29159.08	18.63	37883.78	21.48

Забудовані землі, усього	0	0.00	6030.18	3.85	6030.18	3.42
Відкриті заболочені землі, усього	404.3	2.04	20398.4 9	13.03	20802.7 9	11.8
Сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом	51.6	0,26	0	0.00	51.6	0.03
Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	0.6	0.00	458.8	0.29	459.4	0.26
Води, усього	6280.9	31.68	2319.58	1.48	8600.48	4.88
з них: природні водотоки	6276.2	31.65	898.28	0.57	7174.48	4.07
штучні водотоки	0.5	0.00	112.4	0.07	112.9	0.07
озера, лимани	3.8	0.02	933.8	0.6	937.6	0.53
ставки	0.4	0.00	376.3	0.24	376.7	0.21
Усього земель	19828.7	100.00	156498. 36	100.00	176327. 06	100.00
РАЗОМ	19828.7	100.00	156498. 36	100.00	176327. 06	100.00

Примітка. Складено автором за даними [58]

Суттєві зміни відбуватимуться у ПЗФ Сумщини і найближчим часом. Так, Національною програмою оздоровлення басейну Дніпра передбачено створення до 2015 р. в річковій долині Сейму та його приток в межах Білопільського, Буринського, Глухівського, Конотопського, Кролевецького та Путивльського районів національного природного парку «Сеймський», площа якого складатиме близько 50,0 тис. га. Крім того, планується створення національного природного парку «Верхньосульський» в межах Білопільського, Буринського, Лебединського, Сумського, Недригайлівського та Роменського районів (орієнтовна площа - близько 30 тис. га). Іноді створення об'єктів ПЗФ не підтримують місцеві громади області. Наприклад, в 2010 р. заплановане створення НПП «Великий бір» у Шосткинському районі не було підтримано місцевими мешканцями та було відкладено на невизначений термін [71].

Розглянемо детальніше структуру земель об'єктів ПЗФ Сумщини за

типом угідь (табл.2.2). Отже, понад 44% земель, наданих у постійне землекористування природоохоронним установам становлять ліси, близько 32% - водойми, решта – с/г угіддя (переважно сіножаті та пасовища). Разом тим, у володінні інших землекористувачів знаходиться майже 63% с/г земель, майже 19% лісу та 1,5% водойм. Таку структуру угідь можна вважати сприятливою для розвитку екотуризму, адже вона залишає можливості як для консервації певних ділянок території, так і для розбудови інфраструктури.

Сучасна структура заказників і пам'яток природи області наведена в таблиці 2.3, з даних якої видно, що в структурі заказників переважають гідрологічні (переважно, болота й озера), ландшафтні та ботанічні. Варто зауважити, що саме ландшафтні заказники викликають найбільший інтерес у туристів. Залученість пам'яток природи до екотуристичної діяльності залежить виключно від їх естетичних якостей – відвідувачів може зацікавити будь-яка пам'ятка за умови її видовищності.

Таблиця 2.3

Структура заказників і пам'яток природи Сумської області станом на 01.01.2011 р.

Найменування об'єктів ПЗФ	Об'єкти природно-заповідного фонду					
	Загальнодержавного значення		Місцевого значення		Всього	
	од.	Площа, га	од.	Площа, га	од.	Площа, га
Заказники, усього	10	16264,2	85	28987,9	95	45252,1
у тому числі:					0	0
ландшафтні	2	4912,7	19	13190,0	21	18102,7
лісові	1	1167,0	3	1865,0	4	3032
ботанічні	1	236,0	24	2921,6	25	3157,6
загальнозоологічні	0	0	7	1056,0	7	1056
орнітологічні	1	258,0	4	466,6	5	724,6
ентомологічні	0	0	2	10,0	2	10
гідрологічні	5	9690,5	24	9461,2	29	19151,7
загальногеологічні	0	0	2	17,5	2	17,5

Пам'ятки природи, усього	3	62,1	94	147,1	97	209,2
у тому числі:					0	0
комплексні	0	0	5	28,9	5	28,9
ботанічні	1	0,1	49	35,9	50	36
зоологічні	1	55,0	0	0	1	55
гідрологічні	1	7,0	35	69,5	36	76,5
геологічні	0	0	5	12,8	5	12,8

Примітка. Складено автором за даними [58]

У регіональному розрізі, найбільша частка земель природоохоронного призначення припадає на Путивльський (8,03%), Кролевецький (8,36%), Конотопський (7,89%) та Середино-Будський (10,55%) адміністративні райони, а найменше вони представлені у Липоводолинському (майже повна відсутність), Білопільському, Лебединському, Краснопільському, Тростянецькому та Сумському районах (від 0,87 до 1,52% до площі району).

Використання природних ресурсів у межах територій ПЗФ у області здійснюється у наступних напрямках: використання орних земель, збирання ягід (288 га/110 кг), грибів (2325,5 га/1650 кг), плодів та насіння, лікарської сировини; сінокосіння (1731,7 га), випасання худоби (3626,6 га/2710 гол); використання території в рекреаційних (1376 га/31750 ос.) та культурно-освітніх цілях, а також проводиться здійснення природоохоронних господарських заходів (суцільних, вибіркових санітарних рубок, ліквідація захаращеності: 39,1 га/1217,4 м³; рубок догляду за лісом та інших. рубок – 11,7 га/652 м³) [72].

Розглянемо детальніше основні об'єкти ПЗФ Сумщини. До 2009 р. заповідник «Михайлівська цілина» була відділенням Українського степового природного заповідника з площею 202,48 га. Указом Президента України від 11.12.2009 р. №1035/2009 було створено самостійний природний заповідник з однойменною назвою на площі 882,9 га на територіях Лебединського та Недригайлівського районів Сумщини. У природному плані він являє собою степовий масив, що знаходиться на вододілі річок Груні та Сули у Лебединському районі. Унікальність заповідника полягає в тому, що тут охороняється ділянка плакорного лучного степу, які на решті території України

майже повністю розорані [73]. На території заповідника заборонено туристичну діяльність, проте ведеться еколого-просвітня робота.

Однією з найважливіших і найстаріших складових ПЗФ Сумської області є Деснянсько-Старогутський національний природний парк, створений Указом Президента 23.02.1999р. у Середино-Будському районі. Площа НПП складає 16215,1 га, з них 7272,6 надано парку у постійне користування. За особливостями природних комплексів в НПП виділяють дві частини – Придеснянську, що займає 8 ділянок долини р.Десна, та Старогутську – цілісний лісовий масив, типовий для Східного Полісся, південна частина Брянських лісів. Відповідно до вимог чинного законодавства територія парку розподілена на функціональні зони. Заповідна зона займає площу 2357,4 га і включає озера Великі та Малі Баги у заплаві Десни та значну частину Старогутського лісового масиву. Вона виконує природоохоронну функцію та використовується виключно для моніторингу стану природних екосистем. Зона регульованої рекреації виділена для відпочинку населення, відвідування парку туристами, тут ведеться еколого-просвітня робота. Ця функціональна зона у парку є найбільшою (7803,4 га). Вона рівномірно розподілена між його Старогутською та Придеснянською частинами. Площа зони стаціонарної рекреації, де розміщені бази відпочинку, деякі господарські споруди становить 2 га. Переважна частина земель господарської зони розташовані у Придеснянській частині парку. Ця зона займає площу 6052,3 га і включає два населених пункти. У перспективі Деснянсько-Старогутський НПП має стати складовою частиною білатерального українсько-російського біосферного резервату «Старогутські і Брянські ліси» [74]. Нині територія парку найкраще пристосована для ведення екотуристичної діяльності. На території Деснянсько-Старогутського НПП туристам надаються послуги з проживання (на території двох туристичних баз), стоянка автомобілів, прокат човнів, дозволи на розміщення наметів і розкладання вогнищ, дозволи на збирання ягід, грибів, лікарських і гербарних рослин згідно лімітів і обмежений відстріл пернатої дичини, забезпечення паливними матеріалами (дровами) для вогнищ, дозволи на фотозйомку, проведення екскурсій екологічними стежками парку.

Гетьманський національний природний парк був створений Указом Президента України від 27.04 2009 р., тим же Указом було встановлено його площу – 23 360,1 га, з них 11 673,2 га вилучено з господарської діяльності та надано парку у постійне користування, а ще 11 686,9 га земель включено до складу НПП без вилучення у землекористувачів.

Основне завдання національного природного парку – збереження, відтворення та раціональне використання типових і унікальних комплексів Лівобережного лісостепу, а також охорона та відродження річки Ворскла, територія басейну якої стала «ядром» парку. Долина ріки являє собою 12 заповідних урочищ, найбільше з яких – «Литовський бір», безпосередньо прилягає до русла та являє унікальний реліктовий сосновий бір, в якому ростуть дерева, вік яких нараховує понад 300 років. Заплава Ворскли збереглася у первісному вигляді завдяки створеним заказникам загальнодержавного значення («Бакирівський», «Климентівський», «Хухрянський») та місцевого значення («Ямний»). Як зазначалось вище, у НПП нині ведуться землевпорядкувальні роботи, тому розвиток організованої туристичної та рекреаційної діяльності на його території є справою майбутнього. Поки що в парку розпочато роботи з розроблення водних туристичних маршрутів, готується детальний опис місць для спортивного рибальства, встановлено 250 межових інформаційних знаків.

Як зазначалось вище, на території об'єктів ПЗФ області ведеться певна господарська діяльність, пов'язана з обслуговуванням відвідувачів, у тому числі – туристів. У таблиці 2.4 представлена річна динаміка показників такої діяльності.

Отже, лишається незмінною кількість туристичних маршрутів, причому всі вони прокладені територією Деснянсько-Старогутського НПП. Цього ж об'єкту стосується і поступове розширення ємності стаціонарних рекреаційних об'єктів. Не зважаючи на те, що темпи приросту місткості інфраструктури розміщення склали впродовж досліджуваного періоду лише 10%, чисельність відвідувань зросла понад вдвічі, що говорить про підвищення інтересу до

природних територій. На 30% підвищились витрати на утримання об'єктів, на 20% – з Державного бюджету.

Найбільшою за площею одиницею існуючого ПЗФ області є регіональний ландшафтний парк у річкових долинах Сейму та Івотки – «Сеймський» (98857,9 га), територія якого у перспективі має увійти до складу НПП «Середньосеймський».

Як і в попередні роки, залишається задовільним стан найчисельнішої й найвагомішої в плані збереження біорізноманіття заповідної категорії області – заказників, відновленню природного різноманіття на території яких сприяють заходи з встановлення лімітів на господарське використання угідь і контроль за їх використанням.

Таблиця 2.4

Динаміка економічних показників діяльності заповідників і національних природних парків Сумської області у 2010-2011 рр.

Показник	2010 р.		2011 р.		Темпи приросту показника 2010/2011	
	Абсолютне значення	У % до загально-українського показника	Абсолютне значення	У % до загально-українського показника	Темпи зростання 2011 до 2010pp	У % до загально-українського показника
Ємність стаціонарних рекреаційних об'єктів, місць	46	0,1%	51	0,1%	10,9%	11,9%
Чисельність відвідувачів об'єктів, тис. осіб	1,5	0,0%	3,5	0,1%	133,3%	103,1%
Кількість туристичних маршрутів, од.	6	2,2%	6	2,4%	0,0%	7,6%
Облікова	158	3,5%	161	3,8%	1,9%	6,9%

чисельність штатних працівників, осіб						
Витрати на утримання, всього, тис.грн.	6099,2	2,9%	8082,5	5,1%	32,5%	76,4%
Витрати на утримання за рахунок державного бюджету	5114,6	3,0%	6174,1	4,8%	20,7%	58,7%

Примітка. Складено та розраховано автором за даними Державного комітету статистики України

Основна частина заповідних урочищ свого часу була заповідана або як унікальні природні деревостани, або як зразки лісокультурної справи кінця ХІХ – початку ХХ століть. На частині заповідних об’єктів Ямпільського, Тростянецького та інших районів відбувається природне відмирання дерев за віком й захворюваннями, що призводить до скасування статусу заповідності деяких з них.

Викликає занепокоєння стан парків-пам’яток садово-паркового мистецтва в Сумській області. За виключенням двох, парки не мають проектів утримання і реконструкції, роботи з благоустрою не проводяться, вони заростають бур’яном та малоцінною деревною порістю, а залишки рідкісних, екзотичних видів дерев гинуть без належного догляду.

Землі й об’єкти рекреаційного призначення Сумської області розміщені на загальній площі 68,5 тис. га [58], та являють собою лісопаркові й лісогосподарські частини лісів зеленої зони навколо міст і населених пунктів, захисні смуги лісів вздовж автомобільних шляхів у межах зеленої зони, території навколо оздоровчих закладів, землі під оздоровчими закладами тощо. В розрізі адміністративних районів найбільше на землі рекреаційного призначення припадає у Сумському (2,14%), Білопільському (2,06%), а найменше у Краснопільському, Ямпільському, Середино-Будському, Глухівському та Липоводолинському районах (<1%), при середньому по

області показнику 1,29%; при тому, що питома вага потенційно рекреаційних територій у області становить 20-30%.

До категорії об'єктів ПЗФ природно-антропогенного походження відносимо також і парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, яких на Сумщині налічується 21 загальною площею 650 га. Наразі в Сумській області відносно добре збережені лише два парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. При плануванні парків використовувався переважно англійський пейзажний стиль, який полягає у підкресленні індивідуальних рис природного ландшафту, «облагородженні» місцевості [68, с.106]. Очевидним є те, що природно-рекреаційні ресурси й, зокрема, ландшафтне різноманіття території регіону надавали можливість проектантам з мінімальними змінами компонентів РПТК створювати ландшафтні парки. Обрані місця мали надзвичайно високі естетично-пейзажні характеристики, що збереглися і нині. Тому паркова частина історико-архітектурних ансамблів розглядається як важливий комплексний історико-культурний ресурс екологічного туризму.

Проведені нами польові дослідження дозволяють зробити наступний висновок: стан парків-пам'яток садово-паркового мистецтва Сумської області можна вважати незадовільним. Простежується тенденція погіршення стану в залежності від віддаленості від крупних населених пунктів. У найкращому стані знаходяться парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва на території обласного центру (Сумський (Асмолова), Басівський, Веретенівський тощо). Вони мають значний потенціал використання та повинні розглядатися в якості об'єктів екологічного туризму в першу чергу як стартові території розвитку цього напряму туристичної діяльності в регіоні. Експлуатація наявного інформаційного, освітньо-виховного та навчального потенціалу відіграють велику роль у формуванні суспільної свідомості, зокрема, екологічного підходу в туристичній діяльності, що, в свою чергу, дає змогу більш ефективно використовувати екотуристичний потенціал віддалених від урбанізованих територій об'єктів природно-заповідного фонду регіону [75]. У відносно задовільному стані знаходиться також Тростянецький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Але в цілому композиції

парків не збережені, деревостан не відновлюється, збіднюються дендрологічні колекції внаслідок природних рослинних сукцесій. Лісопаркова зона територій захаращена, значно забруднена внаслідок стихійної рекреації.

За матеріалами проведених нами експедицій можна визначити стан більшості парків-пам'яток садово-паркового мистецтва і ландшафтно-архітектурних ансамблів XIX ст., яким не надано статусу пам'ятки, також як незадовільний. Крім того, стан цих територій нині не дозволяє визначати їх як об'єкт екологічного туризму внаслідок низької естетичної цінності: руїни садибних споруд, вхідних архітектурних елементів справляють гнітюче враження, використання споруд установами і закладами (школи, лікарні тощо) призводять до невиправданого «осучаснення» й ремонту замість реставрації, що спричиняє втрату більшості стильових архітектурних елементів.

2.3. Історико-культурні та соціально-економічні туристсько-рекреаційні ресурси

Історико-культурні ресурси регіону в контексті розвитку екологічного туризму розглядаються в якості чинників, що надають природно-рекреаційним об'єктам екологічного туризму додаткової привабливості й інформативності, підвищують екотуристичний потенціал регіону. Сумська область є одним з найбільш насичених об'єктами архітектурної спадщини регіонів України. В області налічується 2055,29 га земель історико-культурного призначення в т.ч. 66 об'єктів мають статус національного значення (46 – архітектурних, 17 – археологічних, 3 – історичних), на яких розташовані 3 державні історико-культурні заповідники, 1 будинок-музей, 10 краєзнавчих і художніх музеїв, 780 археологічних пам'яток, 1454 пам'ятки історії, 373 пам'ятки архітектури та містобудування.

Національний історико-культурний заповідник «Глухів» охоплює територію 75 га центральної історичної частини однойменного міста та прилеглі ділянки природних територій, до його складу входить 50 об'єктів

культурної спадщини, з них 36 – пам'ятки архітектури та містобудування, 5 – занесено до Державного реєстру національного культурного надбання, 31 – пам'ятки місцевого значення [76].

Територія державного історико-культурного заповіднику у м. Путивлі складає 225 га, з них 153 га – це територія Спадщанського лісу, та включає 44 пам'ятки архітектури та містобудування, з них 4 – національного значення, 23 пам'ятки архітектури, 15 пам'яток історії, 3 – археології, 2 – пам'ятки монументального мистецтва.

У 2006 р. на Сумщині було створено наймолодший державний історико-культурний заповідник – «Посулля», який нині знаходиться в стані розбудови відповідно до затвердженого Генерального плану розвитку. До складу заповідника входять об'єкти культурної спадщини – комплекс археологічних пам'яток на території Роменського та Недригайлівського районів і пам'яток історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, пов'язаних з останнім кошовим Запорізької Січі Петром Калнишевським.

У період кінця XVIII – початку XX ст. на території Сумської області було закладено багато ландшафтних парків, які складали єдиний ландшафтно-архітектурний комплекс із садибами. За даними 1913-1917 років, на території Харківської губернії Сумський і Охтирський повіти вирізнялись найбільшою кількістю садибно-архітектурних ансамблів (Сумський – 15, Охтирський – 11, Харківський – 11) [77]. Стосовно присадибних паркових територій, то їх порідний склад внаслідок відсутності догляду, оновлення і природних сукцесій поступово набуває характерних рис місцевості до заснування парків. Більшість цих територій значно зменшені внаслідок господарської діяльності, «окультурені» з огляду на потреби установ і підприємств, що знаходяться в приміщенні садиб або ж використовуються для стихійної рекреації. Їх варто розглядати швидше як природно-культурні ландшафти, аніж як парково-архітектурні ансамблі.

Пам'ятники або пам'ятні знаки також недоглянуті й не мають естетичної цінності. Вони лише засвідчують факт перебування в даній місцевості визначної особи, тобто є інформативними об'єктами, але естетична цінність у

сполученні з навколишнім природно-культурним ландшафтом невелика. Більшість пам'яток перебувають у занедбаному стані з економічних причин. На нашу думку, саме розвиток екологічного туризму в регіоні й включення до маршрутів історико-культурних об'єктів може дати можливість їх реставрації. Крім того, участь екотуристів у відновленні парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є реалізацією головного принципу екологічного туризму – відновлення й збереження природних ресурсів, активна природоохоронна діяльність. У відношенні територій, що не є заповідними, така діяльність буде ефективною та позбавленою ризиків порушення балансу природних екосистем.

Збереження ландшафтів навколо об'єктів історико-культурної спадщини в їх первісному вигляді, в основному, здійснюється за рахунок особистої або групової ініціативи громадян без відповідних проектів. Ці території не мають статусу заповідних і зазвичай мають високу ступінь урбанізації, за винятком археологічних пам'яток. Що стосується останніх, серед них є об'єкти, які мають значний екотуристичний потенціал, розташовані в межах територій національних природних парків, регіонального ландшафтного парку або на незначній відстані й повинні розглядатися в якості перспективних об'єктів екотуризму при належному інформаційному забезпеченні.

Соціально-економічні ресурси є ще однією важливою складовою туристично-рекреаційних ресурсів і передумовою розвитку екологічного туризму в регіоні. Розвиток інфраструктури необхідний для забезпечення повноцінного, екологічно безпечного функціонування об'єктів екологічного туризму, для розвитку якого, зокрема, важливими є наявність впорядкованих базових територій (зелених садиб, санаторіїв оздоровчих таборів, будинків відпочинку, туристичних стоянок, кемпінгів тощо) для розробки тривалих екотуристичних маршрутів, а також наявність і якість під'їзних шляхів і стан транспортних комунікацій.

В області налічується 36 підприємства готельного господарства на 1070 номерів і 2925 місць та 24 санаторно-курортних й оздоровчих закладів різного функціонального призначення. Нині в області діють 38 дитячих оздоровчих таборів, 88 профільних таборів художньо-естетичної, спортивної, туристсько-

краєзнавчої, еколого-натуралістичної спрямованості, що створені на базі позашкільних закладів, 71 табір праці та відпочинку, 5 баз відпочинку, 6 санаторіїв-профілакторіїв, 3 санаторії (обласний дитячий багатoproфільний санаторій «Лебедин», міжгосподарський санаторій «Токарі»), приватний СПА-курорт «Буймерівка». Багатофункціональний рекреаційний комплекс регіону представлений лікувально-оздоровчим (санаторно-курортне лікування, оздоровлення та відпочинок населення, в тому числі організація відпочинку дітей і підлітків у оздоровчих таборах) та пізнавальним (туризм, туристсько-екскурсійне обслуговування) компонентами. На туристичному ринку області працює понад 130 підприємств та організацій, з них 5 операторів внутрішнього та в'їзного туризму. В 2011 р. туристичними підприємствами області було надано послуг на суму 1,6 млн. грн., що складає лише 0,03% відсотка від обсягу всіх наданих в Україні туристичних послуг. Лише 645 тис. грн. (40%) припало на доходи від тур операторської діяльності

Статистичні дані свідчать, що кількість готелів області та кожного її району, кількість місць в них та житлова площа номерного фонду не змінювалась з 2008 р., деякі райони – Білопільський, Буринський, Великописарівський, Глухівський, Краснопільський, Лебединський, Кролевецький, Роменський, Недригайлівський, Путивльський – взагалі позбулись підприємств розміщення. Наявні підприємства розміщення працюють «на виживання» – середній рівень їх завантаження становить 12%. Сумська область лишається транзитним регіоном для туристів або місцем перебування на один день, а надходження від туристів акумулюються в основному в закладах харчування, історико-культурних заповідниках і музеях регіону.

Скорочується і кількість баз і пансіонатів відпочинку, які могли б використовуватись у якості інфраструктурних об'єктів екологічного туризму. Нині їх на Сумщині нараховується 16 (2225 місць), проте впродовж останніх 10 років їх кількість скоротилась удвічі.

Власне рекреаційні ресурси області представлені будинками відпочинку та територіями рекреаційного призначення загальною площею понад 11 тис. га.

Найбільш освоєними в рекреаційному відношенні є заплави р. Ворскла та р. Псел, менша кількість рекреаційно-оздоровчих закладів і місць неорганізованого відпочинку вздовж річок Сула та Сейм. Територій, які б відносились до курортів державного та місцевого значення, в області немає.

Не прямо свідчать про надзвичайно слабкий розвиток туризму і дані про обсяги іноземних інвестицій. Так, упродовж періоду 1996-2011рр. у будівництво та реконструкцію готелів іноземні інвестори взагалі не вкладали кошти. Серед підприємств туристичної сфери об'єктами інвестування виступали лише заклади громадського харчування, причому, переважно бари (171ти.дол. щороку, починаючи з 2001 р.).

Доволі повільними темпами розвивається на Сумщині сільський туризм, осередки якого могли б стати базою розміщення для екотуристів, особливо в тих районах, де нині відсутні інші підприємства гостинності. За даними Сумського обласного відділення Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, основними осередками послуг подібного виду є садиба «Бакирівка» та «Садиба Фрієвої» у с. Кам'янка в Тростянецькому р-ні на території Гетьманського НПП, садиба «Вакулина байка» в с. Бездрик Сумського р-ну, «Північний ліс» в с. Жолдаки Конотопського р-ну, «Садиба Наталії» у с. Жолдаки Конотопського р-ну, «Садиба Худолія» у с. Великі Луки Лебединського р-ну, «Хутір Лісовий» у с. Новомутин Конотопського р-ну, інші помешкання в с. Панасівка Липоводолинського р-ну, с. Перекопівка Роменського р-ну, с. Кренидівка Середино-Будського р-ну. Спеціально проведене обстеження показало, що на відміну від існуючих закладів туристичної інфраструктури, господарі сільських садиб набагато гнучкіше реагують на попит з боку відпочиваючих, вже зараз пропонуючи типовий продукт екологічного туризму – екскурсії об'єктами ПЗФ, прогулянки на човнах річками Сейм, Сула, Десна, Ворскла, пішохідні та кінні прогулянки мальовничими ландшафтами, збирання грибів і ягід.

Транспорт представлений у регіоні різними видами. У внутрішніх і зовнішніх перевезеннях провідну роль на Сумщині відіграє залізничний та автомобільний транспорт.

Загальна довжина залізниць в межах області становить 823 км, у т.ч. електрифікованих – 146 км. Значні масштаби розвитку залізничних перевезень на території області обумовили високу щільність залізничної мережі (на 1000 км² 34,5 км). Найбільшими залізничними вузлами в області є Ворожба, Конотоп, Суми, Хутір Михайлівський.

Автомобільний транспорт забезпечує в основному внутрішньообласні перевезення. Загальна довжина автомобільних шляхів 6,8 тис. км, у т.ч. з твердим покриттям – 5,4 км; густота їх на 1000 км² становить 234,8. Автобусні маршрути пов'язують всі міста і райони області між собою та з поселеннями сусідніх областей України і Росії. Інтенсивність руху на головних автомагістралях в межах області становить: у напрямку Суми – Харків та Орел – Ніжин від 4 до 8 тис. автомобілів на добу, на решті шляхів до 4 тис. автомобілів на добу.

Нині особливим туристичним коридором Сумщини є автомобільна дорога М-02 Бачівськ – Глухів – Кролевець, якою рухається лівова частка туристичного потоку з Росії. Вздовж цієї дороги зосереджено основні об'єкти туристичної інфраструктури області.

Авіатранспорт має місцеве значення та забезпечує пасажирські перевезення в обласні центри та великі міста України й Росії. Аеропорт м. Суми не входить до переліку регіональних аеропортів, робота аеропорту зупинена, виконуються тільки чартерні рейси.

Найбільші площі, що використовуються для транспорту та зв'язку, знаходяться у Середино-Будському (2,02%), Білопільському (1,73%), Сумському (1,56%), Глухівському (1,53%), Буринському й Лебединському (по 1,51%) районах. Найменше вони представлені у Ямпільському (0,99%), Краснопільському (1,14%) та Кролевецькому (1,19%), Конотопському (0,74%) районах, при середньому по області показнику у 1,4%.

Таким чином, узагальнення наведених даних за методикою В. Мацоли дозволяє оцінити туристсько-рекреаційний потенціал Сумської області в цілому в 20 балів, що є ознакою середньо забезпеченої для розвитку екологічного туризму території (табл. 2.5).

Не зважаючи на значні можливості, регіон знаходиться на останньому місці з наданням туристичних послуг. За кількістю підприємств туристичної галузі Сумщина займає 27 місце, за чисельністю туристів - 26, екскурсантів – 20. Це чи не найгірший показник в державі.

Проявом попиту на туристичний продукт регіону є туристичні потоки та витрати туристів на його території. Нажаль, туристична статистика в Україні є досить недостовірною, а статистика витрат туристів взагалі не ведеться.

Таблиця 2.5

Оцінка туристсько-рекреаційного потенціалу Сумської області за методикою В.Мацолі

№	Показник	Характеристика	Оцінка за трьохбальною шкалою
1.	Оцінка естетичних якостей території, Ое	низька міра екзотичності й унікальності, відсутність контрастності	2
2.	Оцінка мінеральних вод, Ом	100 м 3 /доба/км 2	1
3.	Оцінка лісів (лісистість), Ол	19%	2
4.	Оцінка кліматичних умов, Ок	80–100 днів із $t > 15^{\circ}\text{C}$;	2
5.	Оцінка водойм, Ов	велика кількість незабруднених водойм, придатних для універсального використання	3
6.	Оцінка природно-охоронних територій, Оп	більше 5 % території (6,5%)	3
7.	Історико-культурний потенціал, Оі	8–18 об'єктів/100 кв.км	2
8.	Транспортна доступність, От	0,29–0,42 км/кв.км (0,3 км/кв.км)	2
9.	Забезпеченість закладами туристсько-рекреаційної інфраструктури, Ос	менше 1 на 100 кв.км	1
10.	Оцінка флори та фауни, Он	Невисокий рівень різноманітності й унікальності	2

Примітка. Складено автором за методикою [46]

Проте, наявні статистичні дані Головного управління статистики Сумської області дозволяють судити про тенденції змін у туристичних потоках (рис. 2.1). З рис. 2.1 видно, що починаючи з 2000 р. обидва потоки постійно зростали, хоча темпи їх зростання були доволі нестійкі. Особливо стрімке зростання турпотоку спостерігалось у 2010 р., що вочевидь пов'язане з активною діяльністю історико-культурних заповідників області, які ведуть досить активну роботу з залучення туристів. Структурно ці потоки представлені переважно школярами Сумської області та прилеглих областей України, а також, меншою мірою, туристичними групами й окремими неорганізованими відвідувачами.

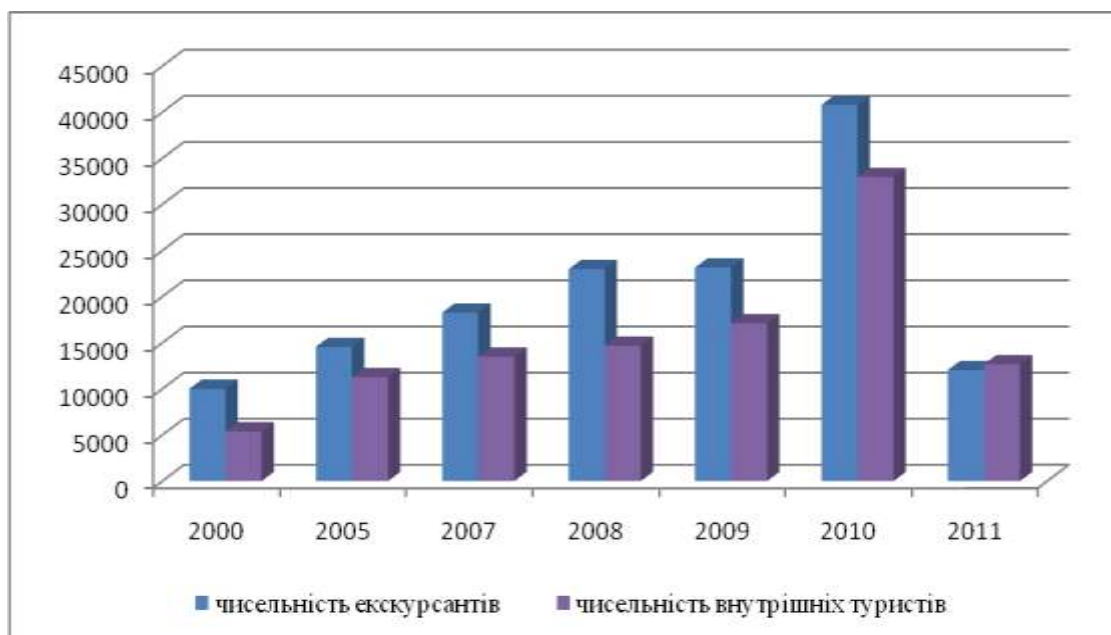

Рис. 2.1. Динаміка потоків екскурсантів і внутрішніх туристів Сумської області (складено за даними Державного комітету статистики України)

Зовсім іншим є характер динаміки потоку іноземних туристів. Як видно з рис. 2.2 упродовж 2000 -2005рр. чисельність іноземних відвідувачів Сумщини різко впала і ще й досі лишається однією з найнижчих в Україні.

За даними Держкомстату України, 97% туристів, що приїздили до Сумської області в 2011 р. мали на меті відпочинок і рекреацію, 2% - лікування, 1% - спортивний туризм. 16% турпотоків складають діти до 17 років.

Відповідно, з 2009 р. скорочується і чисельність обслугованих у закладах розміщення майже всіх районів області, окрім м.Суми та м.Шостка, проте, деяке загальне зростання там чисельності обслугованих пояснюється переважно розвитком бізнес-туризму в цих промислових центрах.

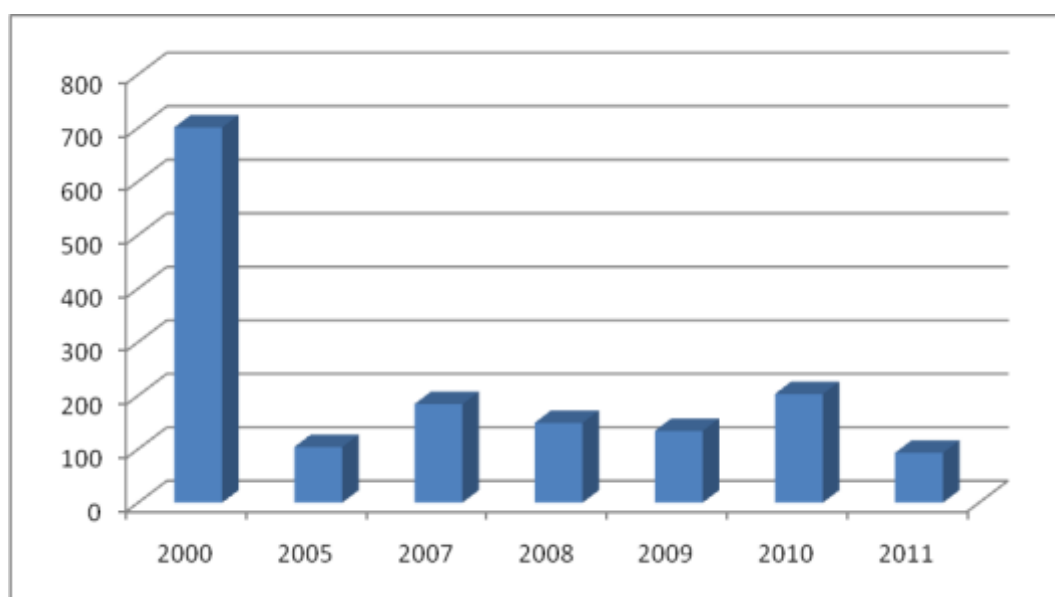

Рис. 2.2. Динаміка туристичного потоку іноземних туристів (складено автором за даними Державного комітету статистики України)

У 2011 р. в санаторно-курортних закладах відпочивало 16,2 тис. осіб (у тому числі майже 4,2 тис. дітей і підлітків), з яких 86,5% оздоровлювалися упродовж тривалого часу. Якщо, порівняно з 1995 роком, сукупний зареєстрований за рік контингент рекреантів скоротився на 57,5% (в 2,4 рази), то в санаторіях-профілакторіях – на 67,3%, базах відпочинку – на 49%, а у санаторіях, навпаки, зріс на 10,2%. Суттєво також зменшилась (на 25,2%) кількість рекреантів короткотермінового (одно-дводенного) відпочинку. В структурі оздоровлених довгостроково майже половину складали особи, які відпочивали на базах відпочинку, 31,3% рекреантів – в санаторіях-профілакторіях, 22,4% – в санаторіях. Контингент дітей і підлітків у літніх оздоровчих таборах склав 62,5 тис. (в 1,5 рази більше порівняно з 1995 р.), з них у позаміських закладах відпочив майже кожний четвертий.

Отже, можна стверджувати, що туристсько-рекреаційний потенціал в області реалізується вкрай слабо.

2.4. Екологічна безпека Сумської області в дискурсі розвитку туризму

Як зазначалось в першому розділі, основним чинником розвитку екологічного туризму є природне середовище, точніше – ділянки збережених природних територій, відповідно, екологічний стан території дослідження має безпосереднє значення для визначення привабливості об'єктів екологічного туризму. Навіть за наявності значного природно-ресурсного потенціалу, історико-культурних пам'яток, розвинутої соціально-економічної інфраструктури екологічний чинник може бути вирішальним. Екологічна безпека Сумської області визначається сукупністю показників, які характеризують стан довкілля цього регіону, враховуючі вплив антропогенних факторів. Зокрема, чим кращий стан довкілля, тим меншим є здійснюваний антропогенний вплив, тим більша увага приділяється відновлювальним заходам, і як наслідок, тим кращою стає буферна здатність та потенціал до відновлення довкілля регіону. Виходячи з цих припущень, екологічну безпеку Сумської області доцільно визначати за сукупністю навантаження здійснюваного різними джерелами на окремі компоненти довкілля (водні ресурси, атмосферну повітря, лісові ресурси тощо), оцінюючи ступінь їх впливу за узагальненням екологічного стану області.

Значною мірою на екологічну безпеку регіону впливає наявність об'єктів промисловості, внаслідок діяльності яких здійснюється істотний негативний вплив на довкілля. Диференціація негативного впливу зумовлена як обсягами виробництва на цих підприємствах, так і застосовуваними технологіями та станом обладнання (зокрема, очисного).

У Сумській області розташовані п'ять об'єктів із загального переліку таких, що є найбільшими забруднювачами довкілля в Україні. Серед них ВАТ „Сумхімпром”, ВАТ „Сумське НВО ім. М.В. Фрунзе” , Сумське лінійно-виробниче управління магістральних газопроводів, НГВУ „Охтирканафтогаз” ВАТ „Укрнафта” та Качанівський газопереробний завод ВАТ „Укрнафта”[58]. Основний негативний вплив від їх діяльності здійснюється на атмосферне повітря та через вплив відходів. Навантаження на довкілля збільшується, зокрема і через нехтування окремими з цих підприємств загальними природоохоронними вимогами. Так, за даними перевірки екологічної інспекції на ВАТ «Сумхімволокно» та ВАТ „Сумське НВО ім. М.В. Фрунзе” зафіксовані порушення щодо здійснення скидів забруднюючих речовин з перевищенням гранично допустимих концентрацій (ГДС), режиму експлуатації очисних споруд стічних вод, порядку розміщення, зберігання відходів та отримання лімітів на їх розміщення, а також невиконання вже здійснених екологічною інспекцією приписів [81]. Перелічені порушення носять постійний характер.

Індикатором екологічної безпеки довкілля є стан атмосферного повітря. За інформацією Держуправління екологічної безпеки й охорони природних ресурсів у Сумській області у 2011 р. кількість викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення становила 87,98 тис. т (табл. 2.5), що склало 1,3 % обсягу викидів в атмосферне повітря України. Щільність викидів на кв. км становила 3,7 т, а у розрахунку на одну особу – 76,1 кг, що є меншим за середній показник по Україні.

Таблиця 2.5

Динаміка викидів в атмосферне повітря у Сумській області

Роки	Викиди в атмосферне повітря, тис. т			Щільніст ь викиді в у розрахун ку на 1 км ² , кг	Обсяг викиді в у розрахунку на 1 особу, кг	обсяг викиді в на од. ВРП
	Всього	у тому числі				
		стаціонарні джерелами	пересувні джерелами			
2000	81	26,27	54,76	3400	61	-
2008	88,4	29,65	57,75	3667	73,4	0,005
2009	83,3	29,19	54,16	3497	70,7	0,005
2010	88,9	31,67	57,22	3731	76,2	0,006

2011	87,98	35,93	52,05	3691	76	-
------	-------	-------	-------	------	----	---

Примітка. Складено автором за даними [81,83]

Аналіз даних Державної служби статистики України показав, що починаючи з 2000 року у Сумській області спостерігається поступове збільшення обсягів викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, що відбувається в основному за рахунок викидів від стаціонарних джерел, та пояснюється поступовим нарощуванням обсягів виробництва й відновленням роботи індустріальних об'єктів, які раніше не працювали. Зокрема, у порівнянні з 2010 роком протягом 2011 року викиди від стаціонарних джерел збільшились на 13,4 % (на 4,26 тис. т).

Основна частка викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел у регіоні припадає на підприємства таких видів економічної діяльності як: транспорту та зв'язку – 12,164 тис. т викидів у 2011 році (33,9 %), добувної промисловості – 8,499 тис. т (23,7%), переробної промисловості – 7,6 тис. т (21,2 %), виробництва та розподілення електроенергії, газу та води – 6,258 тис. т (17,4 %). У містах та районах, де розташовані підприємства цих галузей, спостерігаються найвищі обсяги викидів в атмосферне повітря, а саме: м. Суми – 12,89 тис. т (35,9 % загального обсягу викидів), Сумський район – 11,47 тис. т (31,9 %), Роменський район – 4,34 тис. т (12,1 %), Охтирський район – 3,38 тис. т (9,4 %).

Вищезазначені показники щодо стану атмосферного повітря є наслідком також і використання підприємствами морально та фізично застарілого технологічного обладнання. Станом на початок 2012 року технологічне обладнання, зокрема, очисні установки підприємств регіону з терміном експлуатації 40 років і більше склало понад 70 % їх загального обсягу.

В середньому джерелом понад 60 % загального обсягу викидів забруднюючих речовин виступають пересувні джерела забруднення. Зокрема, у 2011 році обсяг викидів від них склав 52,1 тис. т.

Не дивлячись на значні викиди забруднюючих речовин, за результатами аналізу щодо стану забруднення атмосферного повітря, проведеного

Центральною геофізичною обсерваторією МНС України, Сумська область не увійшла ні в один з переліків найбільш забруднених міст України за цим фактором [81].

Вагомим індикатором щодо екологічної безпеки виступає стан водних ресурсів. Розглядаючи більш детально це питання, доцільно торкнутися як якості водних ресурсів, забруднення стічними водами, так і питань раціонального їх використання.

Сумська область характеризується помірним відносно інших областей рівнем споживання води. Зокрема, у 2011 році для задоволення виробничих та господарських потреб з поверхневих та підземних джерел було забрано 113,9 млн. м³ води. Починаючи з 2000 року відстежується тенденція до поступового зменшення обсягу забору води. Обсяги її споживання протягом 2000 – 2011 років також поступово зменшувались з 115,35 млн. м³ у 2000 році до 101,8 млн. м³ у 2011 році.

Водоспоживання є лише однією стороною забезпечення екологічної безпеки, іншим фактором, що здійснює на неї вплив є якість вод, зокрема, концентрація хімічних сполук (речовин) у стічних водах.

Розглядаючи вплив на стан водних ресурсів з цього боку, доцільно відмітити, що сучасний стан поверхневих водойм області обумовлений наслідками антропогенного тиску суб'єктів господарювання. Це проявляється через значні обсяги скидання недостатньо очищених стічних вод, зокрема з перевищенням у них гранично допустимих концентрацій (ГДК) забруднюючих речовин. Це відбувається, з одного боку, внаслідок недбалого ставлення до довкілля окремих суб'єктів господарювання, зокрема, нехтування ними вимог природоохоронного законодавства щодо водних ресурсів, а з іншого – незадовільним станом очисних споруд, їх моральною та фізичною застарілістю та відсутністю фінансових ресурсів на їх оновлення та приведення у задовільний стан. Сукупність вищезазначеного здійснює вагомий вплив на стан водних ресурсів регіону.

Протягом 2000 – 2011 років спостерігається стабільна тенденція до поступового зменшення обсягів скидання стічних вод з 75,39 млн. м³ (у поверхневі водні об'єкти) до 51,84 млн. м³.

Варто відмітити, що потужності очисних споруд у регіоні не збільшуються, зокрема, у 2011 році вони становили 139,5 млн. т. Це 66 комплексів очисних споруд загальною потужністю 296 тис. м³/добу, однак, їх недостатньо щоб забезпечити очистку як обсягу забраної води, так і обсягу води повторного використання (яка теж на певному етапі потребує очищення). До цього додається незадовільний стан більшості діючих споруд. Наслідком цього є те, що біля третини вод із загального обсягу їх скидання кваліфікуються як забруднені (від 20 до 40 %). Як виключення можна навести лише 2011 рік, коли частка забруднених у загальному обсязі відведених у поверхневі об'єкти вод становила 13,5 %, що відбулось за рахунок переведення їх частини до нормативно чистих.

В цілому у 2011 році із загального обсягу скидання стічних вод у поверхневі водні об'єкти (51,84 млн. м³) – 39,2 % (20,35 млн. м³) становили нормативно очищені, 47,2 % (24,49 млн. м³) - нормативно чисті без очистки, та 13,4 % (6,93 млн. м³) – забруднені стічні води.

Із загального об'єму скинутих в поверхневі водні об'єкти стічних вод по області (54,59 млн. м³) об'єктами житлово-комунального господарства скинуто у водні об'єкти – 23,45 млн. м³ стічних вод, у тому числі: неочищених стічних вод – 0,069 млн. м³, недостатньо очищених – 3,85 млн. м³. Скид неочищених та недостатньо очищених стічних вод становить 16,7 % від об'єму скинутих по цій галузі стічних вод. Із стічними водами у поверхневі водойми скинуто 28,9 тис. т забруднюючих речовин. Їх обсяг у порівнянні з 2010 р. збільшився на 1,52 тис. т.

За даними лабораторних досліджень Державної екологічної інспекції в Сумській області та лабораторних досліджень, які виконуються підприємствами, у 2011 р. найбільшими забруднювачами поверхневих водних об'єктів в області залишаються ПАТ «Сумхімпром», КП «Конотопське

виробниче управління водопровідно-каналізаційного господарства» м. Конотоп, ДП «Сток-Сервіс» ПП «Еліпс» м. Ромни.

Важливо зазначити також і те, що на стан водних ресурсів значною мірою впливає Російська Федерація, на території якої формується майже 60 % поверхневого стоку Сумської області, і який не завжди відповідає нормативним вимогам.

Аналіз результатів інструментально-аналітичного контролю за якістю поверхневих вод уповноваженими органами показав, що перевищення ГДК у річках області зафіксовано переважно по органічних речовинах, фосфатах, БПК, марганцю та залізу. Зокрема, значні концентрації органічних речовин та фосфатів, призводять до «цвітіння» водойм, яке є наслідком антропогенної евтрофікації. Такі процеси спричиняють зміни якості води та створюють проблему для питного і технічного водоспоживання. В цілому стан поверхневих вод регіону оцінюється як задовільний та, не дивлячись на здійснення природоохоронних заходів спрямованих на поліпшення ситуації, залишається без суттєвих змін.

В контексті питань екологічної безпеки доцільно зупинитись на стані лісових ресурсів, оскільки вони виконують значну буферну функцію для довкілля. Їх розглядають як «легені планети» та як такі, що виконують значну ресурсну роль. Важливим аспектом, що характеризує екологічну безпеку є безпека лісових ресурсів, яка визначається через збалансування між вирубкою та висадкою лісів, а також мінімізацією шкідливого антропогенного та природного впливу на них, маючи на увазі як пошкодження та загибель насаджень внаслідок несприятливих кліматичних умов та шкідників, так і їх знищення внаслідок лісових пожеж та несанкціонованого вирубування.

В контексті питань екологічної безпеки області доцільно розглядати показники, щодо відновлення лісових ресурсів та їх загибелі, про що і йтиметься далі.

Серед позитивних моментів доцільно відзначити, що лісогосподарськими підприємствами області було створено 2433 га лісів, у т.ч. 568 га захисних лісових насаджень. Починаючи з 2000 року зростали площі відтворення лісів на

землях лісового фонду. Пік цього показника було зафіксовано у 2009 році (3306 га), з подальшим його зменшення до 2750 га у 2011 році (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Основні показники лісовідновлення та загибелі лісових насаджень у
Сумській області**

	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Динаміка лісовідновлення та створення захисних лісонасаджень							
Лісовідновлення, лісорозведення на землях лісового фонду, га	1467	-	-	2780	3306	2394	2764
Створення захисних лісонасаджень на непридатних для с/г землях, га	346	-	-	1055	-	628	568
Створення полезахисних лісових смуг, га	56	-	-	4	-	-	-
Відтворення лісів на землях лісового фонду, га	1453	2185	2599	3090	3306	2394	2750
Садіння та висівання лісу, га	1383	1921	2279	2781	2947	2214	2433
Природне поновлення лісу, га	70	264	320	309	359	180	317
Динаміка загибелі лісових насаджень							
Кількість лісових пожеж, од	43	208	192	82	273	226	79
Площа лісових земель, пройдена пожежами, га	33	189	160	47	298	123	30,5
Загибель лісових насаджень від пожеж, га	-	40	25	20	23	27	102
Загибель лісових насаджень від впливу несприятливих погодних умов, га	38	113	66	17	78	150	23
Кількість незаконних вирубувань, од	-	-	-	-	426	370	249
Обсяги знищеної або пошкодженої деревини, куб м	-	-	-	-	400	338	1546

Примітка. Складено автором за даними [58, 82, 83]

У середньому частка відновлення лісів Сумської області у відновленні лісів України складає 3,5–4 %. Зокрема у відтворенні лісів домінуюча частка належить їх садінню (понад 88,5 % від загальної площі відтворення лісів). Однак, обсяги створення лісових насаджень все ще залишаються недостатнім,

особливо це стосується створення полезахисних, прибережних та інших лісових смуг.

Одночасно із відновленням відбувається і загибель лісових насаджень регіону, що обумовлюється як природними так і антропогенними факторами.

Значної шкоди лісовим насадженням завдають пожежі. У 2011 р. в лісовому фонді області виникло 79 пожеж, якими пройдено 30,5 га лісових земель, внаслідок яких загинуло 102 га лісових насаджень. Зміни цього показника є нерівномірними, та однозначна тенденція до збільшення або до зменшення не прослідковується (див. табл. 2.7). Однак, у 2011 році за обсягами загибелі лісових насаджень від лісових пожеж її частка за відповідним показником по Україні склала 11,2 %, що не характерно для регіону. Зазвичай цей показник у показнику по Україні не перевищує 1–3 % (третє місце після Житомирської та Херсонської областей).

Дещо зменшилась у порівнянні з 2000 роком загибель лісових насаджень внаслідок несприятливих погодних умов (з 38 до 23 га), хоча протягом цього періоду спостерігались значні збільшення цього показника (113 га у 2005 та 150 га у 2010 роках). Значної шкоди лісовим ресурсам регіону завдають несанкціоноване вирубування лісів. Зокрема, у регіоні у 2011 році було зафіксовано 249 випадків незаконного вирубування лісу внаслідок чого було пошкоджено та знищено 1546 куб. м деревини. За обсягами знищеної внаслідок несанкціонованих вирубок лісу деревини область у 2011 році посіла шосте місце серед інших регіонів країни.

Серед основних складових, що визначають екологічну безпеку Сумської області є стан земельних ресурсів цього регіону. В цьому контексті варто зупинитись лише на окремих моментах стосовно прояву негативних явищ, питань землекористування та якості ґрунтів у області.

Використання земельних ресурсів регіону не відповідає вимогам раціонального природокористування. Земельний фонд Сумської області складає понад 2383,2 тис. га (4 % території України), з яких 1699,8 тис. га, або 71,3 % від загальної площі області – це площа сільськогосподарських угідь, що свідчить про досить високий рівень розораності та сільськогосподарського

освоєння земель. Протягом останніх років спостерігається незначна тенденція до зменшення земель сільськогосподарського призначення та збільшення земель лісового фонду.

За даним Державної служби статистики України, розораність території області становить 51,7 %, сільськогосподарських угідь - 72,4 %, лісистість – 19,2 %. Це не відповідає оптимальному показнику для лісостепової зони України (вона має становити 40 – 45 % від загальної площі), в якій знаходиться Сумська область. Відтак, надмірне антропогенне навантаження на земельні ресурси, привело до порушення оптимальних, екологічно обґрунтованих співвідношень земельних угідь, що негативно впливає на стійкість агроландшафту і довкілля регіону та свідчить про нестійку екологічну стабільність.

Позитивно впливають на екологічний стан земельних ресурсів поступове зменшення (хоч і незначне) антропогенного навантаження, яке відбувається в останні роки, та впровадження в області ряду землеохоронних заходів. Однак, охорона і використання земельних ресурсів в цілому все ще не відповідають вимогам раціонального природокористування.

На кінець 2011 р. площа порушених земель Сумської області склала 2,75 тис. га (що є меншим за показник 2000 року – 2,83 тис. га), а площа відпрацьованих земель – 0,91 тис. га. Рекультивацію проведено на площі 0,01 тис. га (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Порушення та рекультивація земель Сумської області

Показник	2000	2008	2009	2010	2011
Порушені, тис. га	2,83	2,74	2,75	2,75	2,75
до загальної площі території, %	0,1	0,1	0,11	0,11	0,12
Відпрацьовані, тис. га	0,96	0,91	0,91	0,91	-
до загальної площі території, %	0	0	0,04	0,04	-
Рекультивовані, тис. га	0,082	0,052	0,006	0,01	-
до загальної площі території, %	0	0	0	0	-

Примітка: Складено автором за даними [58, 81]

Унаслідок екстенсивного розвитку сільського господарства та порушення правил обробітку ґрунту відбувається розвиток деградаційних процесів. За

даними екологічного паспорту регіону та доповіді про стан його довкілля деградаційним процесам піддаються біля 674,1 тис. га земель, що становить 28,7 % загальної площі території. Серед них домінуючими за проявом є водна ерозія (305,1 тис. га), підкислення (274,0 тис. га) та засолення (105,0 тис. га) ґрунтів.

Аналіз стану землекористування дає підставу стверджувати, що якість та родючість ґрунтів знижується досить високими темпами, відбувається ослаблення стійкості природних ландшафтів.

Великою екологічною проблемою постає забруднення сільськогосподарських угідь промисловими та побутовими відходами, нафтою та нафтопродуктами, пестицидами та іншими хімічними речовинами, його ущільнення важкою ґрунтообробною технікою та підтоплення.

Однією з найгостріших екологічних проблем в області є поводження з відходами. Спостерігається щорічне зростання обсягів їх утворення, зокрема, у період з 2000 по 2011 роки їх утворення зросло з 101,6 млн. т до 168,9 млн. т, тобто у півтора рази.

Основними джерелами утворення відходів є підприємства хімічної, машинобудівної, паливно-енергетичної, будівельної галузей, агропромислового комплексу та сфери житлово-комунального обслуговування.

Найбільші обсяги утворення та накопичення відходів спостерігаються в промислово розвинених районах. Майже 95 % накопичених відходів належить ВАТ «Сумхімпром». Найбільшим утворювачем гальваношламів в області залишається ВАТ «СМНВО ім. М.В. Фрунзе» (м. Суми) тощо.

Обсяги утилізації відходів значно менші від обсягів їх утворення у календарному році, тому відбувається постійне накопичення відходів на території підприємств, в спеціально відведених місцях видалення. Зокрема, не повністю вирішене питання утилізації деяких видів відходів, таких як золошлакової суміші, що утворюється в результаті функціонування Сумській ТЕЦ.

За даними державної служби статистики України станом на 01.01.2012 року в області накопичено 29,9 млн. т відходів I-IV класів небезпеки, у тому числі 1,9 млн. т I-III класу небезпеки [83].

За даними Мінрегіонбуду станом на 1.01.2012 року на території Сумської області налічувалось 299 полігонів та звалищ (які займали площу 329,21 га), з них 16 – перевантажені та 85 – не відповідають нормам безпеки.

За період з 2000 до 2010 рр. розраховано декаплінг-індекс по Сумській області. Результати розрахунків показали, що декаплінг-індекс як за окремими складовими, так і інтегральний в динаміці показує нестабільну поведінку. Його значення коливаються від -0,04 до 0,27 (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Показники декаплінг-індексу Сумської області за 2001 - 2010 роки

Показники	Роки										
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
ВРП, млрд. грн. (номінальний)	3,50	4,12	4,38	4,82	6,28	8,03	9,57	12,34	16,21	16,06	18,33
Викиди шкідливих речовин у повітря, всього, тис. т	81,1	85,7	85,9	80,9	82,7	78,1	77,8	88,4	87,4	83,4	88,9
Відведено (скинуто) зворотних вод, млн. м ³	84,0	76,4	73,0	73,0	85,0	85,0	89,0	74,0	71,0	62,0	59,0
Утворено небезпечних відходів, тис. т	101,6	113,1	93,6	91,6	124,5	135,7	133,6	123,8	150,3	69,1	115,4
Декаплінг-індекс по викидам шкідливих речовин у повітря	-	0,10	0,06	0,14	0,21	0,26	0,16	0,12	0,25	0,04	0,07
Декаплінг-індекс по скинутим зворотним водам	-	0,23	0,10	0,09	0,11	0,22	0,12	0,36	0,27	0,12	0,17
Декаплінг-індекс по утворенню небезпечних відходів	-	0,06	0,22	0,11	-0,04	0,15	0,17	0,28	0,08	0,54	-0,46
Інтегральний декаплінг-індекс	-	0,13	0,13	0,12	0,10	0,21	0,15	0,26	0,20	0,27	-0,04

Примітка. Складено та розраховано автором за даними [82, 83]

На фоні позитивних значень індексу спостерігається різке його падіння у 2010 році, що пов'язано із збільшенням навантаження на довкілля за викидами у атмосферне повітря та обсягами утворенням відходів. Максимальне значення індексу зафіксоване у 2009 році (0,27), тобто при зростанні ВРП відбувалось відносне зменшення навантаження на навколишнє природне середовище. Відстежено тенденцію щодо незначного прояву зменшення навантаження на

довкілля при зростанні ВРП протягом всього розрахункового періоду за виключенням останнього 2010 року, тобто наявності явища декаплінгу у області.

Відтак, аналіз показників декаплінгу виявив зростання економічної складової та певною мірою зменшення навантаження на навколишнє середовище. Однак крива графіку доводить, що про усталену тенденцію говорити зарано.

Варто врахувати і такі фактори, що Сумська область, як і Україна в цілому, характеризується високою енергоємністю та матеріаломісткістю продукції, використанням застарілих технологій та високим ступенем зношеності обладнання, що в подальшому лише збільшуватиме тиск на довкілля.

Варто зауважити, що вплив туризму на стан екосистем Сумщини ніколи детально не досліджувався. Можна лише передбачити, що найбільшої шкоди природному середовищу завдають неорганізовані туристи, які залишають після себе побутове сміття, пошкоджені та знищені рослини, згарища від багать.

Загалом екологічний стан Сумській області є задовільним і не обмежує туристсько-рекреаційну діяльність. У екологічному відношенні територію Сумської області можна вважати сприятливою для розвитку екологічного туризму.

Висновки до розділу 2

1. Аналіз туристсько-рекреаційних ресурсів Сумської області показав, що область володіє досить потужним потенціалом для розвитку екологічного туризму. Його природну компоненту складають потенційно привабливі для екотуристів долинні й акумулятивно-зандрові рівнини; денудаційні останці; заплавний, надзаплавний піщано-боровий, надзаплавний рівнинно-терасовий та вододільний моренно-зандровий типи місцевості; дюнні та дюнно-кучугурні

комплекси; класичні екзодинамічні шишакові, солянокупольні та карстові морфоструктури; мальовничі скелясті відслонення мезозойських крейдо-мергельних гірських порід; каньоноподібні річкові долини; реліктова степова рослинність і реліктові діброви. Природну компоненту підсилює наявність історико-культурних об'єктів, що можуть бути задіяні для задоволення пізнавального інтересу туристів, у першу чергу – історичних садиб та історико-культурних заповідників.

2. На Сумщині сформовано мережу природоохоронних територій, потенційно готових до розвитку екологічного туризму, у тому числі – 2 національні природні парки, 1 природний заповідник, 95 заказників і 97 пам'яток природи. Відмічається позитивна динаміка не тільки кількості об'єктів ПЗФ і їх площі, а й чисельності відвідувачів. Найкраще підготовлений для ведення екотуристичної діяльності Деснянсько-Старогутський НПП, де ведеться активна просвітницька діяльність, обладнано 6 екологічних стежок, концепцією розбудови НПП «Гетьманський» розвиток екологічного туризму тільки передбачено. Саме ПЗФ області, де зосереджені основні об'єкти показу та сформована певна система правового захисту, можуть за певних умов стати базисом для розвитку екологічного туризму.

3. Натомість розвиток соціально-економічних ресурсів екотуризму є незадовільним. В області налічується 36 підприємства готельного господарства на 1070 номерів і 2925 місць та 24 санаторно-курортних й оздоровчих закладів різного функціонального призначення, що потребують суттєвої модернізації, скорочується кількість об'єктів спеціалізованої інфраструктури; низькими темпами розвивається сільський туризм, чиї осередки могли б на перших стадіях забезпечити екотуристів місцями для ночівлі; багато потенційно перспективних для показу об'єктів є транспортно недоступними із-за низької якості дорожнього покриття.

4. Доволі повільними темпами розвивається на Сумщині сільський туризм, осередки якого могли б стати базою розміщення для екотуристів, особливо в тих районах, де нині відсутні інші підприємства гостинності. Спеціально проведене обстеження показало, що на відміну від існуючих

закладів туристичної інфраструктури, господарі сільських садиб набагато гнучкіше реагують на попит з боку відпочиваючих, вже зараз пропонуючи типовий продукт екологічного туризму – екскурсії об'єктами ПЗФ, прогулянки на човнах річками Сейм, Сула, Десна, Ворскла, пішохідні та кінні прогулянки мальовничими ландшафтами, збирання грибів і ягід.

5. Екологічну безпеку Сумської області доцільно визначати за сукупністю навантаження здійснюваного різними джерелами на окремі компоненти довкілля (водні ресурси, атмосферну повітря, лісові ресурси тощо). Проведена оцінка показала, що екологічний стан природних ресурсів хоч і характеризується певними проблемами, проте є доволі стабільним. Аналіз показників декаплінгу виявив зростання економічної складової та певною мірою зменшення навантаження на навколишнє середовище. Отже, сприятлива екологічна ситуація, яку можна вважати однією з найкращих в країні, можна вважати позитивним чинником, що безумовно сприятиме розвитку екологічного туризму в Сумській області. Саме екологічний туризм у майбутньому міг би сприяти її збереженню, відновленню природних ландшафтів і, зрештою, забезпечувати сталий розвиток території.

РОЗДІЛ 3

РЕГІОНАЛЬНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Узагальнена характеристика туристично-рекреаційних ресурсів Сумської області й обрана нами схема районування є попереднім етапом більш глибокого дослідження структурно-територіальних одиниць і визначення найбільш привабливих з екотуристичної точки зору об'єктів. Екологічний туризм як відносно молода туристична галузь, охоплює багато напрямів. Внаслідок специфіки історико-культурного розвитку кожної територіальної одиниці, пов'язаної з особливостями природних умов, ми акцентуємо на певній спеціалізації розвитку екологічного туризму у їх межах. Результати польових досліджень і аналіз літературних джерел дозволяють визначити спеціалізацію кожної туристично-рекреаційної екосистеми й скласти базові екотуристичні маршрути, які можуть бути розширені й уточнені при використанні нижчевикладених даних. Виконане дослідження дало можливість виділити такі туристично-рекреаційні екосистеми: Шосткинську, Роменсько-Конотопську, Охтирсько-Котелевську та Глухівсько-Сумську.

3.1. Природно-ресурсний потенціал Шосткинської туристично-рекреаційної екосистеми

В адміністративному відношенні територія дослідження знаходиться в межах п'яти північних районів Сумської області, а саме: Середино-Будського, Ямпільського, Шосткинського (повністю) а також північних територій Кролевецького та Глухівського. Загальна площа регіону становить 4 тис. км², що складає 17% від площі всієї області [57, с. 3]. Регіон має зручне транспортно-географічне положення. По його території проходять важливі

залізничні та автомобільні магістралі. Якщо в цілому для розвитку туризму транспортний фактор оцінюється позитивно [84], то якість доріг районного й селищного підпорядкування і доступність природно-рекреаційних ресурсів для екологічного туризму досить низька. В цілому ж вигідне географічне положення екосистеми є важливою передумовою розвитку екологічного туризму. В перспективі воно сприятиме формуванню в межах Сумського Полісся потужних територіально-рекреаційних комплексів. Динаміка кількості об'єктів туристичної інфраструктури регіону за останні 10 років має негативну тенденцію до скорочення. Загальним недоліком в роботі туристсько-екскурсійних організацій регіону є відсутність інформації і недостатня реклама послуг, які б вони могли запропонувати. Природні туристично-рекреаційні ресурси екосистеми вивчені недостатньо, що також є негативним фактором розвитку екологічного туризму в регіоні.

Оскільки в геологічному відношенні територія являє собою водно-льодовикову акумулятивну низьку рівнину, найбільш цікавими геолого-геоморфологічними об'єктами можуть виступати давні денудаційні останці, просадні округлі блюдця карстового походження в місцях близького до поверхні залягання крейдових порід, а також еолово-акумулятивні комплекси дюнно-кучугурного типу.

Низовинний рельєф місцевості й значна залісненість зменшують пейзажну цінність краєвидів в цілому. Найбільш мальовничі місця зосереджені головним чином на території заплав, річкових долин, узбережжях р. Десни, Шостки та їхніх приток. Найбільша в Сумській області заболоченість (7% всієї території) знижує туристично-рекреаційну цінність, зокрема, доступність об'єктів екологічного туризму. Лише в деяких місцевостях, зокрема, в межах приуслової екозони злаково-різнотравні й гідрофільні лугово-болотяні асоціації мають інформативне значення за рахунок значної кількості видів рослин, що охороняються.

Для Сумського Полісся характерна густа річкова сітка. Найбільшою рікою краю є р. Десна, яка протікає в широкій мальовничій долині. Русло її звивисте, шириною 70-100 м, дно піщане, подекуди сильно замулене. Заплава

Десни дуже заболочена. На ній багато рукавів, озер, стариць. З інших річок Сумського Полісся виділяються Івотка, Зноб, Шостка, Свига, Есмань. Пейзажність узбереж, повільна течія, відсутність порогів і перекатів є передумовою водного туризму, який не потребує спеціальної підготовки. Можливе також включення до екотуристичних маршрутів фрагментів водного туризму – нетривалих водних переходів.

Висока лісистість і мальовничість ландшафтів Сумського Полісся, наявність унікальних ділянок незайманої природи сприяли створенню тут природно-заповідних територій: Деснянсько-Старогутського національного природного парку (Середино-Будський район), заказника загальнодержавного значення Великий Бір (Шосткинський район), багатьох інших природних заповідних об'єктів.

Ландшафти моренно-зандрових рівнин з липовими суборами і судібровами займають північну та східну частини Середино-Будського району. Тут на базі Старогутського ландшафтного заказника в 1999 році створено Деснянсько-Старогутський національний природний парк площею. До територію парку входять також землі західної частини району, що розташовані на лівобережжі р. Десни в її заплаві та надзаплавних терасах долини. На цих землях створено заповідну зону, де охороняються рідкісні, зникаючі та типові для Полісся угруповання рослин, які занесені до Червоної книги України. У цій зоні забороняється будь-яке втручання у природний хід розвитку середовища.

За особливостями природних комплексів і ландшафтних рис територія парку поділяється на дві частини – Придеснянську й Старогутську, які з'єднані вузькою перехідною смугою.

Східну частину національного парку займає великий лісовий масив Старогутський. Лісистість на цій ділянці парку досягає 88%. Панівними тут є соснові насадження: це майже суцільний лісовий масив, який є крайньою південною частиною відомих Брянських лісів [85, с. 52]. Ліси цієї частини парку є характерними для зони південної тайги. Значну біоценотичну роль у них відіграють чорниця, брусниця, одинарник європейський, верес, а також зелені мохи, що вкривають землю суцільним м'яким шаром. Весною ці ліси

набувають особливо привабливого вигляду під час квітання первоцвітів – рясту порожнистого, пшінки весняної, зірочок жовтих та ін. Великі площі в Старогутській частині парку займають луки та болота.

Тваринний світ Старогутських лісів типовий для лісів Полісся. Тут мешкають лось, козуля, свиня дика, білка, вовк, куниця лісова та ін. Також трапляються види, більш характерні для північних лісів: чорний лелека, чорний дятел, глухар, рябець, заєць біляк, а деякі птахи (глушець, сичик-горобець, горіхівка, золотомушка жовточуба, сірий сорокопуд) гніздяться лише в Старогутських лісах і далі на південь не поширюються. Відомі випадки відвідування цих місць бурим ведмедем, пугачем, риссю, зубром, які заходять з заповідних Брянських лісів Російської Федерації.

Придеснянська частина парку має інший характер. Рельєф тут сформований під дією річки Десни: добре виражена, з численними старицями і озерами заплава та сформована піщаними відкладами борова тераса. Рослинний покрив заплави представлений комплексом лучної, болотної, водної, прибережно-водної та чагарникової рослинності. Численні заплавні водойми багаті на водну рослинність, серед якої трапляються угруповання, утворені реліктовими зникаючими видами: плавуном щитолистим та водяним горіхом плаваючим. Тваринний світ Придеснянської частини парку представлений видами навколоводного, водно-болотного та лісового комплексів. Флора національного парку налічує 801 вид вищих судинних рослин. Хоча фауна парку вивчена недостатньо, в ній багато рідкісних зникаючих видів, занесених до Червоної книги України (20 видів) і до списків вразливих видів Європи. Унікальність фауни природного парку обумовлена наявністю близько трьох десятків видів тварин північного комплексу, більшість з яких знаходяться на південній межі свого ареалу і ніде більше на Лівобережжі України не виявлені. Такі види, як ведмідь бурий, рись, сич, горіхівка зустрічаються лише тут і в Карпатах. А для зайця білого, свища і вівсянки регіон національного парку є взагалі єдиним місцем проживання на території всієї України. В той же час, в парку присутні і типові південні і навіть степові мешканці. На піщаній терасі Десни збереглося найбільш північне в Україні поселення тушканчика великого

– типового представника степової фауни. Луки, болота, заплавні водойми тут населяють типові мешканці річкових заплав – бобер річковий, видра, горностай, ондатра. Десна – одне з відомих в Україні місць, де можна спостерігати міграцію перелітних птахів. У квітні над залитою весняною повінню заплавою пролітають сотні тисяч гусей, качок, куликів і чайок різних видів; можна спостерігати журавлів, лелек, лебедів і хижих птахів. Багатством відзначається також іхтіофауна Придеснянської частини парку. Крім звичайних видів риб басейну Дніпра, у значній кількості зустрічаються сом, головень, жерех. Із рідкісних видів тут є стерлядь, рибець, марена звичайна. Це одна з небагатьох місцевостей Сумської області, де досить висока вірогідність зустрічі з представниками місцевої фауни безпосередньо в природних умовах, що значно підвищує цінність території в якості об'єкту екологічного туризму. Загалом, Придеснянська частина парку є типовою для регіону, мальовничою, найбільш різноманітною у ландшафтному відношенні, перспективною для рекреаційного використання.

У рекреаційній зоні створюються об'єкти стаціонарної рекреації (існуючі та проектировані бази і будинки відпочинку, наметові містечка, човнові станції, причали, а також місця тимчасового відпочинку на берегах водойм. Рекреаційні об'єкти між собою будуть зв'язуватись пішохідними, велосипедними, кінними й гужовими доріжками, стежками, туристичними і човновими маршрутами. Ширина зони вздовж стежок, доріжок, маршрутів буде досягати від 50 до 200м. У межах рекреаційної зони будуть проводитись традиційні види господарського використання земель [84]. Розвиток туризму і рекреаційної діяльності – один з перспективних напрямів роботи парку. Для відвідувачів розроблені еколого-пізнавальні стежки, багатодобові туристичні маршрути. Національний природний парк «Деснянсько-Старогутський» розташований в екологічно чистому регіоні України, віддалений від великих промислових міст. Прикордонне розташування парку створює перспективи для перетворення його в білатеральний заповідний об'єкт з прилеглими об'єктами в Росії. Зараз на території НПП діє мисливсько-рибальська база (розміщення у літніх двомісних будиночках) та база «Боровичанка», де розташований будинок на 20 ліжко-

місць. На березі Десни є спеціально відведені місця для наметів, впорядковано пляжі, місця для риболовлі, катання на човнах, візит-парк з бібліотекою. Пропонуються екскурсії 6-ма маркованими екостежками, для любителів тихого полювання – збирання ягід, грибів [86].

Найбільш активною зоною рекреації Придеснянської терасової рівнини вважається лісистий район, розташований в 3 км на південь від села Пирогівка. Тут в урочищі Білі Береги створений потужний рекреаційний комплекс, до складу якого входять бази відпочинку підприємств м. Шостки, дитячі літні табори, туристські та рибальсько-спортивні бази.

На південь від урочища Білі Береги знаходиться унікальний пам'ятник штучного лісорозведення – урочище Великий Бір, який в 1979 році був проголошений державним заказником. Сосни були тут посаджені в 1912 – 1916 рр. видатним вітчизняним лісоводом В.Д. Огієвським. Звезені вони сюди зі усіх фізико-географічних зон Росії – це унікальна жива колекція, де зібрані культури сосен якутської, іркутської, амурської та інших [87, с. 16-17].

Серед природних рекреаційних комплексів Сумського Полісся найважливіше місце займають водні екологічні системи, насамперед ріка Десна з її численними рукавами – притоками та озерами-старицями на заплаві. Незважаючи на сильне рекреаційне навантаження, все ще представляють наукову цікавість через наявність цінних представників тваринного світу лісові заказники «Богданівський» (1,5 тис. га) і «Ушинський» (1 тис. га), що розташовані в долині р. Шостки на території Шосткинського району, а також «Острів» (272 га) у заплаві р. Зноб у Серединобудському районі.

Наявність парків-пам'яток садово-паркового мистецтва значно посилює туристсько-рекреаційну привабливість території. Стан парків в цілому задовільний, але порідний склад і первинна ландшафтно-архітектурна композиція значно змінені; парки є зоною стихійної рекреації. Найбільш відвідуваними є Кочубеївський (с. Дубовичі, Кролевецький район) та Воздвиженський (с. Воздвиженське, Ямпільський район), а також Туранівська криниця, що у Ямпільському районі, Панська криниця в с. Очкине Середино-Будського району, джерела у лісових масивах поблизу с. Слоут Глухівського

району та станції Пиротчине Кролевецького району. Цікавими об'єктами є заказники місцевого значення «Воронізький» та «Діброва» (Шосткинський район), «Дорошівський» (Ямпільський район), «Андріївський» (Кролевецький район) та інші.

Воздвиженський дендропарк – пам'ятка садово-паркового мистецтва був закладений у ХІХ ст., але основа його порідного складу, зокрема, дуби, мають вік понад 300 років і є реліктами дібров, серед яких розташовувалося с. Воздвиженське. Парк відрізняється від типових ландшафтно-паркових комплексів, які головним чином розташовувалися навколо садиб поміщиків. У 1882 році в с. Воздвиженському М. Неплюєвим було створено Православне Хрестовоздвиженське Трудове братство, яке мало уособлювати собою суспільство майбутнього. Саме тоді було закладено початок садівництва й виноградарства в цій місцевості. Зберігся фруктовий сад загальною площею 300 га, заснований за часів Трудового Братства у 1905 році. В ньому нараховується 26 високоякісних сортів яблук, над створенням яких свого часу працював уродженець цих місць – вчений-селекціонер, академік С.С. Черненко.

У таблиці 3.1 представлено оцінку атрактивності та доступності природних територій Сумщини за методикою, розробленою в п.1.3.

З таблиці видно, що на теперішній час найбільш готовими до використання з метою екотуризму є території Деснянсько-Старогутського НПП та заказника «Середньосеймський», на базі якого згодом планується створення ще одного національного природного парку.

Таблиця 3.1

**Оцінка атрактивності та доступності потенційних об'єктів екотуризму
Шосткінської екосистеми**

Об'єкти відвідувань	Атрактивність у якості об'єкту екотуризму					Доступність у якості об'єкту екотуризму					Поле матриці атрактивність /доступність
	Унікальність	Естетична цінність	Інформаційна забезпеченість	Екологічний стан	Інтегральна оцінка	Облаштованість для показу	Транспортна доступність	Правова захищеність	Фізична захищеність	Інтегральна оцінка	
Деснянсько-Старогутський НПП, у тому числі:											
Деснянська частина	4	5	4	5	4,5	4	3	5	4	4	А
Старогутська частина	4	4	4	5	4,25	4	3	5	4	4	А
Урочище «Великий Бір»	4	4	3	3	3,5	2	4	2	2	2,5	В
Урочище «Білі Береги»	4	4	3	2	3,25	3	5	2	2	3	А
Заказник «Середньосейм ський»	4	4	2	4	3,5	2	3	4	2	2,75	А
Заказник «Богданівський »	3	3	1	4	2,75	2	3	2	2	2,25	В
Заказник «Ушинський»	3	3	1	4	2,75	2	3	2	2	2,25	В
Заказник «Острів»	3	4	1	4	3	2	3	2	2	2,25	В
Заказник «Воронізький»	3	2	1	4	2,5	2	3	2	2	2,25	Г
Заказник «Діброва»	3	3	1	4	2,5	2	3	2	2	2,25	Г
Заказник «Дорошівський »	2	2	1	4	2,25	2	3	2	2	2,25	Г
Заказник «Андріївський »	2	2	1	4	2,25	2	3	2	2	2,25	Г
Парк «Кочубеєвськи й»	3	3	1	3	2,25	2	3	2	2	2,25	Г
Парк «Воздвиженськ ий»	3	3	1	4	2,75	2	3	2	2	2,25	В

Парк «Туранівська криниця»	3	3	1	3	2,5	2	3	2	2	2,25	Г
Парк «Панська криниця»	3	3	1	2	2,25	2	3	2	2	2,25	Г
Інтегральна оцінка	46,8					41					

Примітка. Складено автором на основі польових досліджень та експертної оцінки

Сумське Полісся повністю розташоване в межах древньої історико-географічної землі Сіверщини. Для урізноманітнення та надання більшої інформативності екотуристичного маршруту важливою є близькість районних центрів Глухова (Державний історико-культурний заповідник) і Кролевця (традиційні народні промисли).

Цікаві історико-архітектурні пам'ятки знаходяться на території Шосткинського району. Насамперед, це Михайлівська церква в селищі Вороніж, Гамаліївський монастир (XVIII ст.), на території якого знаходиться поховання гетьмана І.Скоропадського та його дружини А.М. Маркович, Спасо-Преображенський храм у Ямполі, храми в с. Ображіївка та с. Пирогівка Шосткинського району. На жаль, Гамаліївський монастир в наші дні не виконує функцію рекреаційного об'єкту. Зараз тут знаходиться виправно-трудова колонія [84].

Таблиця 3.2

Оцінка історико-культурних об'єктів, що можуть бути залучені до екотуристичної діяльності в Шосткинській екосистемі

Об'єкт відвідування	Унікальність	Естетична цінність	Інформаційна забезпеченість	Облаштованість для показу	Транспортна доступність	Захищеність	Інтегральна оцінка
Храмовий комплекс с. Вороніж	3	3	2	2	3	4	2,57
Гамаліївський монастир	4	2	3	0	2	1	2,77
Храмовий комплекс с. м. Ямпіль	3	3	1	2	3	4	3,07
Храмовий комплекс с. Ображіївка	3	3	1	2	3	4	3,27
Храмовий комплекс с. Пирогівка	3	3	1	2	3	4	3,42
Музей м. Шостка	3	2	4	4	5	5	3,67
Музей с. Вороніж	3	2	4	4	3	5	3,58

Музей м. Кролевець	3	2	4	4	4	5	3,67
Інтегральна оцінка:	-						26

Примітка. Складено автором за результатами експертної оцінки

Найбільшим центром музейної справи на території екосистеми є Шостка, де порівняно недавно відкрились історико-краєзнавчий музей та музей тричі Героя Радянського Союзу І.М. Кожедуба. В селищі Вороніж діє музей українського письменника та етнографа П.О. Куліша – уродженця селища, а в м. Кролевці – будинок-музей письменника П.Ф. Кочури.

Підприємства розміщення території зосереджені в м. Шостка, в Шосткінському районі зареєстровано 2 садиби сільського туризму.

Розвиток рекреаційного господарства Сумського Полісся мав би певний вплив на рівень його економічного розвитку в цілому і зміг би вирішити певні соціально-економічні проблеми, наприклад, проблему залучення до суспільного виробництва трудових ресурсів, незайнятих або зайнятих в особистому домашньому господарстві.

На нашу думку, Шосткинська екосистема має значний потенціал для розвитку екологічного туризму через спеціалізацію на таких його видах, як науковий, екстремальний, водний туризм.

Базовою територією для розвитку екотуризму є Деснянсько-Старогутський НПП, на території якого вже прокладені екостежини й екомаршрути. Для інших територій області перспективними є маршрути, які поєднують огляд краєвидів з оглядом історико-культурних і меморіальних пам'яток. Ми пропонуємо нитку маршруту для майбутньої сітки базових маршрутів екологічного туризму територією Сумщини.

Маршрут «Поліські краєвиди»

Опірні пункти: м. Буринь (з.ст. Путивль м. Путивль) – с. Червоне Озеро – с. Козловка – Средньосеймський заказник – с. Бояро-Лежачи – с. Рівне – с. Бунякіне (оз. Седр) – с. Нов. Слобода – заказник Монастирський ліс – Софронієвський монастир – Юр'ївський і Мовчанський заказники – с. Линове – Ширяєвський ліс – с. Нов. Гончари – с. Ширяєве (300-й дуб) – с. Минакове – м. Путивль – с. Спадщина – Спадщанський ліс – с. Зозулине – с. Яцине – с. Воргол – м. Кролевець. В межах цих пунктів знаходяться наступні об'єкти:

- 1) Червоне озеро. Рідкісне за краєвидами озеро льодовикового походження.
- 2) Средньосеймський заказник. До 25 км краєвидів р. Сейм. Острівки широколистяного лісу (дуб, тополя, липа) серед заплавних луків.
- 3) с. Бояро-Лежачи. Залишки древніх городищ.
- 4) с. Бунякіне, оз. Седр.
- 5) с. Нов. Слобода. (1. церква Христа Богородиці (в центрі села); 2. Монастирський ліс. Дуби віком до 500 років; 3. Софронієвський монастир XIII ст. Збереглися монастирські печери. Входить до списку 7 чудес Сумської області; 4. Юр'євський і Мовчанський заказники. відновлення корінних ПТК на місці старих торфозробок).
- 6) с. Линове. Миколаївська церква (1750 р.).
- 7) с. Ширяєве. Дуб-велетень, вік близько 300 років.
- 8) м. Путивль. (1. Мовчанський монастир; 2. Ремісниче училище Маклаковых; 3. Нікольська гірка. Городище VIII-XI ст.; 4. Городище літописного Путивля; 5. Коптева гора).
- 9) с. Спадщина.
- 10) Спадщанський ліс. Місце дислокації партизанських загонів під кер. Ковпака.
- 11) с. Яцине. Миколаївська церква (1853р.)
- 12) м. Кролевець. Яблуня-колонія.

3.2. Природно-ресурсний потенціал Роменсько-Конотопської туристично-рекреаційної екосистеми

Роменсько-Конотопська екосистема в межах Сумської адміністративної області найбільша за територією – близько 38% загальної площі й займає центральну її частину (території Роменського, Недригайлівського, Липоводолинського, Буринського, Конотопського, південні частини Кролевецького Путивльського, південно-західні частини Білопільського й

Лебединського адміністративних районів). Варто зазначити, що саме ця частина Сумської області історично найдовше знаходиться у активному природокористуванні, що відображається на структурі природно-рекреаційних ресурсів екосистеми. Загалом розвиток туризму в цій частині Сумської області досить високий, що викликане значною насиченістю історико-культурними об'єктами, але внаслідок значної трансформованості природних ландшафтів, переважання агрофітоценозів і досить високої урбанізованості території частка екологічного туризму невелика. Між тим, Роменсько-Конотопська екосистема Сумського Придніпров'я має достатній природний туристсько-рекреаційний потенціал для більш енергійного розвитку екологічного туризму.

На нашу думку, насиченість території, що займає Роменсько-Конотопська екосистема, історико-культурними об'єктами, має як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, цей фактор забезпечує розвиток інфраструктури й репрезентує територію як привабливий туристичний об'єкт; з іншого – однобокий розвиток історико-культурного сектору «відволікає» увагу від природних туристсько-рекреаційних об'єктів, вивченню й використанню яких приділяється неналежно мало уваги. Не зважаючи на досить значну антропогенну перетвореність РПТК, екосистема має значні природно-рекреаційні ресурси для розвитку екологічного туризму, що в сполученні з багатою історико-культурною спадщиною і розвинутою інфраструктурою може мати велике значення.

В геологічному відношенні найбільш перспективними в якості об'єктів екологічного туризму виступають численні локальні неотектоструктури позитивного знаку, так звані «соляні куполи», один з яких – гора Золотуха поблизу м. Ромни, є пам'яткою природи місцевого значення (площа 16 га). Гора складена соленосними відкладами, що мають пізньодевонський вік. Крім соляних відкладів, у будові Роменського соляного куполу беруть участь аргіліти, алевроліти, доломіти й діабаз. Утворився купол в зоні розлому в результаті видавлювання пластичних порід на денну поверхню; ріст почався в пермському періоді і продовжується в наш час із швидкістю 3-4 мм на рік. Купол має форму видовженого овалу, довжина якого на поверхні становить

близько 5,5 км, ширина – менше 2 км. Гора Золотуха – єдине місце на Сумщині, де на денну поверхню виходять палеозойські відклади. Починаючи з XVIII ст. біля гори Золотухи проводився видобуток алебастру [87, с.122-123]. Окрім геологічної інформативності, саме з цим підняттям було пов'язане відкриття покладів нафти, приурочених до Дніпровсько-Донецької западини професором Федором Остаповичем Лисенком у 1937 році; на місці першої свердловини встановлено пам'ятний знак [88]. Гора Золотуха відома ще й тим, що 15 вересня 1918 року на учбовому стрільбищі в передмісті Кирилова, на 2-ій версті старої горицької дороги більшовицьким каральним загonom були розстріляні єпископ Варсонофій – настоятель Кирило-Білозірського монастиря, ігуменя Ферапонтова монастиря Серафима і четверо мирян. Всі розстріляні зараховані до лику святих Новомучеників Кириловських. У 1998 році на горі Золотуха встановлений Хрест, а в даний час закінчено будівництво каплиці [89]. Таким чином, Гора Золотуха є не лише цікавим геологічним, а й історико-культурним об'єктом. Але в більшості сучасних путівників, зокрема, туристичних і туристично-освітніх електронних ресурсів, докладна інформація про генезис соляного куполу, геологічну будову, видобуток корисних копалин, особливості гірських порід і мінералів, які є в цій місцевості, відсутня. Акцент робиться переважно на історико-культурній інформації про події, пов'язані з місцевістю, що значно збіднює інформативність традиційних туристичних маршрутів. На нашу думку, природний об'єкт має нереалізований екотуристичний потенціал саме по причині відсутності популярної інформації природничого характеру.

Цікавим палеонтологічним і одночасно історико-культурним пам'ятником є місце знахідки кісток мамонта біля с. Кулешівка Недригайлівського району в товщі моренних відкладів Дніпровського зледеніння і пам'ятник, зведений у 1839 р. на честь цієї події. Цей об'єкт часто включають в історико-культурні маршрути. На нашу думку, для реалізації наявного природно-туристичного потенціалу варто огляд цієї пам'ятки включити до екотуристичного маршруту геолого-палеонтологічної специфіки, який репрезентує сліди діяльності Дніпровського льодовика на території екосистеми (відслонення пісків Полтавського ярусу, валун біля Роменського

краєзнавчого музею, древні прохідні долини, шишаковий рельєф, льодовикові клини тощо). До цього маршруту варто також включити пам'ятку природи – Шелехівське озеро (Лебединський район) [87, с. 45]. Розташоване озеро поблизу села Межиріч Лебединського району Сумської області, в 15 км. від райцентру, має площу близько 7 га. Північна сторона озера зветься Гузир. Там багато чистоводної риби: є окуні, щуки, лини. З південного боку на дні озера багато мулу. Тут переважає червоний карась, в'юн. Найчисленніший в озері – річковий рак. Береги озера оточені природним лісом і є зоною стихійної рекреації.

Пам'ятка природи «Відслонення пісків Полтавського ярусу» в с. Михайлівка Лебединського району площею 5 га репрезентує піски та глини полтавської та берекської свит. Шари мають червонувате, рожеве, інколи – сіре, біле та зелене забарвлення.

Геологічний заказник місцевого значення «Камінські піщаники» площею 2,5 га знаходиться в Кролевецькому районі поблизу с. Камінь. Тут добре представлені відслонення бучацьких пісковиків (середній еоцен), які виходять на поверхню у вигляді окремих плит і брил. Ці породи мають кавернозну поверхню і світло-сіре забарвлення [90].

Оскільки зональна лугово-степова рослинність не збереглася, територіями, сприятливими для прокладання екотуристичних маршрутів можна вважати лісові масиви. Лісистість екосистеми складає 10-12%, ліси розташовані головним чином в річкових долинах (нагірні, байрачні й заплавні діброви, розріджені сосняки надзаплавних терас), і основні масиви природоохоронних територій розташовані саме в межах річкових долин. Тому прокладання екотуристичних маршрутів на території доцільно приурочити до цих місцевостей. На території екосистеми виділяються три райони – Сульський, Присеймський і Псельсько-Хорольський. Осередки найменш змінених внаслідок антропогенного впливу РПТК розташовані в межах заплав і надзаплавних терас. Виходячи з цього, більш доцільним, на нашу думку, є приурочення екотуристичних маршрутів саме до природних об'єктів, розташованих на цих територіях і використання історико-культурних об'єктів,

що приурочені головним чином до урбанізованих ділянок межиріч, у якості поєднувальних елементів, які урізноманітнюють екотуристичну подорож.

Долинно-річкова система Сули цікава насамперед численними шишаковими морфокомплексами, мальовничими ярами й відслоненнями корінних і четвертинних гірських порід. Найбільш важливими природними територіями в якості екотуристичних ресурсів виступають ділянки річкової долини середньої течії Сули, зокрема, Біловодський і Андріяшівсько-Гудимівський заказники. Тут охороняються типові заплавні комплекси Лісостепу з переважанням високотравних угруповань і багатою фауною [90].

На даний час територія заказників практично не використовується для потреб екологічного й зеленого туризму. Внаслідок заболоченості заплави Сули й поширення плавнів тут відсутній водний туризм. З іншого боку, територія в межах Сульського фізико-географічного району має значний туристичний потенціал внаслідок високої екологічної якості (відсутність підприємств-забруднювачів, низька урбанізованість). Цей район вважається одним з перспективних в плані розвитку сільського зеленого туризму, тому Управлінням екобезпеки й охорони навколишнього природного середовища в Сумській області заплановано створення в долині р. Сули національного природного парку. Історико-культурна спадщина території представлена історико-культурним заповідником «Посулля», де у 2006 році в селі Пустовійтівка Роменського району завершене реставраційне відтворення пам'ятки архітектури – Троїцької дерев'яної церкви, розроблено концепцію створення меморіального комплексу останнього кошового Війська Запорізького Петра Калнишевського, однією з складових якої є створення музею традиційної селянської архітектури та побуту. Створення цього музейного об'єкта може стати базою для краєзнавчого туризму.

Наразі на більшу увагу, на нашу думку, заслуговує унікальна заплава р. Сейм, де нині створені природоохоронні резервати, серед яких найбільший за площею на території Сумщини Сеймський регіональний ландшафтний парк (98 857,9 га). Територія парку входить до чотирьох адміністративних районів – Конотопського, Буринського, Кролевецького, Путивльського. Головна риса

парку – строкатість і різноманітність краєвидів (на відміну від Сумського Полісся, де пейзажі більш одноманітні), висока пейзажність, що робить його важливим об'єктом екологічного туризму. Окрім пізнавальної мети екотуристичної подорожі, при прокладанні маршрутів слід акцентувати й високу естетичну привабливість місцевості. Заплава Сейму надзвичайно мальовнича, до складу парку входить також надзаплавна (борова) тераса, розвинена окремими ділянками на обох берегах. Велика кількість пляжів, населені пункти, розташовані в долині Сейму і його приток є передумовами розвитку в районі сільського (зеленого) туризму.

Рослинний покрив парку досить різноманітний. Основні площі займають ліси й луги, на території заплави трапляються заболочені ділянки. Соснові ліси парку займають піщані ділянки терас і мають чітко виражений розподіл рослинних угруповань в залежності від рельєфу. Так, найвищі піщані горби займають розріджені соснові ліси лишайникові й злаково-лишайникові. В таких умовах, крім типових псамофітів, виявлені малопоширені та рідкісні види Сумщини – еремогоне скельна, юринія харківська, молодило руське, сон чорніючий. Нижче розташовуються соснові ліси з чорницею й розрідженим орляком – в цих угрупованнях зустрічається плаун річковий і баранець звичайний.

Досить поширені в парку широколистяні ліси з добре вираженим ядром неморальної флори, надзвичайно привабливі за рахунок квітучого різнотрав'я. Окремими невеликими ділянками зустрічаються кленово-дубові ліси з суцільним покривом барвінку. Найнижчі елементи рельєфу в лісових масивах займають дубові насадження із домішкою сосни та берези з травостоєм молінії голубої [90].

Лучна рослинність парку також досить різноманітна: тут зустрічається близько 10 різновидів лугів з густим травостоєм й низкою рідкісних видів: косарики тонкі, півники сибірські, зозулинці. Луги парку мають велике господарське значення, але після запланованого зонування вони перейдуть у особливий режим використання, що збільшить цінність території в якості об'єкту екологічного туризму.

В Сеймському РЛП зараз мешкає близько 40 видів ссавців (серед яких рідкісні хохуля, зубр), 150 видів птахів (гніздові), 6 видів плазунів, 10 видів земноводних та 30 видів риб. З них 12 занесені до Червоної книги України, що є досить значним показником для природоохоронної території такого рівня. Унікальним представником фауни є хохуля, яка є надзвичайно рідкісним реліктовим видом. Загальна чисельність її в області ймовірно становить не більше кількох десятків особин. [91; 92]. На території парку існує 13 природоохоронних територій різних категорій загальною площею 13 55 га. Вони створюють основу заказникової зони парку. Це головним чином об'єкти місцевого значення: ландшафтні заказники «Єзучський» «Бочечанський», ботанічні «Мутинський» «Мариця», гідрологічний «Присеймський» та інші, своєрідну категорію складають парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва на території населених пунктів – Камінський у Кролевецькому районі та Волокитинський у Путивльському. Первісний порідний склад парків значно збіднений, оновлення видового складу останніми десятиріччями не відбувається, тому вони швидше є територіями, які представляють собою типові РПТК високої пейзажної цінності. Більша частина їх є зоною стихійної рекреації.

Організація території Сеймського РЛП ще не завершена, парк потребує більш детального вивчення, особливо в розрізі природно-рекреаційних ресурсів для потреб екологічного туризму. Головне значення парку в цьому аспекті – його репрезентативність у відношенні типових і унікальних РПТК Роменсько-Конотопської екосистеми Сумського Придніпров'я.

Долинні ландшафти річок Псел, Хорол, Грунь досить різноманітні, рельєф більш розчленований, що додає їм пейзажності й естетичної цінності. Навіть при досить розвиненій інфраструктурі (висока густота транспортної мережі, близькість обласного та районних центрів, наявність санаторію, баз відпочинку тощо) природні ресурси майже не використовуються в туристичній сфері, акцент робиться на рекреаційно-лікувальні ресурси. У селі Токарі Лебединського району працює міжгосподарський санаторій «Токарі», єдине місце в Сумській області, де з лікувальною метою використовується

вода – аналог відомої «Миргородської» [80]. Заплави Псла і його приток використовуються головним чином для стихійної рекреації, лісові масиви надзаплавних терас досить популярні в області в якості грибних місць.

В Лебединському адміністративному районі знаходиться Український степовий природний заповідник «Михайлівська цілина», якому повернено статус самостійної юридичної особи [93]. Це надзвичайно привабливий об'єкт екологічного туризму за умови раціонального використання. Серед заповідних ділянок Сумщини Михайлівська цілина займає особливе місце. Її унікальність полягає в тому, що тут охороняється ділянка плакорного лучного степу. Плакорні степи в Україні майже повністю розорані. Заповідник репрезентує особливі, неорані, лучні степи, які в минулому були поширені в лісостеповій частині України, зокрема, на Сумщині. Нині по Михайлівській цілині накопичений значний науковий матеріал, який може бути використаний для популяризації її в якості об'єкту екологічного туризму. В списку ботанічних праць, який нараховує більше 300 публікацій, чітко простежуються три основні напрямки вивчення рослинного світу – дослідження видів флори, рослинності та змін рослинного світу.

Починаючи з ранньої весни і до пізньої осені степ змінює свої кольори. З настанням теплих весняних днів першими з'являються досить великі, до 7 см в діаметрі, бузково-рожеві квіти брандушки різнокольорової. Саме на Михайлівській цілині знаходиться найбільша на Сумщині популяція цього рідкісного червонокнижного виду. Весна в степу проявляється і у квітуванні соню широколистого, а пізніше, в травні, з'являються квіти горицвіту весняного та зіноваті руської. В кінці травня різнобарвний степ вкривається квітами чини панонської, анемони лісової, півників угорських, шолудивника степового. На початку літа квітують шавлії лучна та поникла. В цей же час починає викилюватись ковила. Найбільш захоплюючий аспект утворює ковила волосиста, або тирса, ковила тонколиста та ковила пірчаста. Кольорова гама степу постійно доповнюється й одночасно змінюється. В Михайлівській цілині нараховується 525 видів рослин, серед яких виявлено 11 видів рослин, занесених до Червоної книги України. Це 3 види ковили – волосиста, пірчаста

та вузьколиста, серед орхідних – пальчатокорінник травневий. В тваринному світі Михайлівської цілини мало великих тварин. Це пов'язано з невеликими розмірами ділянки. Заходять на територію козулі, дикі свині, специфічних степових копитних тут немає. Своєрідними степовими видами є тушканчик великий, занесений до Червоної книги України, та сліпак звичайний, занесений до Європейського червоного списку. Численні в степу птахи. Режим Михайлівської цілини неоднорідний. На площі 47 гектарів заборонені будь-які регуляційні заходи. На решті території з метою підтримання сталості лучно-степової екосистеми проводиться періодичне сінокосіння. Наразі стурбованість викликає деградація лугово-степового комплексу «Михайлівської цілини». Тут відбуваються процеси змінення степового ландшафту і природне заліснення території. За останні 40 років спостерігається поступове погіршення стану цілинного степу [93].

Таблиця 3.3 відображає атрактивність природних об'єктів екосистеми та їх доступність для екотуристичного використання.

Що стосується історико-культурної спадщини, слід відмітити велику кількість архітектурних пам'яток – Свято-Духівський собор і Вознесенська церква в м. Ромни, Спасо-Преображенська церква в с. Мала Ворожба Лебединського району, церкви в містах Конотоп, селі Миропілля Краснопільського району, комплекси Молченського і Софронієвського монастирів у Путивлі.

Прикладом комплексного вирішення питань відродження історичної пам'яті та розвитку туристичної інфраструктури в регіоні є діяльність по створенню меморіального комплексу, присвяченого перемозі війська гетьмана Івана Виговського у Конотопській битві, об'єкти якого мають з'явитися в місті Конотоп та селі Шаповалівка Конотопського району. Концепція щодо створення комплексу та розбудови його інфраструктури знаходиться на початковій стадії розробки.

Таблиця 3.3

**Оцінка атрактивності та доступності потенційних об'єктів екотуризму
Роменсько-Конотопської екосистеми**

Об'єкти	Атрактивність у якості	Доступність у якості	≡ ○ ≡
---------	------------------------	----------------------	-------

відвідувань	об'єкту екотуризму					об'єкту екотуризму					
	Унікальність	Естетична цінність	Інформаційна забезпеченість	Екологічний стан	Інтегральна оцінка	Облаштованість для показу	Транспортна доступність	Правова захищеність	Фізична захищеність	Інтегральна оцінка	
Природний заповідник «Михайлівська цілина»	5	3	5	4	4,2 5	2	2	5	3	3	А
Пам'ятка природи «Шелехівське озеро»	4	4	4	4	4	3	3	4	2	3	А
Г. Золотуха	5	4	3	3	3,7 5	2	3	4	1	2,5	А
Пам'ятка природи «Відслонення пісків Полтавського ярусу»	5	4	3	3	3,7 5	3	3	2	1	2,25	В
Заказник «Камінські піщаники»	4	3	1	5	3,2 5	2	3	2	2	2,25	В
Заказник «Біловодський»	4	3	1	5	3,2 5	2	3	2	2	2,25	В
Заказник «Андріяшівсько-Гудимівський»	4	3	1	5	3,2 5	2	3	2	2	2,25	В
Сеймський регіональний ландшафтний парк, у тому числі:											
Заказник «Єзучський»	3	4	1	5	3,2 5	2	3	2	2	2,25	В
Заказник «Бочечанський»	3	4	1	5	3,2 5	2	3	2	2	2,25	В
Заказник «Мутинський»	2	3	1	5	2,7 5	2	3	2	2	2,25	В
Заказник «Мариця»	2	3	1	5	2,7 5	2	3	2	2	2,25	В
Заказник «Присеймський»	2	3	1	5	2,7 5	2	3	2	2	2,25	В
Парк «Волокитинський»	3	3	1	2	2,2 5	2	3	2	2	2,25	Г
Парк «Каміньський»	3	3	1	2	2,2 5	2	3	2	2	2,25	Г
Бювет мінеральної води с. Токарі	5	2	4	4	3,7 5	4	4	5	2	3,75	А

Інтегральна оцінка	-	48,5	-	37	-
--------------------	---	-------------	---	-----------	---

Примітка. Складено автором на основі польових досліджень та експертної оцінки

Пам'яток, безпосередньо пов'язаних з цією битвою не збереглося. Але концепцією розбудови меморіального комплексу запропоновано будівництво церкви Покрови Пресвятої Богородиці у місті Конотоп, аналогом якої є зруйнована у 30-ті роки минулого століття церква, збудована в архітектурних традиціях доби козаччини.

Також пропонується спорудити дерев'яну церкву на честь Святого Юрія Змієборця у селі Шаповалівка Конотопського району у стилі, характерному для дерев'яного зодчества гетьманщини кінця XVII –початку XVIII століть. Передбачається також реконструкція будівлі колишньої гімназії під музейно-мистецький центр, спорудження пам'ятних знаків та пам'ятників гетьману Івану Виговському і полковнику Григорію Гуляницькому, відтворення фрагменту Конотопської фортеці. Реалізація цих задумів значною мірою сприятиме туристичній активності в даному регіоні. На нашу думку, в перспективі інфраструктуру меморіального комплексу на місці Конотопської битви можна використовувати також в якості бази для екологічного туризму.

Таблиця 3.4

Оцінка історико-культурних об'єктів, що можуть бути залучені до екотуристичної діяльності в Роменсько-Конотопській екосистемі
і

Об'єкт відвідування	Унікальність	Естетична цінність	Інформаційна забезпеченість	Облаштованість для показу	Транспортна доступність	Захищеність	Інтегральна оцінка
Архітектурний комплекс м. Ромни	3	2	1	4	5	4	3,17
Храмовий комплекс с. Мала Ворожба	3	3	3	3	3	4	3,17
Храмовий комплекс м. Конотоп	3	3	2	4	5	4	3,17
Храмовий комплекс с. Миропілля	2	2	1	3	3	4	3,00
Історико-культурний пам'ятник с. Кулешівка	5	3	3	3	3	4	3,50
Інтегральна оцінка	-						16

Примітка. Складено автором за результатами експертної оцінки

Особливості прокладання екотуристичних маршрутів в цьому регіоні полягають у їх приуроченості до річкових долин і можливості розробки тематичних подорожей (геолого-геоморфологічних, ботанічних, ландшафтних, природничо-історичних). Розвиток рекреаційного господарства, зокрема, сільського зеленого туризму з елементами екологічного туризму позитивно впливатиме на рівень економічного розвитку регіону в цілому і зможе вирішити певні соціально-економічні проблеми, наприклад, проблему залучення в суспільне виробництво трудових ресурсів, незайнятих або зайнятих в особистому домашньому господарстві. У цілому Роменсько-Конотопська екосистема, не зважаючи на значну освоєність території, має значний природно-рекреаційний потенціал, який реалізується далеко не повною мірою.

Специфіка розвитку екологічного туризму в межах Роменсько-Конотопської екосистеми полягає в синтезі використання природничого й історико-культурного матеріалу. Саме ця екосистема репрезентує тісний взаємозв'язок традиційної культури й ландшафту, має при високому ступені антропогенної трансформованості РПТК збережені типові й унікальні краєвиди з високим рівнем доступності. Включення до екотуристичних подорожей об'єктів історико-архітектурної спадщини, археологічних пам'яток дозволяє скласти цілісну картину про взаємозв'язки в системі «природа-людина», що дозволяє якнайповніше реалізувати освітньо-виховну функцію екологічного туризму. Територія є однією з найбільш перспективних для прокладання екотуристичних маршрутів природничо-екологічної освітньо-виховної тематики. Пропонуються як тематичні, так і комплексні краєзнавчі маршрути. Особливість прокладання маршрутів – відсутність розробки аварійних варіантів і необхідності в аварійно-рятувальних службах, оскільки територія густозаселена і має розгалужену транспортну мережу.

Один з розроблених нами найбільш інформативних спеціалізованих маршрутів має на меті репрезентувати діяльність Дніпровського льодовика на території Сумської області.

Маршрут «Слідами льодовика»

Опірні пункти. Пропонується автобусно-пішохідний похід за маршрутом: м. Суми – державний степовий заповідник «Михайлівська цілина» – с. Михайлівка – с. Лифине – с. Межиріч – с. Терни – с. Кулешівка – м. Ромни – м. Суми.

Довжина активної частини маршруту близько 20 км, автотранспортної – близько 150 км. Маршрут має природничу специфіку (геолого-палеонтологічну). Має на меті ознайомити зі слідами перебування на території Сумської області Дніпровського льодовика.

Об'єкти огляду:

1. С. Михайлівка (пам'ятка природи «Відслонення пісків Полтавського ярусу»);
2. Плакорна ділянка, зайнята корінними лучностеповими РПТК, заповідник «Михайлівська цілина»;
3. С. Лифине (маєток поміщика Хрущова, місце перебування Т.Г.Шевченка (1859 р.))
4. С. Межиріч (шишаковий рельєф)
5. С. Терни (садиба Щербатових);
6. С. Кулешівка (пам'ятник мамонту);
7. Передмістя Ромен (пам'ятка природи гора Золотуха, відслонення, пам'ятні знаки, встановлені на честь відкриття нафти),
8. М. Ромни (льодовиковий валун біля краєзнавчого музею, експозиція краєзнавчого музею);
9. М. Суми.

Маршрут «Мальовничий Сейм»

Опірні пункти. Пропонується водний похід по річках Вир, Сейм, Звань, Клевень у межах Сумської області за маршрутом: р. Вир (смт. Ворожба) – р. Сейм – с. Клепали – рукав Любка – с. Корольки – р. Звань – с. Стара Шарпівка – р. Клевень – с. Мутин – з/ст Річка Сейм. Довжина активної частини маршруту: 160 км, тривалість походу близько 9 днів.

Маршрут має на меті ознайомлення з типовими ПТК Сумської області, оскільки район вирізняється значним ландшафтним різноманіттям. Маршрут пролягає територією Білопільського, Буринського, Путивльського,

Кролевецького, Конотопського районів Сумської області. Краєзнавча цінність маршруту обумовлена також його проходженням через місця, тісно пов'язані з історією країни. Історико-культурні об'єкти: місто Путивль

Природоохоронні території та об'єкти на маршруті:

1. Бобровий зоологічний заказник на річці Вир;
2. Середньосеймський ландшафтний заказник державного значення між селами Рижівка та Піски;
3. Сеймський РЛП загальнодержавного значення, геологічний об'єкт, виходи піщаника біля села Камінь (Камінські піщаники) та парк-пам'ятка;
4. Мутинський ботанічний заказник.
5. М. Путивль (Путивльський державний історико-культурний заповідник).

3.3. Природно-ресурсний потенціал Охтирсько-Котелевської екосистеми

Охтирсько-Котелевська екосистема розташована в південній частині Сумської адміністративної області й займає територію південного сходу Охтирського, півдня Тростянецького і Великописарівського адміністративних районів. Не зважаючи на невелику площу (близько 11% Сумської області) і високий рівень антропогенної трансформованості регіональних природних комплексів, територія має достатні природно-рекреаційні ресурси для розвитку екологічного туризму.

В межах екосистеми немає геологічних пам'яток природи, що пов'язано головним чином з особливостями її геологічної будови й генезису. Головним ландшафтоформуючим елементом є долина р. Ворскли, яка представлена серією ерозійно-аккумулятивних надзаплавних терас. Рослинний покрив значно змінений в результаті тривалого природокористування, крім того, на території Охтирського району розробляються родовища нафти, що негативно впливає на екологічний стан навколишнього природного середовища. Природно-заповідні

території, які репрезентують характерні для екосистеми ландшафти, зосереджені в долинах р. Ворскли та її приток. Висока щільність населення, промислова спеціалізація й близькість обласного центру зумовили формування на території заплави р. Ворскли природно-рекреаційних зон, які разом з природно-заповідними територіями становлять досить строкату, мозаїчну суцільну зону. З огляду на наявність елементарної інфраструктури (баз відпочинку в с. Климентове), зручного розташування, під'їзних шляхів, підвищення рекреаційного попиту, цікавих природно-історичних об'єктів, сконцентрованих на відносно невеликій території, приуроченій до заплави р. Ворскли (природні заповідники, заказники, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, пам'ятки природи й археології, традиційні народні промисли), місцевість вважається однією з найперспективніших для розвитку екологічного й сільського зеленого туризму. Саме з цією метою у 2009 р. тут створено Гетьманський національний природний парк.

Територія парку знаходиться в південно-східній частині Сумської області в межах Великописарівського, Охтирського та Тростянецького районів, і визначалась не за територіально-адміністративним, а за басейновим принципом: одним із завдань парку є збереження унікальних і типових заплавних ландшафтів р. Ворскли. Незважаючи на високий ступінь антропогенного впливу, в басейні р. Ворскла збереглося різноманіття мальовничих ландшафтів, що характеризуються багатим ресурсним потенціалом, генофондом рослинного і тваринного світу, пам'ятками історії та культури, які потребують охорони та екологічно обґрунтованого невиснажливого використання. Рослинний і тваринний світ Гетьманського НПП є досить різноманітним і налічує понад 400 видів рослин та 260 видів тварин, серед яких багато занесених до Червоної книги України (косарик тонкі, зозулинець болотний, пальчатокорінник травневий, видра річкова, горностай, журавель сірий, мінога українська, джміль моховий, жук-олень, махаон та інші). Головною лісоутворюючою породою на території є дуб черешчатий. Соснові ліси представлені в основному середньовіковими насадженнями. В лісах водяться лось, олень благородний, кабан, козуля,

борсук, вовк, лисиця та ін. Природні комплекси парку були і раніше досить вагомо представлені в природно-заповідному фонді України. Так, в межі парку увійшли заказники загальнодержавного значення «Хухрянський», «Бакирівський» та «Климентівський», ландшафтний заказник місцевого значення «Лисиця», «Литовський бір» загальною площею близько 9,5 тис. га. Значний рекреаційний потенціал Гетьманського НПП зумовлений чистотою р. Ворскла та сприятливими кліматичними умовами, розмаїттям природних ландшафтів з високою естетичною цінністю, пам'ятками історії та культури, розвинутою транспортною та господарською інфраструктурою. Сприяє розвитку рекреації безпосереднє прилягання території парку до м. Охтирка, а також порівняно незначна віддаленість (близько 100 км) від обласних центрів - м. Суми, Харків та Полтава. Діяльність Гетьманського НПП спрямована на збереження, відтворення, раціональне використання типових та унікальних природних комплексів Лівобережного лісостепу, що мають важливе природоохоронне, наукове, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення.

До території Гетьманського парку включено Тростянецький парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва державного значення, розташований у кварталах 5,14,15,16 Нескучанського лісництва Тростянецького Держлісгоспу на площі 256 га. Парк закладений у 1809 році на честь сторіччя перемоги над шведами у Полтавській битві О. Надаржинською. Знаходиться парк у мальовничому урочищі «Нескучне» на західній околиці Тростянця на берегах системи ставків, створених на місці колишньої річки Тростянець, правої притоки Боромлі [95]. Пересічений рельєф, збережені фрагменти корінних дубово-кленово-липових лісів, яскрава пейзажність сприяли створенню парку в особливому стилі українських пейзажних парків. Ідея максимального використання краси природного пейзажу в таких парках знаходить втілення в гармонійному поєднанні корінного РПТК з архітектурними спорудами, вмілому акцентуванні на використанні рідкісних та екзотичних рослин. Рослинна колекція Тростянецького парку досить велика – це представники 40 родин голонасінних (модрини європейська, даурська, сибірська, Сукачова, Чекановського, японська, сосни австрійська, Банка, Веймутова, звичайна,

кедрова, кримська, ялиці бальзамічна, біла, кавказька, македонська, одноколірна та інші) і 37 родин квіткових рослин (різні види ясена, дуба, тополі, горіха, бархат амурський, софора японська, та інші). Є також різноманітні декоративні форми дерев – плакучі, колоновидні, кулеподібні, пірамідальні. Ліси на території парку сформовані переважно насадженнями дуба (104,8 га) майже стиглого віку, сосни (13,2 га), ялини (5,4 га), липи (0,9 га), вільхи (0,9 га) і бархату (0,1 га) [90, с. 169]. В парку також збереглися найстаріші на території Лівобережної України кленово-дубово-липові корінні ліси з віком деревостану 250-300 років, що являють собою наукову цінність і взяті під охорону [90].

Гребениківський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва розташований в с. Гребениківка Тростянецького району на площі 12,6 га. У ньому зростає близько 40 видів дерев і чагарників місцевої флори, з інтродукованих видів – сосна Веймутова. Історія закладення парку невідома, наразі він є типовим прикладом природно-культурного ландшафту, створеного на основі РПТК високої пейзажної цінності.

Велике значення мають також заповідні урочища, які внесені до території Гетьманського НПП. Розташовані вони головним чином на плакорних ділянках і схилах балок і цінні тим, що представляють ділянки незайманих природних деревостанів, які панували в цій місцевості або високоефективні зразки лісових культур, місцями з частковим введенням інтродуцентів. Ландшафтний заказник «Лисиця» (142,5 га), який знаходиться на території Боромлянської сільської ради, в балковій системі лівого берега р. Боромля, є осередком типового для екосистеми РПТК лучного степу. На відміну від Михайлівської цілини, ця територія певний час знаходилася у використанні (для випасання худоби), але внаслідок заповідання лучностепові ділянки відновлені й можуть слугувати об'єктом демонстрації типових РПТК.

Отже, у таблиці 3.5 представлено експертна оцінка придатності природних ресурсів екосистеми для потреб екологічного туризму.

Таблиця 3.5

Оцінка атрактивності та доступності потенційних об'єктів екотуризму

Охтирсько-Котелевської екосистеми

Об'єкти відвідувань	Атрактивність у якості об'єкту екотуризму					Доступність у якості об'єкту екотуризму					Поле матриці атрактивність /доступність
	Унікальність	Естетична цінність	Інформаційна забезпеченість	Екологічний стан	Інтегральна оцінка	Облаштованість для показу	Транспортна доступність	Правова захищеність	Фізична захищеність	Інтегральна оцінка	
Гетьманський НПП, у тому числі:											
-Заказник «Хухрінський»	4	4	2	5	3,75	2	3	4	4	3,25	А
-Заказник «Бакирівський»	4	4	2	5	3,75	2	3	4	4	3,25	А
-Заказник «Климентівський»	4	4	2	5	3,75	2	3	4	4	3,25	А
-Заказник «Лисиця»	3	3	2	4	3	2	3	4	4	3,25	А
-Заказник «Литовський бір»	3	3	2	4	3	2	3	4	4	3,25	А
-Парк «Тростянецький»	5	5	4	4	4,5	5	4	4	4	4,25	А
.Парк «Гребеніківський»	3	4	1	3	2,75	4	3	4	4	3,75	А
Парк «Туранівська криниця»	3	3	1	2	2,25	4	3	4	4	3,75	Б
Парк «Панська криниця»	3	3	1	2	2,25	4	3	4	4	3,75	Б
Інтегральна оцінка	-				29	-				31,75	-

Примітка. Розроблено автором на основі польових досліджень та експертної оцінки

Бачимо, що переважна більшість наявних об'єктів нині можуть використовуватись з метою екотуризму.

Аналіз співвідношення історико-культурних і природно-рекреаційних ресурсів показує переважання останніх. Історико-культурні пам'ятки розташовані головним чином в районних центрах Тростянець (Круглий двір),

садиба Л. Кеніга, Вознесенська й Благовіщенська церкви) й Охтирка (ансамбль Покровського собору, Михайло-Архангельська церква). Дерев'яна церква Параскеви П'ятниці в селі Бакирівка Охтирського району внаслідок тривалої відсутності користувача на цей час є аварійною (зруйнований центральний зруб), через що розглядається питання щодо виключення її з проекту Державного реєстру нерухомих пам'яток України. В межах національного парку, поблизу с. Зарічне знаходиться городище часів Київської Русі.

Заслуговує також на увагу одна з найбільш визначних археологічних пам'яток Європи – городище і селище розвинуте середньовіччя роменської культури й укріплення Більського городища (ранній залізний вік, скіфська культура) поблизу с. Куземин Охтирського району.

Територія екосистеми є однією з найбільш екологічно безпечних зон України, має чудові місця для відпочинку. На території Охтирського району на березі річки Ворскла в сосновому лісі розташований СПА-курорт «Буймерівка», який має всі можливості для комфортабельного відпочинку. Урізноманітнити екотуристичну подорож можуть також традиційні народні ремесла, виникнення яких пов'язане з особливостями навколишнього природного середовища (лозоплетіння в с. Боромля).

Природно-ресурсний потенціал має всі можливості забезпечити ефективний розвиток екологічного та сільського зеленого туризму. Головні позитивні риси території – зручне фізико-географічне й економіко-географічне положення; зосередження природно-рекреаційних ресурсів на єдиній, відносно невеликій території Гетьманського національного природного парку; природне ландшафтне різноманіття (наявність лучностепових, хвойних, мішаних і широколистяних ділянок), чергування типових РПТК і унікальних культурних ландшафтів; наявність історико-культурних об'єктів, які гармонійно сполучаються з РПТК.

Цілеспрямований розвиток екологічного туризму на території Гетьманського національного природного парку мав би певний вплив на рівень економічного розвитку в цілому і зміг би вирішити не лише соціально-економічні, а й екологічні проблеми деяких об'єктів ПЗФ, які входять до його

складу за рахунок збільшення надходжень й перерозподілу коштів.

Таблиця 3.6

Оцінка історико-культурних об'єктів, що можуть бути залучені до екотуристичної діяльності в Охтирсько-Котелевській екосистемі

Об'єкт відвідування	Унікальність	Естетична цінність	Інформаційна забезпеченість	Облаштованість для показу	Транспортна доступність	Захищеність	Інтегральна оцінка
Городище с. Зарічне	3	2	1	2	3	2	2,17
Архітектурний комплекс м. Тростянець	3	3	3	4	4	3	2,75
Храмовий комплекс с.Бакирівка	3	3	2	3	3	2	2,72
Археологічний комплекс с.Куземи	2	2	1	2	2	2	2,50
Інтегральна оцінка	-						10,14

Примітка. Складено автором за результатами експертної оцінки

Охтирсько-Котелевська екосистема має територію, перспективнішу для прокладання екотуристичних маршрутів, які репрезентують типові долинно-річкові РПТК – Гетьманський національний парк. У майбутньому ця територія планується як базова в Сумській області для розвитку як сільського зеленого, так і екологічного туризму. Специфіка розвитку екологічного туризму надалі полягає саме в поєднанні на відносно невеликій площі цих різних за типом природокористування видів туризму. Надзвичайна строкатість площі Гетьманського НПП в плані територій різного ступеню заповідання дозволяє прокладати різноманітні маршрути. Остаточне уточнення маршрутів варто проводити після закінчення землепорядних робіт.

Маршрут «Перлини Ворскли»

Опірні пункти: м. Тростянець – с. Лучка – с. Зарічне – с. Литовка – с. Климентове – с. Охтирка – с. Буймерівка - с. Скелька – с. Куземин.

Пропонується одно-дводенна подорож територією об'єктів природно-заповідного фонду, які входять до складу Гетьманського національного парку. Маршрут включає як природні заповідні території, так і історико-культурні пам'ятки, а також пам'ятки садово-паркового мистецтва. Основні пункти маршруту:

1. Місто Тростянець, садиба Кеніга, Круглий Двір;
2. Соснові насадження «П'яний ліс»;
3. Пам'ятка природи «Тростянецькі липи»;
4. Тростянецький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва;
5. Заповідне урочище «Нескучанська дача»;
6. Місто Тростянець;
7. Заказник «Лисиця» (типові лугові степи);
8. Заказник «Боромлянський» (типові заплавні ландшафти);
9. Гребениківський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва;
10. С. Климентове, с. Буймерівка (заплавні ландшафти);
11. С. Литовка, заказник «Литовський бір» (заповідна ділянка «цілинного» лісу з сосновими насадженнями віком 200 років);
12. С. Куземин (унікальні рослинні угруповання лучних степів, скіфське городище (літописне місто Гелон)).

3.4. Природно-ресурсний потенціал Глухівсько-Сумської екосистеми

Глухівсько-Сумська туристично-рекреаційна область в межах Сумської адміністративної області займає частини Глухівського, Кролевецького, Путивльського, Тростянецького, Краснопільського, Лебединського районів, Сумський район. Відповідно до схеми фізико-географічного районування [49] не становить єдиної території, займає близько 37% всієї території й поділяється на два фізико-географічні райони – в основі одного лежить Глухівське плато північної льодовикової лесової рівнини, другого – позальодовикова

сильнорозчленована підвищена лесова рівнина. Поверхня області в цілому – типова ерозійно-аккумулятивна пластова рівнина, яка зазнає неотектонічного підняття, що обумовлює значний розвиток ерозійних процесів. Якщо не враховувати негативний агроекономічний бік цих процесів, в плані аналізу екотуристичних ресурсів фактор поширення поверхневої ерозії можна розглядати як позитивний. По перше, за її рахунок до певної міри збільшується пересіченість місцевості, що додає їй більшої пейзажної цінності, по друге, відкриваються відслонення гірських порід, які є досить інформативними і можуть самі по собі виступати в якості об'єктів екологічного туризму. Оскільки екологічний туризм передбачає також елементи природоохоронної діяльності, до таких можуть бути включені заходи по закріпленню схилів ярів тощо. Такими місцевостями є мальовничі скелясті відслонення й кар'єри крейди на правобережжі р. Псел поблизу с. Могриця Сумського району. На околиці м. Суми на крутому схилі правого корінного берега Псла знаходиться Лучанський розріз, який у зв'язку з руйнуванням його, в тому числі внаслідок антропогенної діяльності, був виключений зі складу природно-заповідного фонду. На Лучанському розрізі добре представлені відслонення порід сумської свити, а у відкладах палеогену були знайдені багаті колекції викопної фауни [90, с. 167]. Вниз по течії нижче м. Суми представлені класичні екзодинамічні шишакові морфокомплекси.

Ландшафтні комплекси області тривалий час зазнають активного антропогенного перетворення: типова лучностепова рослинність на плакорних ділянках не збереглася, корінні лісові масиви значно видозмінені, розріджені, представлені головним чином вторинними рослинними угрупованнями. Область є найбільш урбанізованою територією, що також накладає відбиток на специфіку природно-рекреаційних ресурсів. Найкраще збереглися типові РПТК в межах заплав. Заповідні урочища на досліджуваній території в основному невеликі за площею і мають місцеве значення (ландшафтні заказники Битицький, Вільшанківський, Могрицький, Верхньоесманський, ботанічний Підліснівський тощо), є також заповідні урочища загальнодержавного значення – Шалигінський, Журавлиний, Банний Яр.

Ботанічний заказник Банний Яр (236 га) знаходиться в Сумському районі, розташований на правому березі р. Псел і є частиною одного з найбільших в лісостеповій зоні України масивом широколистяного лісу (нагірна діброва з переважанням дуба і ясена). В заказнику є лучні ділянки, зустрічаються також реліктові види, занесені до Червоної книги України – лунарія оживаюча, цибуля ведмежа, папороть орлине перо. Територія заказника була рефугіумом теплолюбних видів під час зледеніння. Заказник з прилеглими до нього лісами є перспективним для створення тут природного заповідника або національного природного парку.

Типові широколистяні ліси представлені також у Шалигінському заказнику (2 868, 1 га) в Глухівському районі, який охоплює частину долини р. Обести і р. Клевень. Ця мальовнича місцевість включає широкі заплави річок і надзаплавні тераси. Територія відбиває основні риси південно-західних та південних відрогів Середньоросійської височини, де утворився долинний комплекс, основні площі в якому займають ліси [90, с. 143].

З пам'яток природи слід відмітити такий унікальний об'єкт, яблуня-колонія, що знаходиться на території Кролевецької районної станції юних натуралістів і увійшла до історії садівництва. Місцеві жителі називають її «колонією», а ще «князівською», «крученою» і «лозівкою». Яблуня має вигляд куща, який за площею займає близько 10 соток. У яблуні давно вже немає її первісного материнського стовбура. За легендою, цьому дереву вже більше 200 років. Посадив її садівник князя Мещерцького, що колись жив в селі Андріївка. У тіні гілок яблуні є могильна плита князеві Петру Мещерцькому, який помер більше півтора століття назад.

Окремо слід виділити таку категорію ПЗФ, як парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва – Кияницький, Великобобрицький, Низівський, Хотінський, Рогознянський, а також в межах обласного центру Сумський ім. Асмолова, Веретенівський, Басівський. Специфіка розташування парків у безпосередній близькості від обласного центру або на його території не виключає розглядання їх в якості об'єктів екологічного туризму. Одним з найбільш актуальних питань екологічного туризму є підготовка суб'єкта як

споживача туристичних послуг, здатного на усвідомлену «екологічну» поведінку. Оскільки зазначений вид туристичної діяльності в Сумській області в силу різних, зокрема, й економічних, причин, знаходиться практично в зародковому стані, найбільш оптимальним вбачається розвиток екологічного туризму на початковому етапі в межах природоохоронних територій, наближених до обласного центру. Поєднання масових відвідувань об'єктів природно-заповідного та історико-культурного фондів з питаннями охорони заповідних ландшафтів обумовлює необхідність в детальних ландшафтно-екологічних дослідженнях таких територій, оцінці їх екотуристичного потенціалу. В якості об'єктів екологічного туризму розглядаються головним чином ландшафтні системи «неурбанізованих» територій.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва на території Сумського району і в межах міста Суми мають значний потенціал використання в якості екотуристичних ресурсів. Усі сім парків (Кияницький, Низівський, Сумський, Веретенівський, Басівський, Хотінський, Рогознянський) мають ряд спільних рис, які репрезентують їх в якості привабливих об'єктів екологічного туризму:

- розташування поблизу населених пунктів, в межах приміської зони;
- висока інформативність завдяки урізноманітненню флористичного складу (наявність екзотів і інтродуцентів);
- підкреслення й збереження індивідуальних рис корінних ландшафтів місцевості, широкий спектр ландшафтного різноманіття на відносно невеликій площі;
- історико-ландшафтна, історико-архітектурна цінність;
- наявна інформаційна база для проведення екскурсійної діяльності;
- висока естетична цінність, підкреслена пейзажність;
- наявність хоча б елементарної інфраструктури (під'їзних шляхів, налагодженого транспортного сполучення, побутового обслуговування території, прокладення стежин, прогулянкових алей, місця для збору сміття);
- відсутність жорстких обмежень у здійсненні туристично-рекреаційної діяльності.

На території всіх парків відбувається стихійна рекреація, зокрема, найбільшого антропогенного впливу зазнають Басівський, Веретенівський і Кияницький парки, розташовані на межі міської території. Природні комплекси Рогознянського, Хотінського і Низівського парків краще збережені головним чином за рахунок віддаленості від місць масового відпочинку жителів обласного центру, виглядають більш «природно», але в той же час практично не використовуються в якості об'єктів екологічного туризму. Єдиний парк-пам'ятка місцевого значення, який знаходиться безпосередньо в центрі міста Суми – Сумський – має найбільш впорядкований і доглянутий вигляд, багатий флористичний склад і активно використовується для проведення освітньо-виховних екскурсій [96].

З таблиці 3.7 видно, що саме паркові об'єкти на сучасному етапі найбільш придатні для використання з туристичною метою, решта об'єктів потребує спеціального додаткового облаштування або впорядкування.

Оцінка атрактивності та доступності потенційних об'єктів екотуризму

Глухівсько-Сумської екосистеми

Об'єкти відвідувань	Атрактивність у якості об'єкту екотуризму					Доступність у якості об'єкту екотуризму					Поле матриці атрактивність /доступність
	Унікальність	Естетична цінність	Інформаційна забезпеченість	Екологічний стан	Інтегральна оцінка	Облаштованість для показу	Транспортна доступність	Правова захищеність	Фізична захищеність	Інтегральна оцінка	
Заказник «Битицький»	4	4	1	5	3,5	2	2	3	2	2,25	В
Заказник «Вільшанківський »	4	4	1	5	3,5	2	2	3	2	2,25	В
Заказник «Могрицький»	4	5	1	5	3,75	2	2	3	2	2,25	В
Заказник «Верхньоесманський»	4	3	1	5	3,25	2	2	3	2	2,25	В
Заказник «Підліснівський»	3	3	1	4	2,75	2	2	3	2	2,25	В
Заказник «Банний Яр»	3	3	1	4	2,75	2	2	3	2	2,25	В
Заказник «Журавлинний»	3	3	1	4	2,75	2	2	3	2	2,25	В
Заказник «Шалигінський»	3	3	1	4	2,75	2	2	3	2	2,25	В
Парк «Кияницький»	3	3	2	2	2,5	3	5	2	2	3	Б
Парк «Великобобрицький»	3	3	2	4	3	3	4	2	2	2,75	А
Парк «Низівський»	3	3	2	3	2,75	3	4	2	2	2,75	А
Парк «Хотінський»	3	3	2	3	2,75	4	4	2	2	3	А
Сумський парк ім. Асмолова	4	4	3	3	3,5	4	5	2	2	3,25	А
Парк «Веретенівський»	4	4	2	2	3	2	5	2	2	2,75	А
Парк «Басівський»	4	4	2	2	3	2	5	2	2	2,75	А
Парк «Рогознянський»	4	4	2	3	3,25	2	4	2	2	2,5	А

Ботанічна пам'ятка природи «Яблуня-колонія»	5	5	5	4	4,75	4	4	5	3	4	А
Інтегральна оцінка	-				53,5	-				44,75	-

Примітка. Складено автором за даними польових досліджень та експертної оцінки

Усі парки було створено в середині XIX - на початку XX ст. в якості присадибних ландшафтних парків в місцевостях з яскраво вираженою пейзажністю, яка забезпечувалась різноманітністю ландшафтів на відносно невеликій території. Для них характерні значні перепади висот, присутність водного об'єкту (ріка, став, озеро), наявність ділянок широколистяного й мішаного лісу, лучних, заплавних, лугово-болотяних територій. Планування проводилося з ретельним підкресленням ландшафтних особливостей місцевості. Архітектурні складові (будівлі, малі архітектурні форми), гармонійно вписані в ландшафт, хоча майже не збереглися або знаходяться в занедбаному стані, флористичний склад наближається до характерного для природних комплексів місцевості [90].

На території екосистеми знаходиться ряд пам'яток палацо-паркового мистецтва, позаміських садиб, які представляють цінність не тільки в архітектурному та краєзнавчому плані, а й як природоохоронні об'єкти, що можуть бути задіяні до сфери екологічного туризму. При цьому, виконання завдань щодо відродження їх та включення до системи туристичних маршрутів знаходиться на незадовільному рівні, а такі пам'ятки садибного типу, як «Садиба графа Камбурлея» в смт. Хотінь Сумського району, «Садиба Куколь-Яснопольських» в с. Куянівка Білопільського району, «Садиба Хрущових» в с. Лифине Лебединського району через незадовільний стан можуть бути взагалі втрачені.

Потребує суттєвої уваги палацо-парковий комплекс в смт. Кияниця, який знаходиться на балансі Сумського аграрного університету, а в недалекому минулому активно використовувався як об'єкт туристичної інфраструктури та відпочинку. В першу чергу по цьому об'єкту необхідно розробити та узгодити

проектно-реставраційну документацію, як основу для подальшого планомірного відродження [97].

Незважаючи на негативні риси, які знижують репрезентативність парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, вони мають достатній потенціал для розвитку екотуризму в Сумському районі й потребують першочергової уваги з боку як науковців, так і менеджерів екологічного туризму.

Сумсько-Глухівська екосистема має велику кількість історико-культурних пам'яток (табл.3.8), в т.ч. два історико-культурних заповідники (Глухівський і Путивльський). В цьому відношенні виділяються три центри – Глухів, Путивль, і Суми. Історико-архітектурні пам'ятки колишньої столиці Гетьманської України м. Глухова – Миколаївська церква, Анастасіївська церква, Спасо-Преображенська церква, Київська брама міської фортеці та ін. є основою історико-культурного заповідника, який приваблює багато туристів. З Глуховом пов'язане життя багатьох всесвітньовідомих людей: композиторів і живописців, поетів та письменників, артистів, політичних діячів минулого, працюють краєзнавчий музей, музей С.А. Ковпака та музей «Сторінки історії Глухова». Путивльський історико-культурний заповідник представлений головним чином діючими монастирськими комплексами і є об'єктом масового паломництва.

Таблиця 3.8

Оцінка історико-культурних об'єктів, що можуть бути залучені до екотуристичної діяльності в Глухівсько-Сумській екосистемі

Об'єкт відвідування	Унікальність	Естетична цінність	Інформаційна забезпеченість	Облаштованість для показу	Транспортна доступність	Захищеність	Інтегральна оцінка
Державний історико-культурний заповідник у м. Глухів	5	4	4	4	4	5	4,33
Державний історико-культурний заповідник у м. Путивль	5	4	4	4	4	5	4,33
Історико-археологічний комплекс с. Битиця	3	2	1	2	2	3	2,17
Історико-археологічний комплекс с.Зелений Гай	3	2	1	2	2	3	2,17
Історико-археологічний комплекс	3	2	1	2	2	3	2,17

с.Шпилівка							
Інтегральна оцінка	-						15,17

Примітка. Складено автором за результатами експертної оцінки

На території екосистеми є два городища і селище (ранній залізний вік, раннє середньовіччя, волинцівська культура) біля с. Битиця, городище, селище і могильник (розвинуте середньовіччя, роменська культура, Київська Русь) с. Зелений Гай, городище, селище і могильник (розвинуте середньовіччя, роменська культура) в с. Шпилівка.

Природно-рекреаційний потенціал екосистеми досить високий. Наявність об'єктів природно-заповідного фонду, висока естетичність ландшафтів, що репрезентують РПТК, разом з багатою історико-культурною спадщиною, дозволяють прокладати екотуристичні маршрути високої інформативності. На нашу думку, природно-рекреаційний потенціал не знаходить реалізації не з причини його недостатності або високої урбанізованості території, а з соціально-економічних причин а також недостатній популяризації об'єктів екологічного туризму. Так, наприклад, в розробці туристичних маршрутів не враховуються природно-рекреаційні можливості територій, по яких вони прокладаються. Зокрема, популярний маршрут «Золоте намисто Сумщини» (Глухів – Соснівка – Путивль – Нова Слобода – Суми – Низи – Недригайлів – Пустовійтівка – Засулля – Хоружівка - Ромни) враховує виключно наявність історико-культурних об'єктів. Між тим гострий попит на екотуристичні послуги вимагає розробки маршрутів природничого характеру. Природно-рекреаційні ресурси ПЗФ Сумсько-Глухівської екосистеми можна оцінити в 143 бали, історико-культурні - 192 бали. Таким чином, загальна оцінка природних туристично-рекреаційних ресурсів становить 335 балів. При прокладанні маршрутів цією територією, на нашу думку, слід надавати перевагу нетривалим подорожам (1-2 дні) внаслідок територіальної близькості об'єктів природничого дослідження. З іншого боку, на увагу заслуговують природно-культурні ландшафти, зокрема, парково-садибні ансамблі, що в цій екосистемі збереглися найкраще. Специфіка розвитку екологічного туризму в цій області полягає в розробці цих двох напрямків – природничо-краєзнавчого й відродження садибної культури.

Маршрут «Крейдяними стежками»

Опірні пункти: м. Суми – с. Зелений гай – смт Кияниця – с. Вакалівщина – с. Барилівка – с. Могриця – м. Суми.

Пропонується комплексний природничо-краєзнавчий маршрут з метою ознайомлення з геологічними минулим краю, типовими РПТК, археологічними пам'ятками й пам'ятками садово-паркового мистецтва, а також закріплення елементарних природничо-географічних знань (будова річкової долини, яроутворення тощо).

Об'єкти огляду:

1. М. Суми (відслонення на правому березі р. Псел, сумська свита)
2. С. Зелений Гай (курганний могильник, Зеленогайське городище, діючі археологічні розкопки)
3. Смт Кияниця (Кияницький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва)
3. С. Вакалівщина (науково-дослідна база природничого факультету СДПУ ім. А.С.Макаренка; джерело мінеральних вод; відстійники цукрозаводу І.Харитоненка (1900 роки))
3. С. Барилівка (відслонення пісків і строкатих глин)
4. С. Могриця (відслонення крейди, елементи річкової долини, форми рельєфу, приклади ПТК)
5. М. Суми.

Маршрут «Вінок сумських садиб»

Опірні пункти: м. Суми – с. Кияниця – с. Хотінь – с. Косівщина – с. Низи – с. Бездрик - м. Тростянець – с. Пожня - с. Славгород – с. Токарі – м. Суми

Запропонований маршрут може бути як кількадечним кільцевим, так і одноденним радіальним, з центром базування у м. Суми. Опірні пункти можуть обиратися за бажанням. Маршрут є тематичним і насичений інформацією про історико-біографічні моменти створення й існування садиб. При організації екотуристичного маршруту слід робити акцентування на історико-культурних особливостях місцевості.

Отже, узагальнення даних розділів 2 та 3 дає можливість здійснити комплексну оцінку досліджуваних територій за параметрами туристсько-

рекреаційного потенціалу, привабливості для відвідувачів, ступінь готовності для потреб екотуристичної діяльності (табл.3.9).

Таблиця 3.9

Оцінка перспектив використання туристсько-рекреаційного потенціалу екосистем Сумської області з метою екотуризму

Показник	Шосткинська	Роменсько-Конотопська	Охтирсько-Котелевська	Глухівсько-Сумська
Туристсько-рекреаційний потенціал	72,8	64,5	39,14	68,67
Привабливість для туристів	5	4	4	3
Ступінь готовності для використання з метою екотуризму	41	37	31,75	44,75
Інтегральний бал	118,8	105,5	74,89	116,42

Примітка. Складено автором за результатами власних розрахунків.

Таким чином, на теперішній час найбільші можливості для розвитку екологічного туризму нині має Шосткинська і Глухівсько-Сумська екосистеми, найменші, не зважаючи на наявність Гетьманського НПП, Охтирсько-Котелевська.

Висновки до третього розділу

1. Таким чином, Сумська область безумовно має значний природно-рекреаційний потенціал для розвитку екологічного туризму. Аналіз природної складової ресурсів показує чітку кореляцію з фізико-географічним районуванням: оскільки найбільшу цікавість становлять типові природні комплекси, а також РПТК з високою естетичною цінністю, доцільно подальше вивчення цього питання проводити не за територіально-адміністративним принципом, а за фізико-географічним. Дослідження показало, що в межах

кожної екосистеми існує певна кількість об'єктів ПЗФ зі складною структурою земель різного підпорядкування й режимом охорони - національний природний парк, природний заповідник, заказник, ландшафтний парк тощо, в яких і зосереджені типові й унікальні ресурси, чий екологічний стан дозволяє використовувати їх з екотуристичною метою. Саме ці території є найбільш перспективними в якості центрів розвитку, осередків або базових об'єктів екологічного туризму.

2. Туристсько-рекреаційні ресурси розподілені по території Сумської області нерівномірно, що спричинене багатьма факторами: ступенем освоєння окремих територій, наявністю об'єктів ПЗФ і історико-культурного фонду тощо. Серед виділених екосистем найбільш перспективними для використання на даному етапі розвитку є Шосткінська та Глухівсько-Сумська, найменш – Охтирсько-Котелевська екосистема. Проте, закінчення землевпорядкувальних робіт в Гетьманському НПП і заснування у найближчому майбутньому двох нових національних природних парків значно збільшить потенціал Охтирсько-Котелевської та Роменсько-Конотопської екосистем. Повільний розвиток екологічного туризму спричинений також недостатньо розвинутою туристичною інфраструктурою, неналежним рівнем законодавчих, соціально-психологічних умов, численними порушеннями землекористувачами статусу територій.

3. Відсутність на території Сумсько-Глухівської екосистеми ядра у вигляді національного природного парку ускладнює системний розвиток екотуризму на її території.

3. Використання в якості перспективних для розвитку екологічного туризму об'єктів ПЗФ, зокрема, національних парків, що мають спеціально відведені для цієї мети господарські території, дозволяє повністю реалізувати одне з найважливіших завдань екологічного туризму, а саме не лише використовувати природно-рекреаційні ресурси, а й сприяти їх охороні й відновленню. Найбільш актуальним нині є залучення в якості об'єктів екологічного туризму природно-культурних територій, зокрема, парків-

пам'яток садово-паркового мистецтва. Маршрути екотуристичних подорожей, запропонованих у розділі, відображені в Додатку Н.

РОЗДІЛ 4

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ ТА РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

4.1. Стратегічне планування розвитку екологічного туризму

Сучасний туризм з його тенденціями і характеристиками не може розвиватись без урахування особливостей навколишнього середовища, адже останнє є основним компонентом, що забезпечує економічну ефективність туристичної діяльності. Екологічна сталість, як провідний сучасний принцип сталого туризму, забезпечує тип розвитку, сумісний з підтриманням найважливіших екологічних процесів і біологічного розмаїття. Як результат – збереження ресурсів, зростання популярності туристичних центрів і подолання цілої низки соціально-економічних проблем.

Незначний український досвід розвитку екологічного туризму без системного планування показав, що це неминуче призводить до неконтрольованого збільшення антропогенного навантаження на екосистеми, а отже – до змін у видовому складі рослинного та тваринного світу, забруднення та спотворення ландшафтів. Подібний сценарій обов'язково супроводжується ігноруванням інтересів місцевих громад. Саме тому, стратегічне планування нині варто розглядати як інструмент забезпечення сталого розвитку екологічного туризму у контекстах регіональної політики та політики охорони довкілля.

Нині у науковій літературі виділяють два основні підходи до застосування принципів стратегічного планування екотуризму. Перший – класичний, пов'язаний з формалізованою системою стратегічного планування, акцентує на потенційні вигоди від розвитку екотуризму, пошуку шляхів подолання можливих перешкод і негативних наслідків.

Другий підхід традиційно пов'язується з категорією «баланс» між активізацією екотуристичної діяльності та стримуванням її надмірного розвитку, встановленням цілої низки бар'єрів для надмірної експлуатації ресурсів. Цей підхід враховує необхідність інтеграції екотуризму до інших форм економічного та соціального розвитку, що, в свою чергу, вимагає активнішої участі громадськості в плануванні й управлінні процесами, ніж має місце в традиційних системах планування.

Проведене дослідження показало, що Сумська область, як адміністративна одиниця, знаходиться стосовно розвитку туризму на стадії розвідки, що характеризується нерозвиненістю спеціалізованої інфраструктури, інвестиційною непривабливістю, слабкою транспортною доступністю основних атракцій, незначним турпотоком і, відповідно, надходженнями від туризму. У Рекомендаціях ЮНВТО щодо розвитку екотуризму зазначається, що за наявності в таких регіонах значного природно-рекреаційного потенціалу, варто застосувати для них стратегію залучення, тобто шукати шляхи використання ресурсів у рекреаційній діяльності без шкоди для природного середовища та максимально зацікавлювати місцеве населення у проведенні туристичної діяльності [98]. Це, у свою чергу, стимулює підприємницькі ініціативи, активізує ринкові механізми, спричиняє первісне зростання туристичного потоку та змушує органи місцевої влади зайнятись правовим врегулюванням питання. Тільки за таких умов регіон може перейти до наступної стадії – розвитку, ознаками якої є високі темпи зростання кількості туристичних відвідувань і приток інвестицій у розбудову інфраструктури туризму.

Виходячи з сказаного, пропонується розбити період планування на два етапи: перший – підготовчий, базовою метою якого стане поступове залучення туристсько-рекреаційних і людських ресурсів до екотуристичної діяльності, супроводжуване розробленням норм і правил цієї діяльності та урегулюванням інтересів зацікавлених сторін; другий – розвитку, метою якого стане розбудова інфраструктури та активізація маркетингової діяльності.

Проведене дослідження показало, що найбільш розповсюдженим підходом до планування розвитку екотуризму в світі є планування в інтересах

окремих природоохоронних територій різних типів, інтегроване до системи регіонального та національного планування (рис. 4.1). Зважаючи на ту роль і значення, що посідають природні території у реалізації національних, регіональних і місцевих завдань у частині забезпечення сталого розвитку, надзвичайно важливим є розуміння того, що планування для окремих природоохоронних територій повинне відбуватись виключно в рамках планування на різних ієрархічних рівнях. Таким чином, мова повинна йти про національну та регіональну системи планування, а також планування в інтересах кожної конкретної природоохоронної території.

До кожної з названих систем необхідно включити програмні (планові) документи різних видів. Так, надзвичайно важливим є те, щоб плани розвитку природоохоронної території (американські фахівці називають їх «плани консервації» [99]) розроблялись у контексті національної та регіональних стратегій охорони довкілля та розвитку туризму, відповідних програмних документів.

Основним документом місцевого рівня виступає Генеральна стратегія розвитку природоохоронної території – документ, у якому на базі аналізу поточної ситуації та стану ресурсів встановлюється загальна мета та завдання; наводиться схема зонування, мета для кожної з виділених зон; загальні та зональні стратегії; програма заходів з реалізації стратегій. Розвиток екотуризму в подібному документі може виділятися як окрема стратегія, пріоритет для всієї території в цілому або ж, залежно від ресурсів, для її окремих зон, виділених для відвідування туристів. Вивчення досвіду складання подібних документів у Європі та США свідчить, що Генеральна стратегія – документ, орієнтований на керівництво, складається на термін до п'яти років або довше, а на його основі формуються докладніші плани.

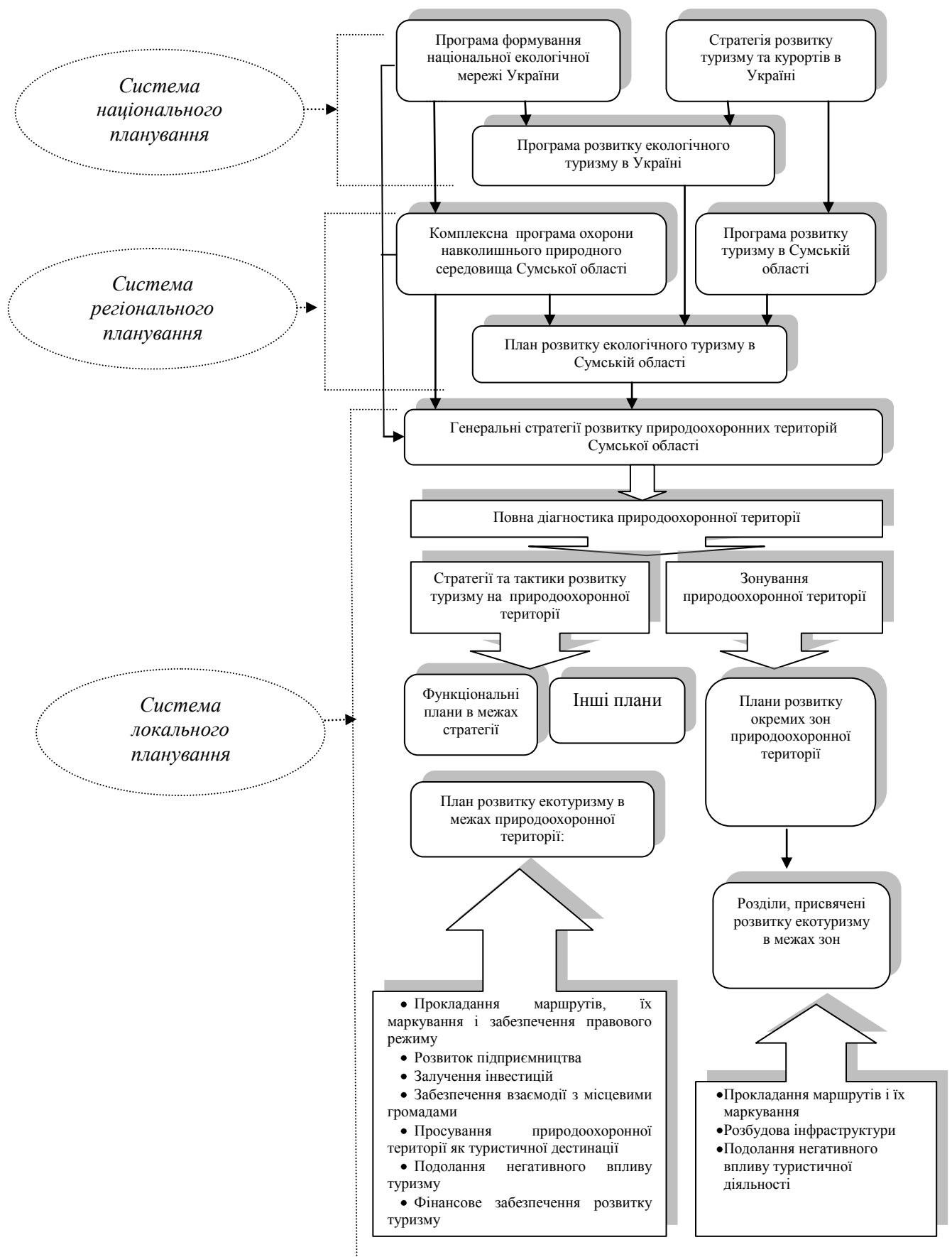

Рис. 4.1. Система стратегічного планування розвитку екотуризму в Сумській області (розроблено автором)

Плани консервації території – різновид планових документів, що створюються заради уточнення деяких стратегій і тактик розвитку природоохоронної території, а також з метою концентрації фінансових ресурсів на різних видах природоохоронної діяльності. Саме різновидом планів консервації і виступають плани розвитку екотуризму – специфічні інструменти, в яких синтезовано та представлено бачення всіх сторін, прямо зацікавлених у цьому процесі. Тому, задля досягнення максимального ефекту від процесу планування важливо, щоб у створенні планів брали участь не тільки співробітники природоохоронних територій, а і місцеві підприємці (стейкхолдери), представники місцевої влади та територіальних громад, органів управління туризмом, громадських організацій, науковці – тобто всі сторони, що братимуть участь у реалізації запланованих заходів.

Таким чином, Генеральна стратегія визначає туризм пріоритетним видом діяльності в межах природоохоронної території, зонує її та виділяє ті зони, що використовуватимуться з туристичною метою. А стратегічний план розвитку екотуризму конкретизує шляхи та дозволяє чітко розподілити фінансові та людські ресурси.

Процес створення стратегічного плану розвитку екотуризму повністю відповідає класичній схемі стратегічного планування – встановлення мети, діагностика середовища, визначення сильних і слабких сторін проекту, декомпозиція мети у завдання нижчого рівня, розроблення стратегій, формування тактичних заходів, у тому числі фінансових планів реалізації проекту, встановлення контролюючих механізмів. Однак, зміст і методика подібних планів може залежати від цілої низки чинників.

Першим таким чинником є наявність (визначеність) і обсяги фінансування. Якщо питання фінансування є зрозумілим на початку планування, то це суттєво полегшує процес.

Другим чинником є характер бізнес-середовища навколо природоохоронних територій. Наявність туристичних операторів або інших підприємств, що займаються організацією відвідувань її туристами може стати джерелом інформації, необхідної в процесі планування, зокрема, інформації про

чисельність і структуру відвідувань, витрати відвідувачів. Крім того, бізнес, зацікавлений у залученні туристів, може взяти активну участь як у плануванні, так і фінансуванні запланованих заходів. Чим на більш ранніх стадіях планування до процесу залучатимуться підприємці, тим більше вони будуть особисто зацікавлені в процесі. З іншого боку, відсутність навколо природоохоронної території необхідної бізнес-інфраструктури, як це відбувається на Сумщині, дещо ускладнює процес. Дійсно, планування означає складання прогнозів, якими і керуються інвестори, приймаючи рішення про розміщення коштів. Якщо прогноз не точний, не достовірний, зроблений на основі ефемерних припущень, він не зможе сприяти залученню капіталу.

Третім чинником виступає дієздатність і гнучкість організаційної структури планування, адже в умовах України завжди гостро постає проблема узгодження інтересів різних організацій і установ (наприклад, тих, що відповідають за розвиток туризму та природоохоронну діяльність), підприємницьких інтересів й інтересів місцевої громади. Також важливою обставиною є ступінь залучення до цієї діяльності місцевих громад, як суб'єкта, найбільше зацікавленого у сталому розвитку середовища свого існування. Тільки через механізм громадського обговорення можливе прийняття рішення про залучення тієї чи іншої території до туристичної діяльності, адже фахівці зауважують, що процес туристичного освоєння території важко призупинити, а це, в свою чергу може негативно вплинути на місцеве населення. Саме на місцеві громади повинне покладатись завдання контролю за наслідками реалізації запланованих заходів. Це може стати чинником, що суттєво ускладнює процес планування.

На відміну від інших, план розвитку екотуризму обов'язково повинен відображати у своїй структурі кілька аспектів. Насамперед, у ньому чітко визначаються частини територій регіону та природоохоронних територій, доступні для туризму.

Отже, розвиток екологічного туризму в Сумській області повинен відбуватись виходячи з концепції «ядро-периферія». У якості ядра управління безумовно виступатимуть базові об'єкти ПЗФ, серед завдань яких у тому числі

– розвиток туристичної діяльності та популяризація екологічних знань. Саме вони і зумовлюватимуть екотуристичну діяльність на решті території екосистем. Таким чином, пропонується зустрічна концепція планування, за якої на рівні області визначаються основні стратегії, забезпечується необхідна правова база, розробляється базова сітка екотуристичних маршрутів, плануються освітні заходи та заходи з популяризації регіону, формується система екологічного моніторингу й аудиту, а на рівні конкретного об'єкту ПЗФ (національного або ландшафтного парку) готуються проекти розбудови інфраструктури та облаштування маршрутів, реалізуються конкретні природоохоронні, освітні та маркетингові заходи.

Проведений у попередніх розділах аналіз показав, що не зважаючи на значний потенціал розвитку екотуризму та наявність ядер такого розвитку у вигляді базових об'єктів ПЗФ, території Сумської області знаходяться на різних стадіях готовності до процесу залучення до екотуристичної діяльності. Це означає, насамперед, різницю стратегічних цілей для цих територій. Так, Шосткінська екосистема з ядром розвитку екотуризму в Деснянсько-Старогутському НПП має найвищий рівень готовності, характеризується певними здобутками в цьому напрямі та може стати пілотним проектом. Її стратегія – це подальша розбудова інфраструктури, облаштування наявних і залучення до новостворених маршрутів в якості об'єкту показу, підвищення ефективності роботи з місцевими громадами, а найголовніше – активізація маркетингової діяльності, спрямованої на інформування потенційних відвідувачів про туристичні можливості об'єктів і території в цілому.

Не зважаючи на значний потенціал ресурсів, недостатній рівень правового захисту не дозволяє Глухівсько-Сумській екосистемі розвивати екологічний туризм у тому ж обсязі, що і Шосткінська. Іншими словами, тут відсутнє ядро розвитку, що унеможливорює повноцінне розгортання процесу, забезпечення єдиного підходу до управління тощо. Екологічний туризм тут може розвиватись нині тільки у вигляді формування окремих маршрутів, до яких би входили об'єкти з різним статусом і рівнем захищеності. Відповідно, рекомендованою стратегією є стратегія поліцентричного розвитку з подальшим

пошуком шляхів зміни заповідних режимів для об'єктів, що можуть виступати в якості ядра, створення сітки маршрутів, їх маркування.

Високий нереалізований потенціал за майже повної неготовності та «нерозкрученості» території в туристичному сенсі має Охтирсько-Котелевська екосистема. Проте, будь-яким діям щодо залучення території до екотуристичного процесу повинне передувати завершення землевпорядкування території Гетьманського НПП, без чого неможливо виділення ділянок для розвитку інфраструктури, прокладання маршрутів тощо. Тільки після встановлення меж основних зон НПП можна говорити про прокладання екологічних стежок, їх облаштування, запуск інфраструктурних проектів.

Надзвичайно перспективною для розбудови екотуризму екосистемою є Роменсько-Конотопська, ядром якої стане майбутній Сеймський НПП, створений на основі нинішнього однойменного регіонального ландшафтного парку. Атрактивність екосистемі додає присутність на її території природного заповідника «Михайлівська цілина» та кількох цікавих пам'яток природи. Відповідно, рекомендована для області стратегія – це створення ядра екотуристичної діяльності на наукових засадах менеджменту та маркетингу екотуризму, з використанням прогресивних зразків. Саме зараз, коли відбувається підготовка правових засад нового національного природного парку, необхідно розробити його Генеральну стратегію та план розвитку екотуризму на його території, що дозволить ще зі стадії планування максимально впорядкувати процес.

Класичний план розвитку екотуризму складається з двох основних розділів – діагностичного, у якому описується й аналізується поточна ситуація, що склалась на території планування, та змінні, що впливають на реалізацію програми; рекомендаційного, де системно, на чіткій методичній основі визначаються засоби заснування/розвитку екотуризму з урахуванням ситуації, описаної в попередньому розділі.

Варто зауважити, що повна діагностика природоохоронної території проводиться в межах стратегічного планування її розвитку та відображається в Генеральній стратегії. План розвитку екотуризму визначає, які саме ресурси та

як можна використовувати з туристичною метою, які види та моделі туристичної діяльності є провідними, яка інфраструктура є в наявності та які обмеження для туристичних відвідувань існують на території.

Таким чином, пропонуємо приблизний перелік питань, висвітлення яких є необхідним у діагностичній частині плану.

1. Природні ресурси: видовищні, привабливі для спостереження, а також ті, що опинились на межі зникнення, види рослин і тварин, ландшафти, пам'ятки природи. Окремо необхідно визначити заборонені для відвідування туристами зони природоохоронної території. Важливою особливістю планування екотуризму є нагальна необхідність врахування всіх можливих змін, що гіпотетично можуть зазнати екосистеми території при неминучому зростанні антропогенного навантаження та розроблення засобів (стратегій) подолання їх негативних наслідків. Мова йде про ймовірні зміни у видовому складі флори та фауни, видозміни природних ландшафтів, забруднення середовища органічними та твердими відходами тощо.

2. Історико-культурні ресурси: об'єкти відвідувань, систематизовані залежно від ступеня їх залучення до туристичної діяльності й обмеження їх використання. Тут також необхідно визначитись із умовами, за яких стане можливим використання об'єкту, а також з ймовірними наслідками активізації туристичної діяльності.

3. Система управління природоохоронною територією, її правовий статус і обмеження, що виникають у зв'язку з цим; рівень відповідальності; наявність і дієздатність системи моніторингу за екологічним станом. Крім того, важливою складовою є аналіз кадрового забезпечення реалізації стратегії за рівнями управління та вивчення партнерських зв'язків з представниками органів місцевої влади як з важливим чинником реалізації запланованих заходів.

4. Профілі потенційних туристів: їх соціально-демографічні риси, особливості споживчої поведінки (тривалість перебування, вид транспорту, проживання, харчування, види діяльності впродовж перебування на території, типові або прогнозовані комбінації відвідуваних ресурсів), мотивація

відвідувань, форми організації поїздок (самостійно чи індивідуально), орієнтовна структура витрат, прогнозована динаміка туристичних потоків.

5. Інфраструктура природоохоронної території. Необхідність певної інфраструктури для розвитку будь-якого, у тому числі і екологічного, виду туризму, робить необхідною таку складову плану, як план розбудови спеціалізованої інфраструктури. На етапі діагностики важливим завданням є аналіз наявної спеціалізованої інфраструктури (заклади розміщення, харчування, місця стоянок і короткострокової рекреації, автостоянки, заклади з продажу сувенірів і поліграфічної продукції, інформаційні пункти, пункти прокату тощо), системи маркування стежок і маршрутів, системи безпеки відвідувачів. Конкретизація видів діяльності, що супроводжуватимуть суто туристичну діяльність, робить можливим аналіз рівня пристосованості наявної інфраструктури і прогнозовані потреби. Також необхідно оцінити політику приватного бізнесу відносно природоохоронної території та наявні механізми експлуатації ресурсів приватним бізнесом, ціноутворення, просування послуг. Подальше залучення місцевого капіталу також вимагає детального вивчення стейкхолдерів місцевого туристичного ринку, якщо такі є в наявності.

6. Нормативно-правове середовище природоохоронної території та загрози, що воно породжує: нормативно-правова база, плани, програми та стратегії (в галузевому та регіональному розрізі), які регламентують розвиток екотуризму або до яких він вписаний як пріоритет. Застосування методики стратегічного аналізу дозволить також спрогнозувати, до яких наслідків призведуть зміни в нормативно-правовій базі. Ця складова розділу повинна містити аналіз того, як саме розвиток екотуризму даної території імplementований до плану розвитку туризму в області та Генеральної стратегії розвитку природоохоронної території.

7. Криміногенна ситуація в регіоні.

8. Транспортна доступність території, виражена насамперед в аналізі наявності та стану автошляхів, Така інформація зазвичай доповнюється даними щодо аеропортів, найближчих залізничних станцій, автовокзалів, зупинок громадського транспорту, оптимальних маршрутів.

9. Взаємодія місцевих громад і природоохоронних об'єктів: наявні громади, їх розташування і розміри; історія взаємин із об'єктом, всі конфліктні ситуації, що виникали навколо об'єкту; ставлення населення до туризму можливі випадки конкуренції за користування природними ресурсами; рівень залучення громади до процесу управління, а місцевого населення – до туристичного бізнесу; лідери; минулі спроби запровадити туристичну діяльність; загрози для місцевого населення, що тягне за собою розвиток екотуризму; загрози для відвідувачів з боку місцевого населення; можливості залучення місцевих жителів до роботи на підприємствах спеціалізованої інфраструктури; будь-які освітні проекти, що реалізовувались на території місцевої громади в галузі туризму.

10. Наявність партнерських зв'язків з неурядовими організаціями, науково-дослідними установами, органами державної та місцевої влади, представниками великого бізнесу, в тому числі – туристичного.

11. Маркетинг природоохоронної території, у тому числі – наявність і ефективність майданчиків у всесвітній мережі Інтернет, друкованих видань, відеороликів, канали їх розповсюдження, акції в межах зв'язків з громадськістю. Важливим є розуміння рівня поінформованості цільових ринків про можливості території, знання того, які організації сприяють розповсюдженню інформації про природоохоронну територію та які масові заходи проводились і проводяться в її межах.

Рекомендаційна частина стратегічних документів щодо розвитку екологічного туризму повинна визначати стратегічні й операційні цілі, містити конкретні плани їх досягнення. Пропонуємо такі напрями розроблення стратегічних цілей з урахуванням принципів екологічного туризму:

1. Просвітницька діяльність у середовищі споживачів, місцевих мешканців, органів місцевої влади.

Необхідно зауважити, що пересічний споживач нині є досить обізнаним у таких глобальних екологічних проблемах, як глобальне потепління, виснаження озонового шару тощо, проте ця обізнаність часто не впливає на його особисту відповідальність і поведінку під час перебування на території

природоохоронного об'єкту. Саме тому, дотримання основних принципів екотуризму вимагає здійснення цілої низки заходів щодо екологічного виховання споживачів. З іншого боку, місцеві мешканці, хоч і прямо зацікавлені в збереженні природного середовища, часто нехтують нормами і правилами екологічної поведінки та раціонального природокористування. Тому тут також актуальною є проблема постійного проведення роз'яснювальної роботи серед місцевої громади.

2. Створення конкурентоспроможного продукту екологічного туризму, включаючи:

2.1. Інвентаризацію ресурсів, привабливих для використання з туристичною метою, їх паспортизацію та внесення до реєстру об'єктів екотуризму; формування мережі велосипедних, автомобільних, водних і пішохідних туристичних маршрутів у межах природоохоронних територій, їх ознакування/маркування; моніторинг відповідності нормативним вимогам.

2.2. Забезпечення безпеки туристів під час перебування на території природоохоронного об'єкту.

2.3 Розвиток екологічно орієнтованої туристичної інфраструктури через облаштування об'єктів/маршрутів, привабливих для відвідувачів; розбудову спеціалізованої туристичної інфраструктури; реконструкцію наявних і будівництво нових засобів розміщення та закладів харчування; облаштування «зелених» стоянок; надання державних та комунальних об'єктів туристичної інфраструктури в управління приватним компаніям; сприяння розвитку транспортної та комунальної інфраструктури, а також інших інфраструктур, що посилюють конкурентоздатність туристичного продукту.

2.4. Інтеграція місцевої туристичної пропозиції у регіональний і національний туристичні продукти, налагодження міжрегіональної співпраці, спрямованої на формування інтегрованих туристичних продуктів.

2.5. Розвиток підприємництва через поліпшення умов діяльності суб'єктів туристичної діяльності; запобігання недобросовісній конкуренції та недопущення монополізму в сфері туристичної діяльності; забезпечення благоустрою територій туристичних об'єктів на принципах приватно-

публічного партнерства; сприяння діяльності місцевих громадських організацій у сфері туризму.

2.6. Гармонізація розвитку туризму зі стилем життя, традиціями та культурою місцевого населення з метою збереження його автентичності.

2.7. Розроблення та запровадження дозволених видів рекреаційної діяльності та профілювання туристичних продуктів відповідно до потреб цільових груп споживачів та особливостей туристичних ресурсів.

2.8. Впровадження обґрунтованих нормативів плати за використання туристичних ресурсів, забезпечення стягнення плати та цільового використання зібраних коштів на підвищення цінності туристичних ресурсів і розвиток відповідних місцевих громад.

3. Створення дієвої вертикалі управління екологічним туризмом із розподілом відповідальності між урядовими та неурядовими організаціями. Завданнями такої системи має стати:

3.1. Проведення досліджень, створення системи моніторингу за станом використання ресурсів, безпекою туристів тощо.

3.2. Інформування та консультування громадськості з питань сталого розвитку туризму.

3.3. Контроль за дотриманням встановлених норм.

4. Маркетингова діяльність, спрямована на просування місцевого туристичного продукту на ринок, включаючи:

4.1. Розроблення та затвердження в установленому порядку «екотуристичних» символік природоохоронних територій, що будуть асоціюватись з місцевим туристичним продуктом

4.2. Пропагування найцінніших ресурсів території (рідкісних тварин і рослин, привабливих ландшафтів, пам'яток історії та культури), з метою ціннісних орієнтацій потенційних споживачів, суб'єктів туристичної діяльності щодо наявності можливостей для змістовного відпочинку.

4.3. Формування та просування позитивного іміджу природоохоронних територій.

4.4. Виготовлення інформаційно-рекламної продукції, проведення рекламних кампаній на внутрішньому та міжнародному туристичних ринках, забезпечення прес-турів для представників ЗМІ.

4.5. Забезпечення туристам і суб'єктам туристичної діяльності доступу до інформації, формування мережі туристичних інформаційних центрів.

4.6. Створення та підтримка функціонування офіційного інтернет-порталу та майданчиків у соціальних мережах.

Реалізація запланованих заходів з розвитку системи екологічного туризму в межах певної території вимагає побудови чіткої та гнучкої системи управління.

4.2. Стратегічне управління розвитком екологічного туризму у взаємозв'язку з оптимізацією рекреаційного природокористування

Управління розвитком екологічного туризму у взаємозв'язку з оптимізацією рекреаційного природокористування передбачає насамперед пошук непростих компромісів між охороною природи і використанням природних ресурсів. Відповідно, побудова системи менеджменту екологічного туризму повинна відбуватись з урахуванням базових принципів раціонального природокористування. Першим таким принципом є принцип «нульового рівня» споживання природних ресурсів, тобто відсутність перевищення рівня споживання природних ресурсів у межах екотуристичної діяльності в часі. Реалізація іншого принципу – відповідності антропогенного навантаження природоресурсному потенціалові регіону – вимагає запобігання надмірної концентрації туристів і об'єктів спеціалізованої інфраструктури у межах природних ландшафтів і чіткого дотримання зонування природоохоронних об'єктів. Два наступні принципи – збереження просторової цілісності природних систем і природообумовленого кругообігу речовин у процесі антропогенної діяльності – є обов'язковими для будь-якої екосистеми, їх

дотримання є основою існування природоохоронних об'єктів як таких. Обов'язковим є і дотримання принципу погодження виробничого і природного ритмів, що у випадку екологічного туризму означає насамперед перенесення основних видів туристичної діяльності в межах екотуризму на ті періоди року, що не пов'язані з особливою вразливістю рослин і тварин. З ним пов'язаний і останній принцип – пріоритетність екологічної оптимальності на довгострокову перспективу відносно економічної ефективності поточного природокористування, запорукою чого є постійний контроль за діяльністю виробників послуг для екотуристів з боку органів, що відповідають за функціонування природоохоронних територій.

Нині в світі розроблено та реалізується кілька концепцій управління розвитком екологічного туризму, зокрема концепції максимально допустимих змін (Limits of Acceptable Changes, LAC), спектра рекреаційних можливостей (Recreation Opportunity Spectrum, ROS), управління рекреаційними потоками й охороною ресурсів (Visitor Experience and Resource Protection, VERP), управління рекреаційними впливами (Visitor Impact Management, VIM), модель оптимізації туризму (TOMM), специфічна модель туристичного стимулятора (Tourism Futures Simulator, TFS) тощо.

Концепція максимально допустимих змін була започаткована в середині 80-х років Службою лісів США і застосована в 1985 р. в штаті Монтана. Вона ґрунтується на принципах визначення оптимального навантаження на ресурс, а дії з її реалізації включають [100]: визначення меж територій розвитку; ідентифікацію туристичних можливостей кожної території, їх пристосованості для різних форм екотуристичної діяльності; вибір параметрів оптимального стану ресурсів та соціальних умов, у яких здійснюється екотуристична діяльність; інвентаризацію існуючих ресурсів і соціальних умов; визначення нормативних показників для ресурсів і соціальних умов; визначення альтернативних можливостей використання ресурсів; визначення управлінських дій для кожної альтернативи; оцінка і вибір кращої альтернативи; реалізація управлінських дій, створення системи моніторингу за станом ресурсів і формування системи обмежень їх використання.

Наведена логіка процесу LAC нині використана при побудові системи стратегічного управління багатьох національних парків не тільки в США і Канаді, а і в Кенії, Індії, Чилі. Її ефективність дослідники пояснюють цілою низкою причин, зокрема тим, що вона не стільки допомагає вирішити конфлікт між використанням ресурсів з туристичною метою та необхідністю їх збереження, скільки сприяє розумінню диверсифікації можливостей використання цих ресурсів і вибору оптимальних для екосистеми видів екотуристичної діяльності. Крім того, така концепція управління дозволяє приймати рішення щодо адаптації елементів функціональної та територіальної структури природоохоронних об'єктів до екотуристичного використання без ресурсних втрат і порушень.

Схожа на концепцію LAC методика була розроблена наприкінці 80-х років дослідниками UNSP і отримала назву управління рекреаційними впливами (VIM). Методика стратегічного управління включає збір попередніх даних щодо стану території, її ресурсів, характеру попиту; визначення основних управлінських цілей і ключових показників-індикаторів їх досягнення; розроблення стандартів для кожного показника; порівняння нормативного стану з існуючим; діагностика можливих причин відхилення; розроблення стратегій управління та їх реалізація [99].

З моменту розроблення концепції LAC науковці та практики намагались вдосконалювати її та адаптовувати до різних ситуацій. Так, в частині інвентаризації туристичних можливостей об'єкту, визначення нормативних показників стану ресурсів і соціально-економічних умов їх освоєння, Службою лісів США та Бюро земельного менеджменту було розроблено концепцію спектра рекреаційних можливостей ROS. Концепція являє собою спектр туристично-рекреаційних можливостей для шести основних типів освоєння території та пропонує інтервальні шкали для оцінки транспортної доступності; ступеня «природності» території; рівня рекреаційного навантаження та характеру впливу; ефективності управління природоохоронними об'єктами, маркетингові діяльності; розвиненості державно-приватного партнерства. Застосування концепції ROS дозволяє координувати дії всіх виробників

туристичних послуг, розробляти стандарти та керівні принципи для планових параметрів і моніторингу [101].

Ще однією сучасною адаптацією концепції LAC є концепція управління рекреаційними потоками й охороною ресурсів (VERP), сфокусована на оптимізації впливу рекреаційного природокористування на стан ресурсів. При цьому відмінністю концепції є те, що цей вплив розглядається крізь призму поведінки екотуристів, рівні та типи використання ресурсів, час і місце здійснення екотуристичної діяльності. Отже, концепція об'єднує 9 обов'язкових елементів [102]. Першим таким елементом є створення проектної групи, що складатиметься з представників місцевих органів влади, громадських організацій, підприємців і працівників природоохоронних об'єктів. Ідея розробників концепції полягає в тому, щоб ядро групи складали безпосередні виконавці проекту, решта включала б у себе консультантів і експертів різних рівнів. Другий елемент – формування стратегії залучення громадськості до управління екотуристичною діяльністю.

На третьому етапі визначається база майбутньої стратегії управління – основна мета і завдання, а найголовніше – обмеження їх досягнення.

Аналіз потенціалу екологічного туризму, шляхів його реалізації, виражені в пріоритетних видах туристичної діяльності, а також оцінка потенційних сегментів ринку екотуристичних послуг складає сутність четвертого етапу. На п'ятому етапі відбувається ранжування видів екотуристичної діяльності для кожної виділеної території, визначення рівнів навантаження та характеру управління процесом, що дозволяє на шостому етапі здійснити зонування території. Сьомий етап передбачає відбір індикаторів і нормативів оптимального стану кожної виділеної зони та розроблення моделі моніторингу.

Успішна реалізація семи названих елементів дозволяє на восьмому етапі запустити систему моніторингу ресурсів і соціально-економічних процесів і, за умови відхилення реальних показників від нормативів, на дев'ятому – запровадити управлінські дії щодо досягнення оптимального стану.

Концепція VERP передбачає також застосування однієї з п'яти базових стратегій координації рекреаційного природокористування – нарощування рекреаційних можливостей територій для задоволення зростаючого попиту; зменшення рекреаційного навантаження на окремих ділянках або в межах всієї території; зміна характеру використання ресурсів через зміну виду екотуристичної діяльності; зміна ставлення відвідувачів і їх очікувань; підтримання або відновлення ресурсів. Кожна з названих стратегій передбачає застосування цілої низки тактичних дій, що можуть бути категоризовані наступним чином: заходи фізичного впливу – встановлення загорож, бар'єрів, закриття територій для відвідування; заходи нормування – встановлення цін на послуги і нормативів їх споживання; заходи регулювання чисельності відвідувань; заходи стримування – ознакування, маркування, введення спеціальних санкцій; освітні заходи.

У 1990-х роках австралійською консалтинговою компанією спеціально для національного парку Острів Кенгуру була розроблена управлінська модель оптимізації туризму в межах природоохоронних територій (ТОММ). Основною метою моделі стала допомога в організації стратегічного управління впливом туристичної діяльності, а її відмінність від попередніх полягала у тому, що вона краще враховувала особливості землекористування в державному та приватному секторах природоохоронних територій та інтереси приватного бізнесу [103]. Отже, до параметрів, що підлягають моніторингу й управлінню в рамках ТОММ відносяться фінансові внески екотуристичної діяльності у процес відновлення ресурсів територій; емпіричний внесок екотуризму у формування світогляду відвідувачів, їх туристичного досвіду; внесок у якість життя місцевих територіальних громад; вплив на природне середовище, на відновлення або збереження біорозмаїття; а також маркетингова діяльність і цільові ринки. Загальна мета моделі – забезпечення сталого розвитку туризму в його сучасному розумінні через реалізацію таких дій:

1. Виявлення суб'єктів, зацікавлених у розвитку екологічного туризму та створення сценаріїв його розвитку за їх участю.

2. Узагальнення поточної ситуації зі станом розвитку екологічної мережі та туризму, огляд програмних документів регіону. Проведення брифінгів із зацікавленими в процесі сторонами.

3. Розроблення програми моніторингу, включаючи параметри вимірювання та їх нормативні значення, а також процедури отримання даних.

4. Уточнення програми моніторингу за участю зацікавлених сторін.

5. Підготовка остаточної версії проекту розвитку екологічного туризму й узгодження його із зацікавленими сторонами.

6. Впровадження та уточнення моделі розвитку. Започаткування моніторингу, визначення показників за межами допустимих діапазонів, виявлення потенційних причинно-наслідкових зв'язків і розроблення заходів щодо корегування рекреаційного природокористування.

Варто зазначити, що нині розроблені орієнтовані на оптимальне рекреаційне природокористування моделі стратегічного управління розвитком екотуризму на основі комп'ютерного моделювання. До таких моделей відноситься австралійська розробка Tourism Futures Simulator (TFS), логіка якої полягає в передбаченні екологічних, соціальних та економічних наслідків екотуристичної діяльності. TFS дозволяє формувати різні сценарії впливу на природні ресурси, де змінними є поведінка туристів, управлінські підходи, параметри турпотоку тощо та призначена для імітації складних систем, показуючи взаємозалежності елементів системи екотуристичної діяльності. Ідеологія моделі полягає в пошуку компромісів між розвитком туризму і збереженням біорозмаїття, планування сталого розвитку туризму в різних регіонах, а також вивчення альтернативних сценаріїв майбутнього індустрії туризму країни [103]. Сильною стороною моделі є можливість її адаптації до умов будь-якої країни, а слабкою – те, що для її реалізації необхідні великі обсяги даних, а це унеможливорює її застосування в таких країнах, як Україна.

Таким чином, аналіз наведених моделей стратегічного управління розвитком екотуризму в контексті раціонального природокористування показав, що найбільші можливості для формування управлінських впливів дають концепція управління рекреаційними потоками й охороною ресурсів і

модель оптимізації туризму в межах природоохоронних територій, адже саме вони передбачають не тільки процес планування, а і матриці стратегічних дій у тій чи іншій ситуації, пов'язаній з використанням ресурсів у ході екотуристичної діяльності в межах природоохоронних територій. Однак, застосування наведених концепцій і моделей в умовах України обмежується низкою чинників, зокрема, невизначеністю земельного питання, що ускладнює зонування територій; хронічним дефіцитом інформації, особливо про обсяги та характер рекреаційних потоків; низькою соціальною культурою, вираженою у вкрай низькій активності місцевих територіальних громад.

Отже, з метою розвитку екотуризму на території Сумської області пропонується адаптована модель стратегічного управління, що передбачає поетапну реалізацію таких заходів:

Підготовчий етап.

1. Дослідження зовнішнього та внутрішнього середовища функціонування основних об'єктів екотуризму, в тому числі – вивчення об'єктивних і суб'єктивних особливостей їх управління, умов проживання місцевих територіальних громад, ступеню їх залучення до управлінських процесів; структури підприємницького середовища кожної громади; наукових організацій і установ, що забезпечуватимуть комплексні дослідницькі роботи. Варто зауважити, що стратегічний розвиток екологічного туризму в контексті раціонального природокористування нині обмежують такі чинники: критично недостатнє державне фінансове забезпечення установ ПЗФ, а також неспроможність сформувати сталі механізми позабюджетного фінансування за наявності потенційних можливостей; недостатнє технічне забезпечення установ і рівень кваліфікації їхніх працівників з огляду на низький соціальний статус і незадовільні умови праці; неспроможність більшості установ ПЗФ налагодити взаємовигідні стосунки з територіальними громадами, органами влади та самоврядування на місцях; неузгодженість природоохоронного земельного, водного та лісового законодавств. Значний рівень корумпованості органів влади та їх установ, що ускладнює отримання актів користування та володіння земельними ділянками установами ПЗФ та створює чимало правових проблем з

використанням ресурсів об'єкту ПЗФ; незавершеність для більшості об'єктів ПЗФ винесення (позначення) меж на місцевості; відсутність єдиного центрального органу виконавчої влади, у підпорядкуванні якого знаходились би всі природоохоронні об'єкти України [104]. У рамках забезпечення ефективного управління розвитком екотуризмом пропонується застосувати концепцію партнерського підходу.

2. Проведення попередніх зустрічей з потенційними учасниками процесу управління з метою зацікавлення та залучення до його реалізації. Управління розвитком екотуризму вимагає дій у певних правових рамках, включаючи законодавче регулювання процесу галузевого та територіального планування, землевпорядкування, охорони довкілля та культурної спадщини, захисту інтересів місцевих територіальних громад, а сам розвиток екотуризму неминуче пов'язаний з інтересами багатьох груп суб'єктів, причому ці інтереси досить часто є прямо протилежними, що може спричиняти досить гострі конфлікти. Так, підприємці від туризму та суміжних галузей прямо зацікавлені у зростанні чисельності туристів і рекреантів, тоді як органи, що відповідають за збереження природних ландшафтів, скоріше схильні утримувати потоки відвідувачів у певних кількісних і поведінкових межах. Саме тому одним з найважливіших завдань системи управління екотуризмом є узгодження інтересів зацікавлених сторін.

3. Проектування робочої групи, у складі безпосередніх виконавців проекту та консультантів. У групі повинна сформуватись спільна відповідальність за прийняті рішення, що дозволить інтегрувати різні думки і завдання зацікавлених сторін у відносно вузьку стратегічну спрямованість, яка є запорукою успішного процесу. Для того, щоб максимально реалізувати поставлені завдання, до управлінської групи ще на ранніх стадіях – стадіях планування – повинні увійти голови місцевих громад, які хочуть і можуть ефективно представляти інтереси місцевого населення. Це дозволить швидко вирішувати питання, життєво важливі для громад, наприклад, стосовно використання земельних ресурсів. Якщо місцева спільнота отримує можливість впливати на процес і його основні результати з самого початку, вона

залишиться прихильною до нього в довгостроковій перспективі, стане джерелом і ресурсом інформації, необхідної для розробки обґрунтованих планів розвитку екотуризму, тоді як виключення громади з процесу планування надзвичайно ускладнить її залучення на пізніших етапах.

4. Розроблення стратегії та тактики взаємодії з місцевими територіальними громадами.

Науково-дослідний етап.

5. Оптимізація територіальної структури простору, виділення ядер розвитку екологічного туризму, в якості яких на нинішньому етапі можна розглядати лише окремі типи природоохоронних об'єктів, насамперед, національні природні парки.

6. Створення реєстру та бази даних кожного потенційного об'єкту екотуризму.

7. Визначення сукупності параметрів, що дозволять діагностувати стан об'єктів (ресурсів), ступінь впливу на кожен з них екотуристичної діяльності та нормативів цього впливу, рівень ефективності економічної та просвітницької діяльності.

8. Визначення пріоритетних видів екотуристичної діяльності для кожної території й альтернатив залучення до неї кожного об'єкту. На цьому етапі кожен вид діяльності повинен бути проранжованим за рівнем пріоритетності.

Проектний етап.

9. Проектування структури управління екотуристичною діяльністю.

10. Розроблення оптимальної моделі екологічного моніторингу, націленої в тому числі на виявлення існуючих і потенційних конфліктів між природокористуванням у рамках екотуристичної діяльності та вимогами до цілісності ландшафтів. Така модель повинна включати програму моніторингу, методику отримання даних і просторову структуру.

11. Створення концепції фізичного захисту території від негативного впливу.

12. Планування інфраструктури екологічного туризму, в тому числі облаштування та маркування стежок, облаштування окремих об'єктів, рекреаційних зон, створення інформаційних пунктів.

13. Розроблення інвестиційних проектів об'єктів рекреаційної інфраструктури. Стратегічний розвиток туристичної інфраструктури повинен повністю відповідати вимогам екологічності, мінімізувати негативний вплив на середовище та включати запровадження таких видів туристичної діяльності, що будуть «дружніми» до екосистем: забезпечення транспортної доступності об'єктів відвідування, проживання відвідувачів (стоянки, кемпінги, сільський туризм, малі готелі); харчування туристів (заклади харчування, облаштовані місця для приготування їжі). На пізніх стадіях розвитку екотуризму в регіону мова повинна йти про мінімізацію архітектурного впливу, використання сонячної енергії або енергії вітру, сучасні технології переробки відходів, збирання дощової води, контрольованого видалення стічних вод і, як результат – повного злиття відвідувачів з навколишнім середовищем.

14. Формування концепції підготовки кадрів, насамперед, супроводжуючих туристичних груп і працівників інформаційних пунктів.

15. Розроблення остаточних стратегічних і тактичних планів розвитку екологічного туризму, узгодження їх з місцевими територіальними громадами.

Етап реалізації.

16. Запуск системи екологічного моніторингу та визначення параметрів об'єктів за межами нормативних показників. Розроблення та впровадження заходів корегування рекреаційного природокористування.

Методи, які традиційно використовуються для тактичного управління рекреаційним використанням природних територій можна розділити на три основні категорії. По-перше, це методи прямого контролю у формі норм, правил, дозволів і зборів, що вводяться і застосовуються з метою заборони або обмеження людської поведінки, яка може завдати шкоди навколишньому середовищу і є обов'язковими для виконання.

До переліку необхідних норм і правил у межах стратегічного управління розвитку екотуризму на природоохоронних територіях відносимо:

- правила поведінки відвідувачів у межах природоохоронних територій з чіткою та зрозумілою системою покарань (штрафів, примусових видалень) за їх порушення;
- норми безпеки у межах природоохоронних територій;
- режими доступу до різних зон природоохоронних об'єктів;
- оптимальні та граничні норми пропускнуої спроможності територій, у тому числі – відвідувачів і транспортних засобів. Цей показник має розраховуватись з урахуванням сезонності;
- розподіл повноважень управління розвитком туризмом у межах природоохоронних територій;
- кодекси і стандарти поведінки приватних підприємств, розташованих на території або в безпосередній близькості від природоохоронної території;
- екологічно прийнятні керівні принципи для заснування будь-якої підприємницької діяльності у межах природоохоронних територій;
- правила і стандарти утилізації відходів у межах природоохоронних територій.

По-друге, це методи непрямого впливу, мета яких – уникнути неадекватної поведінки на добровільній основі через різні види екологічних просвітницьких програм.

По-третє, це засоби фізичного управління у вигляді бар'єрів, доріжок і стежок, системи маркувань та інформаційних стендів, покликаних організовувати відвідувачів, відділяти їх від природного середовища, обмежувати антропогенний вплив на особливо чутливі екосистеми.

Реалізація запропонованої концепції наряду залежить від ефективності створення на території розвитку екологічного туризму інституційного механізму.

4.3. Інституціонально-географічний механізм реалізації стратегії розвитку екологічного туризму

Формування та реалізація стратегії розвитку екологічного туризму відбувається за участю певного інституційного механізму, що поєднує системи саморегулювання та державного регулювання. Інституціоналізація – процес визначення і закріплення норм, правил, статусів і ролей, приведення їх в систему, здатну діяти у напрямі задоволення певної суспільної потреби [105, с.241]. Розуміючи під поняттям «інституційний механізм» сукупність взаємозв'язків між формальними та неформальними інституціями, а також організаціями, які сприяють реалізації принципів розвитку екологічного туризму, забезпечують узгодження та коригування інтересів різних суспільних груп, координацію сумісної діяльності на шляху досягнення задекларованих цілей розвитку [106], ми будемо розглядати інституційний механізм як сукупність важелів, стимулів і заходів, спрямованих одночасно на розвиток екологічного туризму та раціональне природокористування. Складовими інституційного механізму є формальні та неформальні інститути або, як називають їх деякі дослідники, офіційні та неофіційні правила. До формальних відносимо офіційно закріплені норми, політичні (ієрархічна структура держави, її керівна структура), економічні правила (власності) і контакти, до неформальних – норми, звичаї, традиції, кодекси поведінки населення, різні умовності, конкуренцію тощо [107, с.47]. Таким чином, під інститутами реалізації стратегії розвитку екологічного туризму будемо розуміти правила і норми взаємодії в суспільстві, що ґрунтуються на принципах раціонального природокористування. Як зазначає Н. Костюченко, основними елементами сталого розвитку є об'єкти та суб'єкти інституційного механізму [107, с.84]. Об'єктами дослідника пропонує вважати власне формальні та неформальні норми, що регулюють розвиток екологічного туризму на території, та визначають функціональну структуру механізму, тоді як суб'єкти – це управлінські структури, що забезпечують цей розвиток [107, с.84]. Таким чином, побудова інституційного механізму вимагає насамперед визначення об'єктів в суб'єктів, а також взаємозв'язків між ними.

Об'єктивною умовою створення механізму реалізації стратегії розвитку є поєднання зусиль суб'єктів підприємництва, державних і регіональних органів управління, місцевих громад та громадських організацій. Провідними принципами функціонування механізму є системний підхід до вибору пріоритетів розвитку екологічного туризму на конкретній території, комплексність і цільова спрямованість, взаємодія саморегулювання та регулювання державними й недержавними інституціями; адекватність засобів адміністративного й економічного регулювання наявним умовам розвитку регіону, альтернативність, інформаційна цілісність, соціальне спрямування, економічна ефективність.

До формальних норм – об'єктів інституційного механізму стратегічного планування розвитку екологічного туризму в Сумській області відносимо чинне законодавство в галузі охорони довкілля, природокористування та туризму.

Нині нормативно-правове поле розвитку екотуризму є доволі невизначеним. Можна передбачити, що на перших стадіях він буде здійснюватись в рамках Законів України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм»»; [«Про охорону навколишнього природного середовища»](#); [«Про екологічну мережу України»](#); [«Про курорти»](#); [«Про екологічний аудит»](#); [«Про державний контроль за використанням та охороною земель»](#); [«Про природно-заповідний фонд України»](#); [«Про основні засади державного нагляду \(контролю\) у сфері господарської діяльності»](#); [«Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 - 2015 роки»](#) та [Постанов Верховної Ради «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки»](#); [«Про впорядкування управління природними, біосферними заповідниками та національними природними парками»](#); [«Про програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні»](#); [«Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки»](#).

Щодо програмного забезпечення, то в країні прийнято Комплексну програму реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 роки; Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 р.; Державну цільову екологічну програму проведення моніторингу навколишнього природного середовища; в стадії розроблення знаходиться Державна стратегія розвитку туризму.

Програма розвитку туризму в Сумській області на 2011-2015 рр. включає лише деякі заходи, що можна умовно віднести до розвитку екологічного туризму – розроблення та впровадження нових туристично-екскурсійних маршрутів природничої та іншої тематики; розроблення та впровадження спортивно – оздоровчих туристичних маршрутів для різних вікових категорій громадян; облаштування приміських зон короткочасного відпочинку на основних туристичних маршрутах. Проект Комплексної програми охорони навколишнього природного середовища Сумської області до 2015 р. вже кілька років знаходиться на стадії затвердження, проте не містить заходів з розвитку екологічного туризму. Також Науковим центром прикладних екологічних досліджень Сумського державного університету нині розробляється Програма моніторингу довкілля Сумської області на період до 2015 р.

Визначення управлінських структур – суб'єктів інституційного механізму реалізації стратегії розвитку екологічного туризму – зумовлюється його двовекторним спрямуванням. З одного боку, розвиток екологічного туризму є безумовною компетенцією Міністерства екології та природних ресурсів України, серед завдань якого – формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, відтворення та охорони земель, збереження, відтворення і невиснажливого використання біо- та ландшафтного різноманіття, формування, збереження та використання екологічної мережі, організації, охорони та використання природно-заповідного фонду [108]. Нині серед повноважень

Міністерства, які б могли окреслити управлінські функції щодо екотуризму [108]:

затвердження положення про території та об'єкти природно-заповідного фонду, а також положення про території та об'єкти, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну, культурну цінність. Такими положеннями визначають види діяльності, можливі в межах природоохоронної території, тобто в них забороняється або дозволяється екотуристична діяльність. Так, у Положенні про природний заповідник «Михайлівська цілина» однозначно заборонені будь-які види туристичної діяльності.

затвердження проектів організації території природних та біосферних заповідників, національних природних парків, утримання та реконструкції парків – пам'яток садово-паркового мистецтва та парків – пам'яток садово-паркового мистецтва. Це означає в тому числі і проектування рекреаційних зон, зон, відкритих для доступу туристів, об'єктів інфраструктури екологічного туризму.

розроблення проектів створення, оголошення, зміни меж, категорій та скасування статусу територій та об'єктів природно-заповідного фонду;

ведення обліку тварин і рослин, у тому числі державного обліку мисливських тварин і рибних запасів, обсягів їх добування (збирання);, на спеціальне використання природних рослинних ресурсів (крім лісових ресурсів);

установлення та дотримання режиму охоронної зони територій та об'єктів природно-заповідного фонду; наукової, рекреаційної, еколого-освітньої діяльності природних та біосферних заповідників та національних природних парків; економічного обґрунтування розвитку природно-заповідного фонду, а також економічної оцінки природних комплексів і об'єктів, які входять до його складу.

Завдання Державного агентства України з туризму та курортів, що є складовою Міністерства інфраструктури України, є дещо вужчими та стосовно розвитку екологічного туризму включають: видачу дозволів на право здійснення туристичного супроводу; підготовку та поширення інформації про

Україну і її туристичні можливості на міжнародному туристичному ринку та всередині держави; організацію створення загальнодержавної інформаційної мережі у туристичній і курортній сферах; формування та ведення Державного реєстру суб'єктів туристичної діяльності; організацію ведення обліку туристичних ресурсів України, забезпечення їх раціонального використання та охорони; забезпечення створення та ведення Державного кадастру природних територій курортів України; участь у здійсненні рятувальних заходів на об'єктах туристичних відвідувань [109].

На регіональному рівні функції управління розвитком екологічного туризму можуть бути покладені на Департамент екології, паливно-енергетичного комплексу та природних ресурсів та Управління культури і туризму, національностей і релігій Сумської обласної державної адміністрації. До системи координування діяльності з розвитку екологічного туризму повинні бути залучені представники управління держслужби України з надзвичайних ситуацій в Сумській області; регіонального відділення Фонду державного майна України; територіального управління МНС; Державної екологічної інспекції в Сумській області; Головного управління Держкомзему у Сумській області; Сумського обласного управління лісового та мисливського господарства; Державної інспекції захисту рослин Сумської області; Головного управління статистики у Сумській області; Інспекції державного архітектурно-будівельного контролю у Сумській області; Сумського обласного управління водних ресурсів; Служби автомобільних доріг у Сумській області; Управління Держтехногенбезпеки у Сумській області; Державної інспекції сільського господарства в Сумській області.

Місцевий рівень управління розвитком екотуризму повинен бути представлений районними державними адміністраціями, районними, міськими, селищними та сільськими радами та, власне, місцеві територіальні громади. І особливої уваги тут потрібно приділяти тим громадам, на території яких знаходяться природоохоронні об'єкти, які будуть прямо залучені до туристичної діяльності.

Безумовно, що керівництво великих об'єктів природоохоронного фонду Сумщини, зокрема, природного заповідника «Михайлівська цілина», національних природних парків «Деснянсько-Старогутський» і «Гетьманський», заказників «Великий бір», «Шалингінський», «Старосеймський», «Банний яр», «Журавлиний», «Біловодський», [«Андріяшівсько-Гудимівський»](#), «Бакирівський», «Хухрянський», «Климентівський», а також ландшафтного та дендрологічних парків також безпосередньо залучається до процесу управління.

Однією з найважливіших ланок інституційного механізму стратегічного управління екотуризмом у межах певного регіону або конкретної природоохоронної території є власники туристичного або суміжного з ним бізнесу – так звані стейкхолдери, адже використання природних ресурсів з туристичною метою можливе тільки завдяки існуванню підприємств туристичної індустрії, більшість з яких – малі та середні підприємства. Як правило, мова йде насамперед про власників підприємств інфраструктури туризму, що отримуватимуть явну вигоду від зростання туристичного потоку і, одночасно, можуть виступати потенційними інвесторами. Представники бізнесу повинні брати участь у процесі планування й управління з самого його початку. Однак, проведене дослідження не виявило на території Сумської області достатньої кількості підприємств туристичної інфраструктури, що могли б виступити зацікавленою стороною в процесі планування екотуризму. Окрім місцевих туристичних операторів – Генерального агентства по туризму в Сумській області, обласного дочірнього підприємства «Сумитурист», ТОВ «Інтурист Суми», ПП «Розовая чайка», ПП «Росинка», ТОВ «Континент ЛАЙН», баз відпочинку, осередку сільського туризму в Охтирському районі, власників окремих садиб, закладів харчування та торгівлі, в області не створено відповідної спеціалізованої інфраструктури. У таких випадках є доцільним залучення до управління великих підприємств різних галузей економіки, щоб забезпечити «стартовий майданчик» для подальшого розвитку інфраструктури.

Оскільки розроблення концепції стратегічного управління екотуризмом повинне відбуватись у рамках національних і регіональних стратегій охорони

природи і природокористування, стейкхолдери також повинні діяти відповідно до загальних вимог, що часто спричиняє серйозний супротив. У контексті цього і виникає досить складне завдання координації інтересів бізнесу та спільноти на основі принципів сталого розвитку туризму і збереження біологічного різноманіття, у результаті чого негативний вплив на навколишнє середовище буде зведений до мінімуму.

Існують різні методи залучення стейкхолдерів до управління, але починається цей процес із доведення до підприємців інформації про проект і можливості бізнесу в його контексті й організації заходів (семінарів, круглих столів, тренінгів) з підвищення рівня їх обізнаності щодо екологічної складової. Основні завдання взаємодії з потенційними інвесторами – розбудова необхідної інфраструктури в зонах рекреації на принципах раціонального природокористування або адаптація до них існуючих об'єктів матеріально-технічної бази; диверсифікація послуг, що можуть бути супутніми для екологічного туризму; участь у популяризації екотуристичного продукту. Окрім цього, на подальших етапах розвитку екотуризму в регіону саме підприємці поряд із об'єктами ПЗФ, повинні стати джерелом інформації для планування діяльності.

Ще одним суб'єктом, традиційно задіяним до процесу управління розвитком екологічного туризму в контексті раціонального природокористування є громадські організації, адже Конституція України, а також нормативні акти екологічного законодавства визнають громадське управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища важливим конституційним принципом екологічного права. Зважаючи на те, що згідно українського законодавства, саме громадські організації мають права «розробляти і пропагувати природоохоронні програми, брати участь у розгляді радами, іншими органами місцевого самоврядування питань охорони навколишнього середовища, використання природних об'єктів і забезпечення екологічної безпеки..» [110], їм відводиться важлива роль у реалізації стратегії розвитку екологічного туризму. Братимуть участь у цьому і громадські організації сфери туризму, зокрема, Спілка сприяння розвитку сільського

зеленого туризму в Україні, Асоціація розвитку автотуризму, кемпінгу та караванінгу, Асоціація розвитку внутрішнього туризму, Всеукраїнська асоціація туристичних операторів, Федерація спортивного туризму України, Фонд сприяння розвитку дитячого та молодіжного спорту і туризму, і місцеві громадські організації, зокрема, Сумська обласна організація «Зелена Сумщина» Сумська обласна організація Українського товариства охорони природи, Сумська обласна організація Всеукраїнської екологічної ліги Дитячий незалежний екологічний центр «Романтик», Сумська міська молодіжна громадська організація «Екологічна фундація «Поступ – НООСФЕРА»» Сумське міське громадське екологічне об'єднання «Зелений світ». Сумське міське громадське об'єднання «Центр екологічних досліджень».

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні і в Сумській області сформована достатньо стабільна інституційна система, що має всі необхідні складові для підтримки розвитку екологічного туризму (рис. 3.2). До її недоліків відносимо недостатню розвиненість приватних інститутів й інститутів громадського регулювання і, відповідно, відсутність механізмів їх залучення до процесу управління розвитком, а також слабкий зв'язок між інституційними рівнями.

Не зважаючи на існування досить стабільної інституційної структури, в системі природно-ресурсних відносин, до якої належатиме й екологічний туризм, існує низка протиріч. Перше з них вже відмічалось – це протиріччя між інтересами приватного бізнесу й екологічними інтересами території.

Друге протиріччя виникає між самими підприємцями, їх особистими інтересами, що власне, і породжує механізм конкуренції. Третє – це протиріччя регіональної та національної систем природокористування. Дослідники також відмічають наявність внутрісистемного діалектичного протиріччя між регулюванням та стихійністю еколого-економічного простору [111]. До інструментів подолання зазначених протиріч, окрім екологічного, природо-ресурсного та туристичного законодавства, відносяться екологічний моніторинг, екологічні стандарти і нормативи, екологічна експертиза, ліцензування видів туристичної діяльності, екологічна сертифікація та аудит.

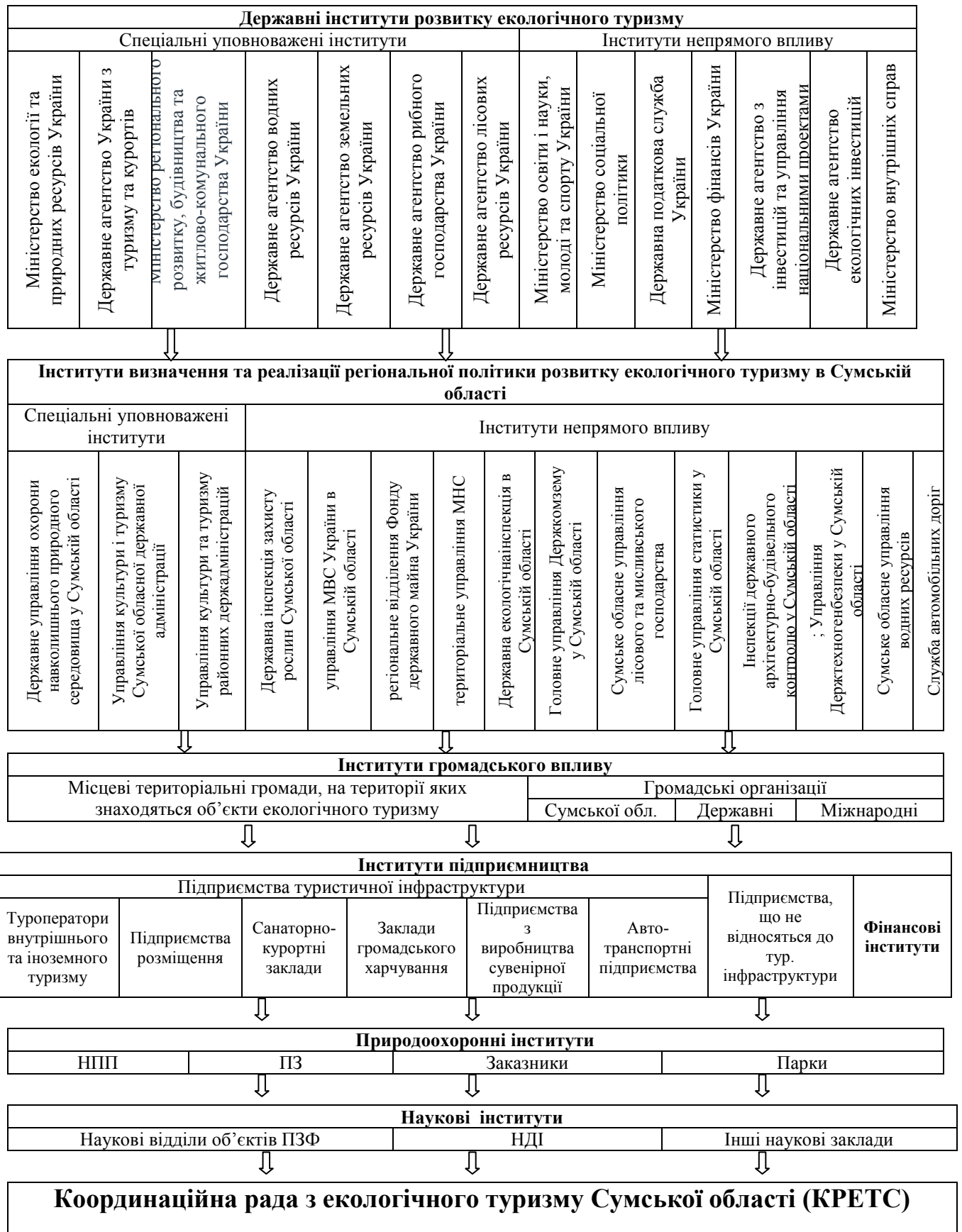

Рис. 4.2. Інституціональні рівні управління розвитком екологічного туризму в Сумській області (розроблено автором)

Реалізація завдань кожного інституційного рівня стратегічного управління розвитку екологічного туризму здійснюється в рамках одного з його механізмів – механізму забезпечення екологічної пріоритетності розвитку, механізму акумуляції коштів у туристичну сферу Сумської області, механізму залучення місцевих територіальних громад, механізму маркетингу екологічного туризму, механізму взаємодії з партнерами та донорськими організаціями. Дія кожного механізму спрямована на забезпечення збалансованого розвитку ринку через низку специфічних нормативно-правових, економічних й організаційних регуляторів.

Розглянемо детальніше форми та методи регулювання розвитку екологічного туризму в Сумській області в рамках кожного з названих напрямів.

Впровадження регіональними органами управління туристичною сферою заходів щодо поповнення сітки екотуристичних маршрутів; створення цільових фондів, діяльність яких спрямовувалась би на збереження та відновлення природо-ресурсного потенціалу Сумщини; формування системи моніторингу за впливом туристичної діяльності на стан екосистем; запровадження системи контролю за екологічною поведінкою суб'єктів екотуристичної діяльності, включаючи ліміти пропускної спроможності природоохоронних об'єктів, стандартів поведінки, відповідних норм і правил; цільове залучення коштів підприємств спеціалізованої інфраструктури на природоохоронні заходи; розроблення освітніх програм, націлених на підвищення підприємницької та туристської відповідальності по відношенню до екосистем, виховання коректної екологічної поведінки тощо; організація конкурсів, надання премій, сертифікатів тим проектам у сфері екологічного туризму, що враховують місцеві особливості та відповідають принципам екологічної та соціальної сталості, гарантувало б підтримання балансу між антропогенним навантаженням і природо-ресурсним потенціалом території через запуск *механізму забезпечення екологічної пріоритетності розвитку*. Його створення вимагає на національному рівні:

- визнання в новій редакції Закону України «Про туризм» екотуристичної діяльності таким видом діяльності, що вимагає забезпечення особливого режиму природокористування;
- включення до Стратегії розвитку туризму та курортів України завдань щодо розвитку екологічного туризму;
- забезпечення міжвідомчої взаємодії між державними органами виконавчої влади, що займаються реалізацією державної політики в сфері охорони довкілля та туризму;
- розроблення Положення про видачу дозволів на ведення підприємницької діяльності (екотуристичної) на території об'єктів ПЗФ, екологічна сертифікація цієї діяльності;
- розроблення та прийняття Програми розвитку екологічного туризму в Україні;
- встановлення нормативів якісного стану об'єктів показу в системі екотуризму;
- забезпечення механізму проведення екологічної експертизи проектів в галузі екологічного туризму;
- розроблення процедури екологічного моніторингу й аудиту для суб'єктів, що надають туристичні послуги на території об'єктів ПЗФ;
- вирішення питання економічної оцінки об'єктів екотуризму.

З боку регіональних і місцевих органів влади реалізація механізму забезпечення екологічної пріоритетності розвитку екотуризму вимагає:

- розроблення регіональної програми розвитку екотуризму;
- забезпечення реалізації заходів екологічного моніторингу, аудиту й екологічної експертизи об'єктів екотуризму;
- забезпечення реалізації заходів з землепорядкування територій об'єктів ПЗФ;
- визначення та реалізації інвестиційної політики в галузі екологічного туризму, зокрема, розроблення інвестиційних проектів стосовно інфраструктури;

- проведення інформаційної політики, у тому числі інформування населення та підприємців;
- проведення економічної оцінки об'єктів екологічного туризму, в тому числі еколого-економічного збитку від використання природних ресурсів у якості об'єктів екотуризму та очікуваного прибутку.

Запровадження механізму вимагає від керівництва ПЗФ:

- розроблення та прийняття комплексу нормативів, зазначених у п.4.2, що регламентують поведінку екотуристів і підприємців;
- адаптація існуючої системи налагодження системи контролю за екотуристичною діяльністю;
- активізації просвітницької роботи.

На рівні підприємств, які беруть участь у реалізації проектів екологічного туризму (стейкхолдерів), необхідно:

- розроблення й узгодження з Державним управлінням охорони навколишнього природного середовища, Державною екологічною інспекцією у Сумській області та, за необхідністю, з керівництвом відповідних об'єктів ПЗФ відповідних інвестиційних проектів;
- приведення існуючих на території ПЗФ об'єктів туристсько-рекреаційної інфраструктури у відповідність зі стандартами поведінки приватних підприємств, розташованих на території або в безпосередній близькості від природоохоронної території, правилами утилізації відходів, іншими екологічними нормативами.

Наступним важливим механізмом є *механізм акумуляції коштів у туристичну сферу Сумської області*, дія якого має забезпечуватись на державному та регіональному рівні через низку економічних і адміністративних регуляторів:

- лібералізацію інвестиційної діяльності у сфері екологічного туризму, забезпечення прозорого прийняття рішень щодо вибору інвесторів;
- залучення таких джерел фінансування розвитку спеціалізованої інфраструктури туризму як іноземні інвестиції, лізинг, франшиза за рахунок податкових і кредитних стимулів і пільг;

- створення пріоритетного середовища для кредитних організацій, які проводять активну інвестиційну політику в сфері екологічного туризму;
- відстеження інвестиційного середовища з метою виявлення перспективних іноземних інвесторів у сферу екологічного туризму Сумської області;
- нарощування інвестиційної пропозиції за рахунок земельних ділянок, відданих під туристичні об'єкти, але використаних неефективно (мова йде насамперед про ділянки санаторіїв, баз відпочинку, дитячих таборів, пансіонатів, що перебувають зараз у занепаді або є нерентабельними впродовж тривалого періоду часу);
- пільгове кредитування малих форм підприємництва в готельному та санаторно-курортному (оздоровчому) бізнесі;
- введення податкових пільг для інвесторів, що забезпечують довгострокові вкладення в готельний і санаторно-курортний (оздоровчий) сектори;
- звільнення від оподаткування частини прибутку підприємств згаданих секторів ринку, якщо цей прибуток використаний на вдосконалення матеріально-технічної бази;
- організація державних замовлень на обслуговування певних груп туристів, наприклад, учасників масових заходів міжнародного чи національного значення або соціально незахищених верств населення.

Важливою складовою інституційного механізму стратегічного розвитку екологічного туризму в Сумській області є *механізм залучення місцевих територіальних громад*, орієнтований насамперед на стимулювання розвитку малого підприємництва, його фінансову, інформаційну, консультаційну підтримку, в якому також задіяні інституції державного, регіонального, інфраструктурного та громадського регулювання. Отже, існує нагальна потреба у впровадженні таких заходів, як:

- розширення участі малих підприємств у заходах реалізації стратегічних документів щодо розвитку екологічного туризму;
- залучення малих підприємств до роботи в громадських об'єднаннях;

- сприяння рекламуванню послуг малих підприємців, що працюють у сфері екологічного туризму;
- створення спеціалізованих банків даних, націлених на інформаційну підтримку прийняття управлінських рішень на мікрорівні;
- створення консультаційних служб для представників малого бізнесу;
- впровадження програм професійної підготовки та підвищення кваліфікації підприємців і персоналу підприємств спеціалізованої інфраструктури, представників органів місцевої влади
- розвиток довгострокових партнерських відносин з місцевими підприємствами і постачальниками послуг;
- заохочення найму місцевого персоналу;
- сприяння місцевим виробництвам, ремеслам;
- організація регулярних зустрічей з представниками місцевих громад.

Досвід екотуристичної діяльності в країнах Європи та Латинської Америки показав, що розвиток екотуризму завжди супроводжується однією серйозною проблемою: всі вигоди від екотуризму не залишаються в місці реалізації відповідної діяльності, а витікають з регіону через різні фінансово-організаційні механізми, у тому числі – механізм туроперейтінгу. Натомість всі шкоди навколишньому середовищу, втрата доступу до ресурсів, які раніше працювали на місцеві громади, як правило, залишаються локалізованими. Подолання такої ситуації експерти пов'язують з налагодженням механізму купівлі прав на використання місцевих ресурсів у місцевих постачальників або громад; відшкодування частини доходів від розвитку екотуризму та всієї суми штрафів на природоохоронну діяльність і управлінські заходи. Це дозволило б створити додаткові стимули для збереження ресурсної бази екотуризму серед тих, хто може завдати шкоди середовищу.

На особливу увагу заслуговує питання залучення туристів на територію області, в тому числі на екотуристичні маршрути, на що, власне, націлена дія наступного механізму – маркетингу екологічного туризму, дія якого спрямовується на реалізацію таких заходів:

- створення та підтримка тематичних баз даних щодо природоохоронних об'єктів, туристсько-рекреаційних ресурсів, тематичних маршрутів, об'єктів інфраструктури туризму;

- організація інформаційних пунктів для туристів у межах природоохоронних об'єктів;

- формування й реалізація просвітницьких програм для туристів;

- підтримка включення підприємств туристичної сфери регіону до провідних GDS;

- організація й участь у національних і міжнародних виставково-ярмаркових заходах туристичного профілю;

- видавництво рекламно-інформаційної та виробництво сувенірної продукції й організація її розповсюдження серед потенційних споживачів;

- об'єднання коштів місцевих підприємців з метою реалізації заходів щодо аквізиції туристів до регіону.

Дія останнього механізму взаємодії з партнерами та донорськими організаціями повинна спрямовуватись на пошук стратегічних партнерських організацій, завдання яких упродовж певного періоду співпадатимуть із завданням розвитку екологічного туризму на Сумщині.

Залучення до процесу управління розвитком екотуризму в окремому регіоні всіх зацікавлених сторін вимагає створення спеціальної тимчасової міжвідомчої структури, яка б взяла на себе в тому числі узгодження інтересів учасників. Термін дії такої структури повинен співпадати з досягненням регіону стадії активного розвитку туризму. Отже, пропонується створити Координаційну раду з екологічного туризму в Сумській області (КРЕТС), до першочергових завдань якої відносимо:

1. Забезпечення правових засад розвитку екологічного туризму через узгодження нормативно-правового поля.

2. Підготовка пропозицій до Стратегії розвитку туризму та курортів України, Стратегії розвитку туризму в Сумській області, Планів розвитку туризму районів Сумщини, а також Програми розвитку екологічного туризму в Україні, Генеральних стратегій розвитку та планів розвитку екотуризму

Деснянсько-Старогутського, Гетьманського, Сеймського та Верхньосульського національних природних парків та інших природоохоронних об'єктів області.

3. Розроблення:

- мережі екотуристичних маршрутів із залученням історико-культурних об'єктів показу;
- рекомендацій з ведення екотуристичної діяльності для представників місцевих громад;
- правил і норм функціонування природних об'єктів, залучених до екотуристичної діяльності;
- заходів безпеки туристів на маршрутах;
- системи моніторингу екотуристичної діяльності;
- системи інформаційного забезпечення екотуристичної діяльності;
- системи маркетингового забезпечення екотуристичної діяльності;
- процедури надання технічної та фінансової допомоги об'єктам, задіяним у розвиток екотуризму.

4. Проведення активної роз'яснювальної роботи серед місцевих громад.

5. Організація підготовки гідів і представників туристичного супроводу, тренінгів для підприємців.

6. Організація просвітницької діяльності щодо екологічного туризму, у тому числі з метою уникнення негативних екологічних та культурних наслідків і створення систем стимулювання з метою сприяння екологічній поведінці.

7. Міжнародна співпраця з країнами, які мають досвід організації екотуризму.

На національному рівні КРЕТС в якості координатора буде співпрацювати з міністерствами та відомствами, громадськими організаціями, на регіональному – з регіональними та місцевими органами законодавчої і виконавчої влади, територіальними громадами та органами управління природоохоронними територіями. На міжнародному рівні будуть налагоджені зв'язки з іншими країнами, що мають досвід розвитку екологічного туризму, й організаціями-донорами для надання технічної та фінансової допомоги.

До тактичних завдань такої структури відносимо консультування місцевих органів і представників територіальних громад з питань екотуризму, регулярний контроль за всіма об'єктами туристичної інфраструктури та облаштування туристичних зон, рекламно-інформаційна робота.

Відповідно, очікуваними результатами від розвитку екотуристичної діяльності в Сумській області повинен стати розвиток туризму в сільських районах, збільшення доходів місцевих громад за рахунок розвитку екологічного туризму з урахуванням основних принципів раціонального природокористування.

Висновки до розділу 4

1. Плани розвитку екотуризму на природоохоронній території повинні бути інтегровані до стратегії розвитку цих територій, до планів регіонального та національного розвитку, де екотуризм має бути визначений як пріоритетний вид туризму. Передбачаючи шляхи розвитку екотуризму необхідно враховувати також і механізм контролю, основною ланкою в якому мають стати місцеві громади, як суб'єкти, найбільше зацікавлені у сталому розвитку середовища свого існування.

2. Процес планування розвитку екологічного туризму в Сумській області може відбуватись згідно двох основних підходів – класичного, пов'язаного з формалізованою системою стратегічного планування, та екологічного, що враховує необхідність інтеграції екотуризму до інших форм економічного та соціального розвитку, а його результатом має стати комплекс планових документів, включаючи Генеральні стратегії розвитку природоохоронних територій та плани розвитку в них екотуризму, інтегровані до національної та регіональної системи стратегічного планування природоохоронної діяльності та туризму.

3. Нині можна говорити про формування планів розвитку екологічного туризму в Сумській області в цілому та в межах її екосистем, ядрами яких виступають вже діючі (Деснянсько-Старогутський і Гетьманський) та заплановані (Сеймський та Верхньосульський) національні природні парки.

4. Вивчення прогресивного зарубіжного досвіду створення концепцій управління розвитком екологічного туризму в контексті оптимізації рекреаційного природокористування дозволило сформувати адаптовану до місцевих умов модель стратегічного управління, засновану на поєднанні дій щодо залучення до процесу представників місцевих територіальних громад, науковців, працівників природоохоронних об'єктів, стейкхолдерів, що включає чотири основних етапи – підготовчий, на якому відбувається вивчення зовнішнього та внутрішнього середовища функціонування основних об'єктів екотуризму; проведення попередніх зустрічей з потенційними учасниками процесу управління з метою зацікавлення та залучення до його реалізації; проектування робочої групи; розроблення стратегії та тактики взаємодії з місцевими територіальними громадами; науково-дослідний етап, тобто оптимізацію територіальної структури простору; створення реєстру та бази даних кожного потенційного об'єкту екотуризму; визначення сукупності параметрів, що дозволять діагностувати стан об'єктів (ресурсів), ступінь впливу на кожен з них екотуристичної діяльності та нормативів цього впливу, рівень ефективності економічної та просвітницької діяльності; визначення пріоритетних видів екотуристичної діяльності для кожної території й альтернатив залучення до неї кожного об'єкту; проектний етап включає формування оптимальної структури управління екотуристичною діяльністю, моделі екологічного моніторингу; концепції фізичного захисту території від негативного впливу; проектів розвитку інфраструктури екологічного туризму; інвестиційних проектів об'єктів рекреаційної інфраструктури; концепції підготовки кадрів, насамперед, супроводжуючих туристичних груп і працівників інформаційних пунктів; остаточних стратегічних і тактичних планів розвитку екологічного туризму, узгодження їх з місцевими територіальними громадами; етап реалізації, тобто запуск системи екологічного

моніторингу та визначення параметрів об'єктів за межами нормативних показників, розроблення та впровадження заходів корегування рекреаційного природокористування.

5. До складових інституційного механізму розвитку екологічного туризму в Сумській області відносимо державні інститути розвитку екологічного туризму, інститути визначення та реалізації регіональної політики в галузі екологічного туризму в Сумській області, інститути громадського впливу та підприємництва, природоохоронні та наукові інститути, реалізація завдань яких здійснюється в рамках одного з його механізмів – механізму забезпечення екологічної пріоритетності розвитку, механізму акумуляції коштів у туристичну сферу Сумської області, механізму залучення місцевих територіальних громад, механізму маркетингу екологічного туризму, механізму взаємодії з партнерами та донорськими організаціями.

ВИСНОВКИ

1. Екологічний туризм – вид туризму, що завдає мінімальної шкоди навколишньому природному середовищу й має на меті оздоровчо-пізнавальну діяльність з використанням рекреаційного й естетичного потенціалу природних і природно-антропогенних комплексів; подорож, об'єктами спостережень якої є компоненти природного середовища та культурні ландшафти, природне середовище яких має типові або ж, навпаки, унікальні риси; активна форма рекреації й культурного відпочинку на лоні природи з мінімальним впливом на природне середовище. Екотуристична діяльність – різновид соціальної активності людей, пов'язаний з виробництвом і споживанням туристичних послуг в умовах перебування в природному середовищі з використанням його туристсько-рекреаційних ресурсів і з урахуванням можливостей його збереження та відновлення

2. Здійснення екотуристичної діяльності повинне відбуватись на принципах спрямованості на використання переважно природних ресурсів; збереження та відновлення природного середовища; пріоритетності екологічної освіти, формування відносин рівноправного партнерства з природою; збереження середовища постійного проживання місцевого населення; сталого розвитку територій, для яких цей вид діяльності визнаний як пріоритетний.

3. Планування розвитку екологічного туризму в регіоні вимагає детального аналізу можливостей використання наявного туристсько-рекреаційного потенціалу території з метою екотуристичної діяльності. Розроблено методику аналізу, що передбачає вибір схеми географічного районування з пріоритетом схем фізико-географічного районування, диференційовану за видами й окремими об'єктами та інтегральну оцінку туристсько-рекреаційних ресурсів, типологію потенційних об'єктів за ступенем готовності до використання з метою екотуристичної діяльності, типологію територій за рівнем готовності для розвитку екотуризму, розроблення базової сітки екотуристичних маршрутів, визначення умов, за яких об'єкти та території

з високим і середнім потенціалом можуть бути залучені до екотуристичної діяльності, розроблення стратегій і планів розвитку екологічного туризму.

4. Сумська область володіє досить потужним потенціалом для розвитку екологічного туризму, природну компоненту якого складають потенційно привабливі для екотуристів типи рельєфу реліктова степова рослинність і реліктові діброви. Природну компоненту підсилює наявність історико-культурних об'єктів, що можуть бути задіяні для задоволення пізнавального інтересу туристів, у першу чергу – історичних садиб та історико-культурних заповідників. Основу розвитку екологічного туризму Сумської області утворює мережа об'єктів природоохоронного фонду, до якого входять 2 існуючі національні природні парки, 1 природний заповідник, 95 заказників і 97 пам'яток природи, планується створення ще 2-х НПП. Стан соціально-економічних ресурсів екотуризму Сумщини характеризується скороченням кількості об'єктів спеціалізованої інфраструктури; низькими темпами зростання сільського туризму, поганою транспортною доступністю. Позитивним чинником, що безумовно сприятиме розвитку екологічного туризму в Сумській області є сприятлива екологічна ситуація, яку можна вважати однією з найкращих в країні.

5. Повільний розвиток екологічного туризму на території Сумської області не пов'язаний з недостатністю ресурсної бази, а спричинений відсутністю будь-якої послідовної маркетингової політики, економічних умов розвитку, недостатньо розвинутою туристичною інфраструктурою. Використання для цієї мети об'єктів ПЗФ, зокрема, національних парків, що мають спеціально відведені для цієї мети господарські території, дозволяє повністю реалізувати одне з найважливіших завдань екологічного туризму, а саме не лише використовувати природно-рекреаційні ресурси, а й сприяти їхній охороні й відновленню.

6. Проведена оцінка екосистем Сумщини за параметрами туристсько-рекреаційного потенціалу, привабливості для туристів і ступеня готовності до використання з метою екотуризму показала, що серед виділених територій найбільші можливості для реалізації з метою екотуризму має туристично-

рекреаційний потенціал Шосткінської та Сумсько-Глухівської, найменший – Охтирсько-Котелевської екосистем. Шосткінська екосистема з ядром розвитку екотуризму в Деснянсько-Старогутському НПП має найвищий рівень готовності та може стати пілотним проектом. Не зважаючи на значний потенціал ресурсів, недостатній рівень правового захисту та відсутність ядра не дозволяє Глухівсько-Сумській екосистемі розвивати екологічний туризм у тому ж обсязі, що і Шосткінська. Екологічний туризм тут може розвиватись нині тільки у вигляді формування окремих маршрутів. Охтирсько-Котелевська екосистема має досить високий потенціал, проте, будь-яким діям щодо залучення території до екотуристичного процесу повинне передувати завершення землепорядкування території Гетьманського НПП. Ядром Роменсько-Конотопської екосистеми у найближчому майбутньому стане майбутній Сеймський НПП, створений на основі нинішнього однойменного регіонального ландшафтного парку.

7. Розроблено базову сітку екотуристичних маршрутів територією Сумської області, що охоплюють об'єкти показу, охарактеризовані як ті, що мають високу атрактивність за високого ступеня готовності, до якої увійшли сформовані за модульним принципом маршрути «Поліські краєвиди», «Слідами льодовика», «Мальовничий Сейм», «Крейдяними стежками», «Вінок Сумських садів», «Перлини Ворскли».

8. Аналіз сучасних моделей управління стратегічним розвитком екологічного туризму в контексті раціонального природокористування, зарубіжного досвіду їх застосування й умов внутрішнього та зовнішнього середовища Сумської області допоміг сформулювати оптимальну модель організації системи управління, включаючи чотири основних етапи – підготовчий, на якому відбувається вивчення зовнішнього та внутрішнього середовища функціонування основних об'єктів екотуризму; проектування робочої групи; розроблення стратегії та тактики взаємодії з місцевими територіальними громадами; науково-дослідний етап, тобто оптимізацію територіальної структури простору; створення реєстру та бази даних кожного потенційного об'єкту екотуризму; визначення сукупності параметрів, що

дозволять діагностувати стан об'єктів (ресурсів), ступінь впливу на кожен з них екотуристичної діяльності та нормативів цього впливу, рівень ефективності економічної та просвітницької діяльності; визначення пріоритетних видів екотуризму для кожної території й альтернатив залучення до неї кожного об'єкту; проектний етап включає формування оптимальної структури управління екотуристичною діяльністю, моделі екологічного моніторингу, концепції фізичного захисту території від негативного впливу; проектів розвитку інфраструктури екологічного туризму; інвестиційних проектів об'єктів рекреаційної інфраструктури; концепції підготовки кадрів, насамперед, фахівців туристичного супроводу та працівників інформаційних пунктів; остаточних стратегічних і тактичних планів розвитку екологічного туризму, узгодження їх з місцевими територіальними громадами; етап реалізації, тобто запуск системи екологічного моніторингу та визначення параметрів об'єктів за межами нормативних показників, розроблення та впровадження заходів корегування рекреаційного природокористування.

9. Розроблено інституційний механізм розвитку екологічного туризму в Сумській області, до інститутів якого віднесено державні інститути розвитку екологічного туризму, інститути визначення та реалізації регіональної політики в галузі екологічного туризму в Сумській області, інститути громадського впливу та підприємництва, природоохоронні та наукові інститути, реалізація завдань яких здійснюється в рамках одного з його механізмів – механізму забезпечення екологічної пріоритетності розвитку, механізму акумуляції коштів у туристичну сферу Сумської області, механізму залучення місцевих територіальних громад, механізму маркетингу екологічного туризму, механізму взаємодії з партнерами та донорськими організаціями.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика оцінки туристсько-рекреаційного потенціалу В. Мацоли

№ з/п	Показник	3 бали	2 бали	1 бал
1.	Оцінка естетичних якостей території, O_e	пейзажні ландшафти, висока міра екзотичності й унікальності,	низька міра екзотичності й унікальності, відсутність контрастності	рівнинні, сильно заліснені території

		контрастність		
2.	Оцінка мінеральних вод, O_m	понад 1000 $m^2/доба/км^2$	100-1000 $m^3/доба/км^2$	100 $m^3/доба/км^2$
3.	Оцінка лісів, O_l	40-60 %	15-40 % більше 60 %	менше 15 %
4.	Оцінка кліматичних умов, O_k	понад 100 днів із $t > 15^\circ C$	понад 100 днів із $t > 15^\circ C$	менше 80 днів із $t > 15^\circ C$
		понад 100 днів із $t < 0^\circ C$	100-110 днів із $t < 0^\circ C$	менше 100 днів із $t < 0^\circ C$
5.	Оцінка водойм, O_v	велика кількість незабруднених водойм, придатних для універсального використання	придатні для плавання, сплаву на байдарках і каное	обмежені властивості
6.	Оцінка природно-охоронних територій, O_p	більше 5 % території	3-5 %	до 3 %
7.	Історико-культурний потенціал, O_i	більше 18 об'єктів/100 $км^2$	8-18 об'єктів/ $км^2$	менше 8 об'єктів/100 $км^2$
8.	Транспортна доступність, O_t	більше 0,42 $км/км^2$	0,29-0,42 $км/км^2$	менше 0,29 $км/км^2$
9.	Забезпеченість санаторно-курортними закладами, O_c	більше 3 на 100 $км^2$	1-3 на 100 $км^2$	менше 1 на 100 $км^2$
10.	Оцінка рекреаційного навантаження, O_n	гірські місцевості	горбисті, височинні місцевості	рівнинні, низовинні місцевості

Бальна шкала оцінок історико-культурних туристичних ресурсів

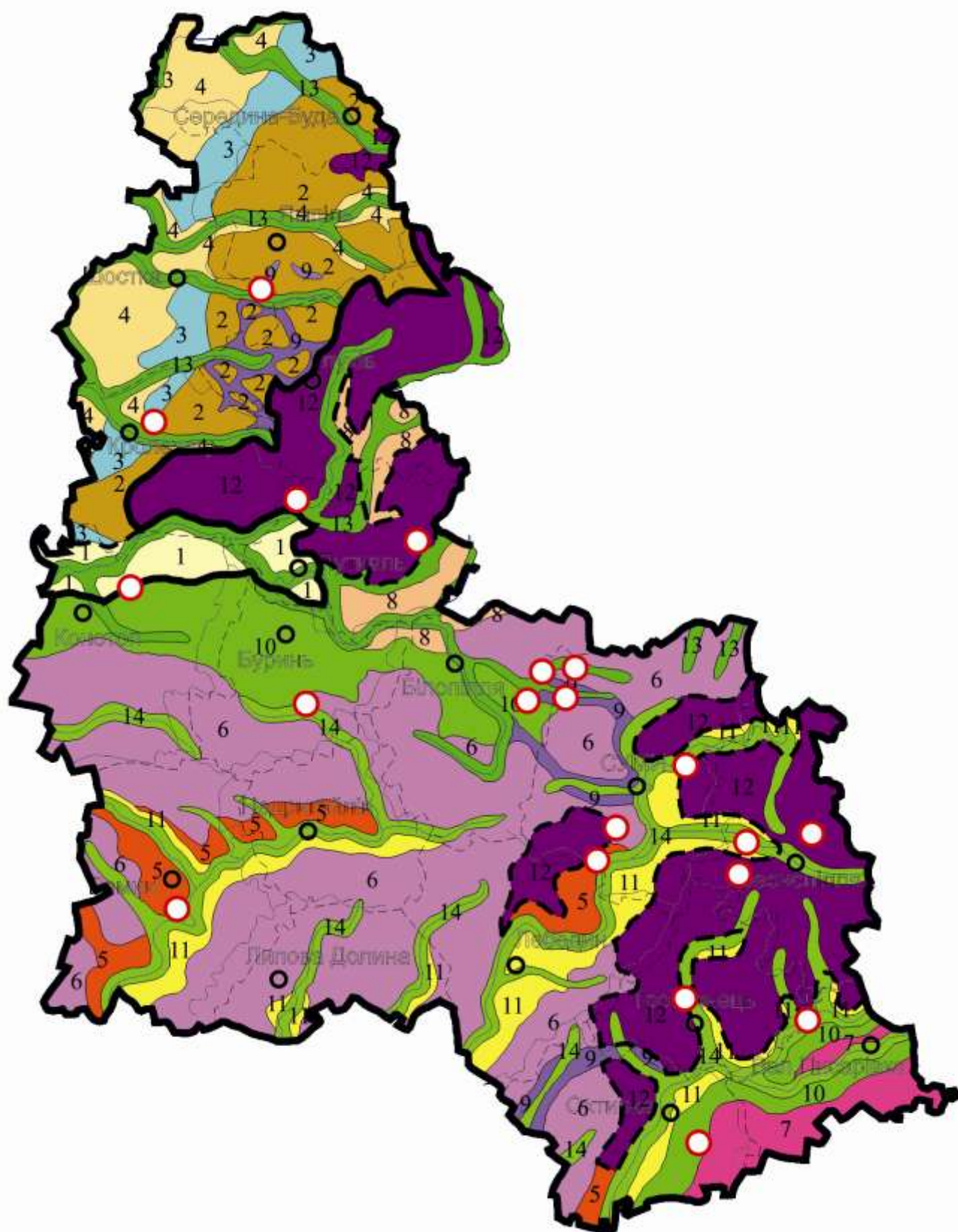
№п/п	Групи і підгрупи об'єктів	Оцінка, бали
I. Археологічні об'єкти		
1.1.	Території первісного заселення	1
1.2.	Стоянки, поселення	2
1.3.	Кургани	3
1.4.	Древні городища (прості)	4
1.5.	Древні городища - складні (з декількома лініями оборони, дитинцем і довколишнім містом)	5
II. Меморіальні пам'ятки, пов'язані з історичними подіями, національно-визвольними змаганнями, війнами і бойовими та культурними традиціями		
2.1.	Пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, національно-визвольними змаганнями, бойовими традиціями, що підтверджуються історичними джерелами	1
2.2.	Окремі пам'ятки, меморіальні дошки, пам'ятні знаки простих форм	2
2.3.	Окремі пам'ятки, меморіальні дошки, що мають високу мистецьку цінність	3
2.4.	Групи пам'яток, меморіальні, парки, споруди, дошки, пам'ятні знаки простих форм	4
2.5.	Група пам'яток, меморіальні музеї, парки, споруди та пам'ятні знаки, що мають високу мистецьку цінність	5
III. Пам'ятники та пам'ятні місця, пов'язані з життям та творчістю діячів історії, культури		
3.1.	Пам'ятні місця, пов'язані з учасниками історичних подій національно-визвольних змагань, війн, діячам історії та культури, що підтверджуються історичними джерелами	1
3.2.	Окремі пам'ятники учасникам історичних подій, національно-визвольних змагань, війн, діячам історії та культури спрощені (з обмеженою інформацією)	2
3.3.	Окремі пам'ятники учасникам історичних подій, національно-визвольних змагань, війн, діячам історії та культури, що мають високу мистецьку цінність	3
3.4.	Групи пам'ятників учасникам історичних подій, національно-визвольних змагань, війн, діячам історії та культури простих форм (з обмеженою інформацією)	4
3.5.	Групи пам'ятників учасникам історичних подій, національно-визвольних змагань, війн, діячам історії та культури, що мають високу мистецьку	5

	цінність	
IV. Пам'ятники оборонного будівництва (земляні, або муровані укріплення, замки із бастіонними укріпленнями, монастирі, найновіші фортифікаційні споруди XIX-XX сторіч)		
4.1.	Частково збереженні елементи оборонних споруд	1
4.2.	Середньої збереженості елементи оборонних будівель або окремих архітектурних комплексів	2
4.3.	Повністю збережені елементи, або окремі комплекси пам'яток оборонного будівництва	3
4.4.	Реставровані пам'ятки оборонного будівництва без музейної експозиції	4
4.5.	Добре збережені і оновлені пам'ятки оборонного будівництва з музейною експозицією	5
V. Сакральні споруди (церкви, костели, синагоги тощо)		
5.1.	Фрагменти культових споруд	1
5.2.	Окремі культові різностильові споруди	2
5.3.	Комплекс культових різностильових споруд	3
5.4.	Окремі культові стильові споруди	4
5.5.	Комплекс культових стильових споруд	5
VI. Пам'ятки народної архітектури (поселення, двори, господарські і житлові будівлі, дерев'яні церкви і т.п.)		
6.1.	Окремі будівлі з елементами народної архітектури	1
6.2.	Окремі будівлі, що є пам'ятниками народної архітектури	2
Іб.3.	Церкви, садиби, що є пам'ятниками народної архітектури	3
6.4.	Окремі вулиці, або групи будівель, що є пам'ятниками народної архітектури	4
6.5.	Поселення, що визнані як пам'ятники народної архітектури, або спеціально зведені (музеї під відкритим небом)	5
VII. Громадські споруди (народні школи, народні доми, шпиталі, корчми, млини і т.п.)		
7.1.	Частково збережені елементи громадських споруд	1
7.2.	Середньої збереженості елементи громадських споруд	2
7.3.	Повної збереженості елементи громадських споруд	3
7.4.	Реставровані пам'ятки громадських споруд	4
7.5.	Добре збереженні пам'ятки громадських споруд.	5
VIII. Палацово-паркові ансамблі		
8.1.	Окремі залишки палацово-паркових ансамблів	1
8.2.	Окремі фрагменти палацово-паркових ансамблів	2
8.3.	Впорядковані фрагменти палацово-паркових	3

	ансамблів	
8.4.	Добре збережеш палацово-паркові ансамблі	4
8.5.	Добре збереженні і впорядковані палацово-паркові ансамблі	5
XIX. Сучасні пам'ятки архітектури		
9.1.	Окремі пам'ятки архітектури, що збудовані з використанням сучасних будівельних матеріалів, технологій, композиційних вирішень	3
9.2.	Окремі сучасні пам'ятки архітектури, що зведені з використанням найновіших технічних засобів	4
9.3.	Група сучасних пам'яток архітектури, що зведені з використанням найновіших технічних засобів.	5
X. Професійні художні промисли		
10.1.	Наявність музейних експозицій, що побудовані на базі зібраних зразків професійних народних майстрів	3
10.2.	Наявність окремих майстрів з експозицією власних творів	4
10.3.	Наявність декількох професійних майстрів та музейних експозицій, складених із художніх творів професійних майстрів	5
XI. Народні художні промисли (ткацтво, килимарство, вишивка, художня обробка шкіри, художнє плетіння, деревообробка, гончарство тощо)		
11.1.	Наявність музейних експозицій, що побудовані на основі зібраних зразків народних умільців	3
11.2.	Наявність окремих народних умільців з експозицією власних творів	4
11.3.	Наявність декількох народних умільців та музейних експозицій, складених із художніх творів народних умільців	5
XII. Пам'ятки матеріальної культури		
12.1.	Індивідуальні музейні експозиції	3
12.2.	Відомчі музеї пам'яток матеріальної культури	4
12.3.	Етнографічні музеї, музеї народної архітектури і г-ту	5
XIII. Пам'ятки фольклору		
13.1.	Наявність окремих традицій, що збереглися у родинному і громадському побуті	5
13.2.	Поширення окремих жанрів, або видів фольклору	4
13.3.	Наявність різножанрового та різновидового складу фольклору	5

Додаток В

Розташування садибно-паркових комплексів XVIII-XIX ст. у межах місцевих ландшафтних комплексів

Умовні позначення Види ландшафтів:

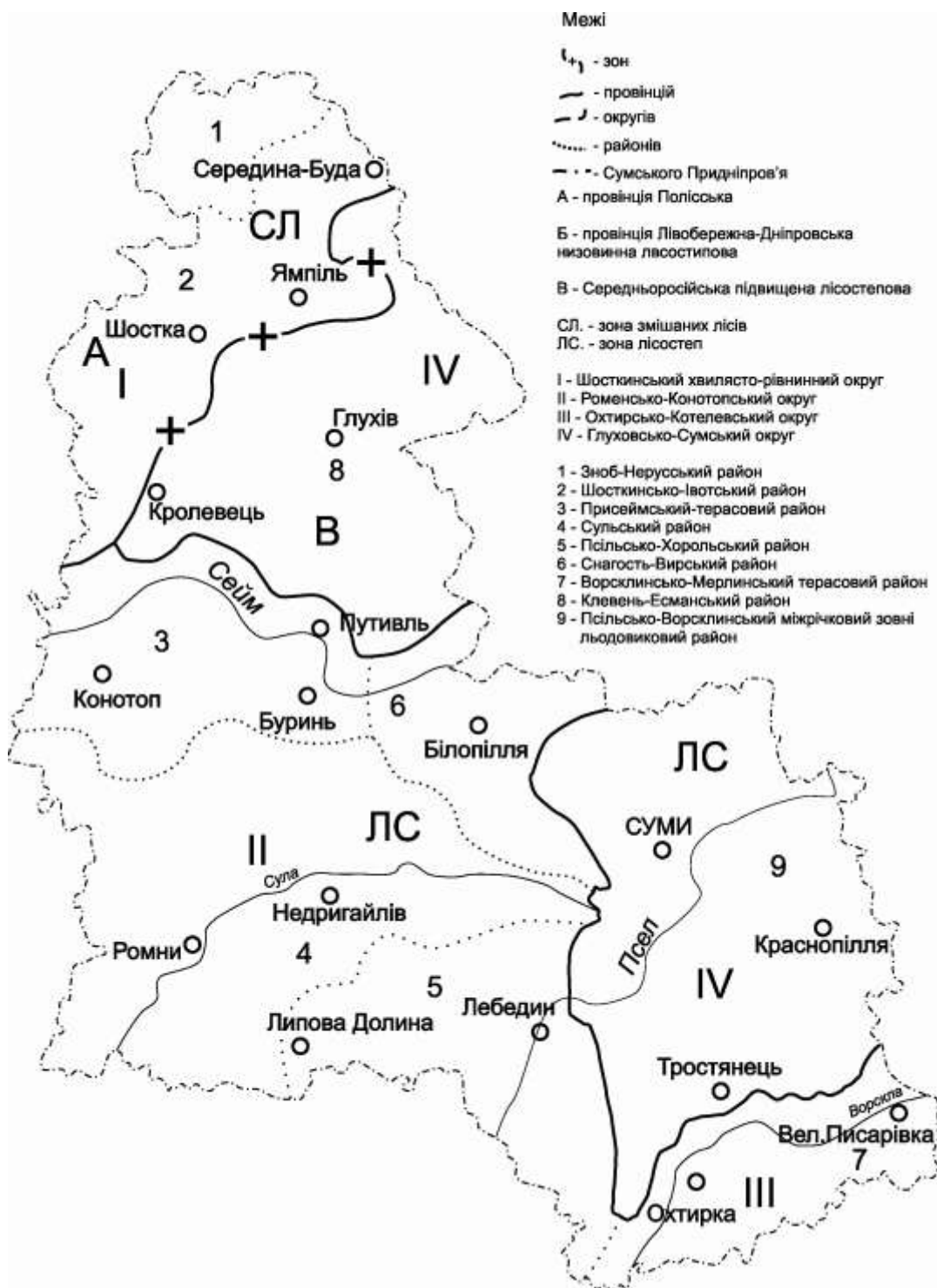
1	- терасові піщані низькі рівнини з дерново -слабопідзолистими в поєднанні з дерновими і торф'яно-болотними ґрунтами, з суборами і борами
2	- моренно-зандрові горбисті рівнини з дерново -середньопідзолистими ґрунтами, з розрідженими липовими суборами і судібровами, з денудаційними крейдовими і пісковими останцями
3	- алювіально -зандрові плоско -хвилясті рівнини з дерново -слабо- і середньо -підзолистими ґрунтами, з розрідженими суборами і борами
4	- терасові піщані і зандрові рівнини з дерново -слабопідзолистими ґрунтами, з розрідженими борами і суборами
5	- сильнорозчленовані горбисті і правобережні схили з сірими і темно -сірими лісовими ґрунтами, "нагірними" дібровами, з давньозсувними останцями ("шишаками")
6	- розчленовані підвищені лесові рівнини з чорноземами типовими малогумусними і опідзоленими, з агрофітоценозами та фрагментарно дібровами
7	- розчленовані полого -хвилясті лесові підвищені рівнини з чорноземами типовими середньогумусними, з агрофітоценозами на місці кленово -липово-дубових лісів
8	- терасові лесові рівнини з сірими і темно -сірими лісовими ґрунтами, з острівними дібровами і байрачними лісами
9	- давні прохідні долини з ясно -сірими, сірими лісовими ґрунтами і чорноземними типовими, з розрідженими кленово-липово-дубовими і дубово-сосновими лісами
10	- терасові малодреновані рівнини з чорноземними типовими в поєднанні з лучно -чорноземними солонцюватими ґрунтами і солонцями, з агрофітоценозами на місці кленово -липово-дубових лісів
11	- терасові горбисті піщані рівнини з дерново -підзолистими ґрунтами, з розрідженими борами і суборами та агрофітоценозами
12	- сильнорозчленовані лесові рівнини з сірими і темно -сірими лісовими ґрунтами, з переважанням агрофітоценозів та острівними дібровами, ярами і балками, врізаними до крейдяних порід
13	- лісові і лучно-болотні заплавні ландшафти, частково з агрофітоценозами
14	- лісові, лучні остепнені і солонцюваті заплавні ландшафти, з переважанням агрофітоценозів
	Межі :
	- типів ландшафтів
	- підкласів ландшафтів
	- садибно-паркові комплекси

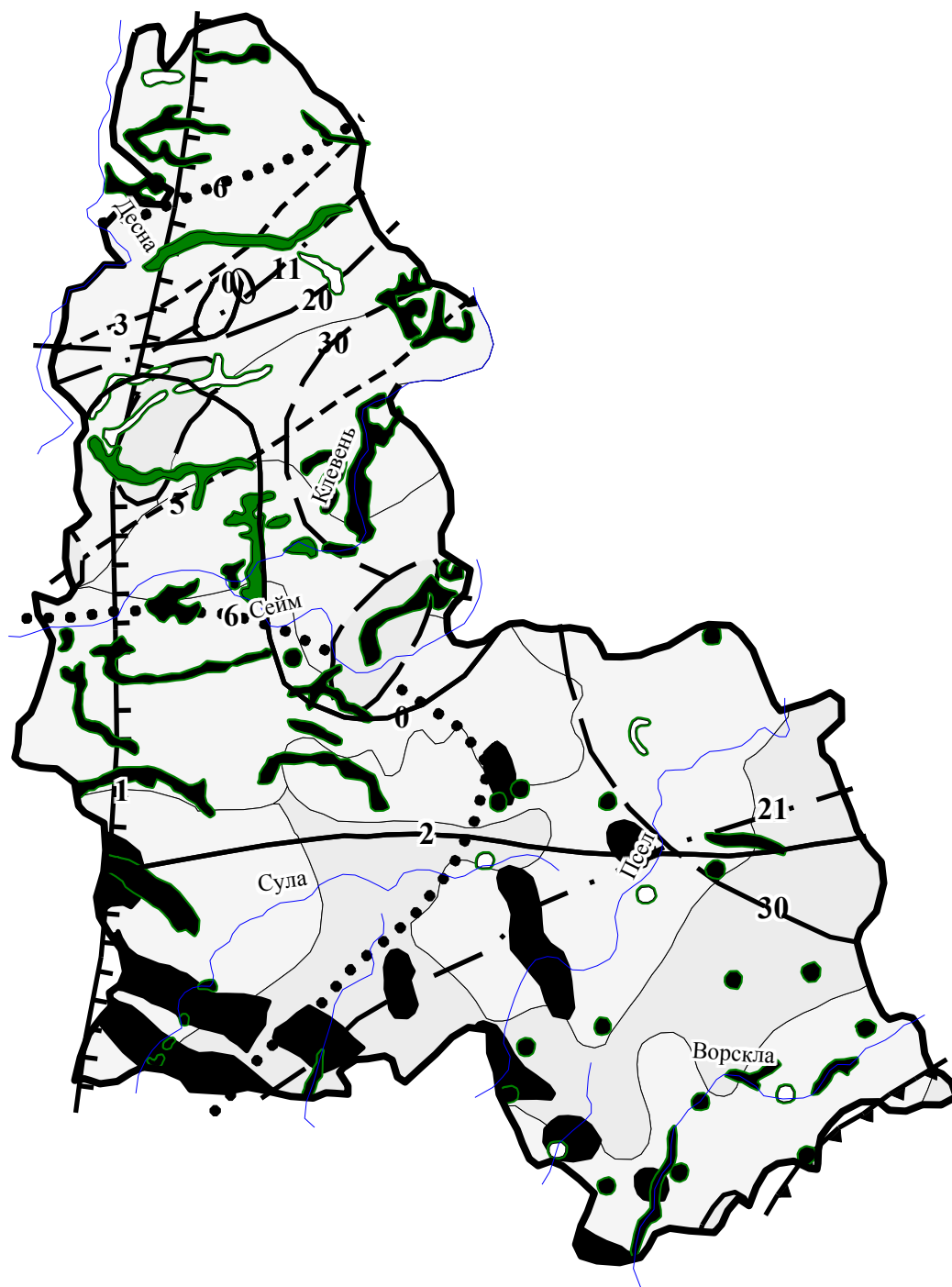
Умовні позначення

- Межі історико-культурних областей
Історико-культурні області:
I-Північна
II-Центральна
III-Південна
IV-Західна

Фізико-географічне районування Сумської області

Умовні позначення

Болота :

- лісові у поєднанні з осоковими та осоково-гіпновимим

- осокові, осоково-гіпнові та їх поєднання

- осушені

- до 1

- 1-10

- 11-30

- 31-50

- >50

Інші явища

- локальні підняття

- райони дефляції піщаних ґрунтів

- сучасні рухи земної кори (мм/рік)

- найбільше число днів з ожеледдю

- середнє число днів з пиловими

бурями

- середнє число днів з суховіями

:

- найбільша кількість днів з суховіями

- найбільше число днів з градом

- північна межа поширення вітрової ерозії

Історико-культурні пам'ятки Сумської області

Пам'ятки містобудування і архітектури			
№	Пам'ятка	Датування	Місцезнаходження
м.Суми			
1	Спасо-Преображенський собор (мур.) вул.Соборна, 31		1776-1892 рр.
2	Іллінська церква (мур.) вул.Червоногвардійська, 10/45	1836-1851 рр.	
3	Воскресенська церква (мур.)	1702 р.	пл.Незалежності, 19
4	Дзвіниця Воскресенської церкви (мур.) пл.Незалежності, 19		1906 р.
5	Троїцька церква (мур.) 34	1901-1914 рр.	вул.Дзержинського,
6	Петропавлівська церква (мур.) вул.Петропавлівська(кладовище)		1851 р.
7	Резиденція архієрея (мур.)	1915 р.	вул.Роменська
8	Пантелеймонівська церква (мур.) вул.Роменська		1915 р.
9	Архієрейський корпус (мур.) вул.Роменська		1915 р.
10	Садина Штеричевої в Басах (мур.) вул.Санаторна, 1		п.19-п.20 ст.
11	Головний будинок (мур.)	п.19-п.20 ст.	вул.Санаторна, 1
12	Флігель (мур.)	п.19 ст.	вул.Санаторна, 1
13	Господарський флігель (мур.) вул.Санаторна, 1		п.19 ст.
14	Парк	19 ст.	вул.Санаторна, 1
15	Головний корпус Державного банку (мур.) пл.Красна, 1		п.20 ст.
16	Земська управа (мур.)	1886 р.	вул.Кірова, 2
17	Іоанно-Предтеченська церква (мур.) вул.Орджонікідзе, 87		1837 р.
18	Садина Асмолова з дендропарком (мур.)	д.п.19 ст.	пл.Свердлова, 14
19	Головний будинок садиби Асмолова (мур.)	д.п.19 ст.	пл.Свердлова, 14
20	Парк	д.п.19 ст.	пл.Свердлова, 14
21	Садина Лінтварьових на Луці (мур.)	к.18-п.19 ст.	вул.Чехова,
79, 92			
22	Головний будинок садиби Лінтварьових (мур.) вул.Чехова, 92	к.18-п.19 ст.	
23	Східний флігель садиби Лінтварьових (мур.) вул.Чехова, 92	п.19 ст.	
24	Західний флігель садиби Лінтварьових (дер.)	1820-і рр.	вул.Чехова,
92			

25	Садиба П.І.Харитоненка (мур.) вул.Дзержинського, 4	1880-1910 рр.
26	Головний будинок (мур.) 1890-і рр.	вул.Дзержинського, 4
27	Головна контора маєтків П.І.Харитоненка 1910-і рр.	вул.Дзержинського, 4
28	Службовий корпус (мур.) 1910-і рр.	вул.Дзержинського, 4
29	Сумський Михайлівський кадетський корпус 1903 р. вул.Кірова, 149	
30	Головний навчальний корпус (мур.) 1903 р.	вул.Кірова, 149
31	Будинок начальника корпусу (мур.) 1903 р.	вул.Кірова, 149
32	Амбулаторія (мур.) 1903 р.	вул.Кірова, 149
33	Лазарет (мур.) 1903 р.	вул.Кірова, 149
34	Котельня (мур.) 1903 р.	вул.Кірова, 149
35	Стайня (мур.) 1903 р.	вул.Кірова, 149
36	Житлові корпуси NN 8,9,10,13 (мур.) 1903 р.	вул.Кірова, 149
Білопольський район		
37	Садиба Куколь-Яснопольських (мур.) к.18-п.19 ст. с.Куянівка	
38	Садибний будинок (мур.) 1812-1814 рр.	с.Куянівка
39	Парк к.18 ст.	с.Куянівка
40	Церква Св.Іоанна Воїна (мур.)	1812 р. с.Куянівка
Глухівський район		
41	Миколаївська церква (мур.) 1693 р.	пл.Соборна, 1
42	Київська брама (мур.) 1766-1769 рр.	вул.Радянська, 1
43	Спасо-Преображенська церква (мур.) 1765 р.	вул.Спаська, 7
44	Анастасіївська церква (мур.) 1884-1893 рр.	вул.Спаська, 7
45	Вознесенська церква (мур.) 1767-1867 рр.	Вознесенське кладовище
46	Дворянське зібрання (мур.) 1811 р.	вул.Леніна, 80
47	Будинок М.М.Неплюєва (мур.) вул.Радянська, 37	п.19 ст.
48	Повітове і міське земство (мур.) вул.Радянська, 45	1912-1915 рр.
49	Гуманітарно-просвітницький комплекс 19 ст. вул.Радянська, 24	
50	Учительський інститут (мур.) вул.Радянська, 24	1874 р.
51	Навчальний корпус олов-ічої гімназії (мур.) 1898 р.	вул.Радянська, 24
52	Пансіон чоловічої гімназії (мур.) вул.Радянська, 24	1898 р.
53	Садибний будинок А.Терещенка (мур.) 1866 р.	вул.Леніна, 47
54	Покровська церква (мур.) 1771 р.	с.Годунівка
55	Миколаївська церква (мур.) 1796 р.	с.Полошки
56	Миколаївська церква (мур.) 1743-1757 рр.	с.Сваркове

57	Миколаївська церква (мур.) 1796 р.	с.Сопич
Конотопський район		
58	Садина генерала М.Драгомирова (зміш.) с.19 ст. вул.Драгомирова,18	
59	Головний будинок (мур.) с.19 ст.	вул.Драгомирова,18
60	Флігель і служби садина М.І.Драгомирова (зміш.) с.19 ст.вул.Драгомирова,18	
61	Садина княгині Львової (мур.) с.Бочечки	1745-1783 рр.
62	Палац (мур.) 1783 р.	с.Бочечки
63	Парк 1745 р.	с.Бочечки
Краснопільський район		
64	Воскресенська церква (мур.) 1808 р.	с.Великий Бобрик
65	Троїцька церква (мур.) 1808-1843 рр.	с.Славгород
Лебединський район		
м.Лебедин		
66	Воскресенська церква (дер.) 1789 р.	вул.Кобижча, 121
67	Успенський собор (мур.) 1759-1775 рр.	с.Межиріч
Охтирський район		
м.Охтирка		
68	Ансамбль Покровського собору (мур.) вул.Пушкінська, 1	1753-1825 рр.
69	Покровський собор (мур.) 1753-1768 рр.	вул.Пушкінська, 1
70	Введенська церква-дзвіниця (мур.) 1784 р.	вул.Пушкінська, 1
71	Церква Різдва Христового (мур.) вул.Пушкінська, 1	1825 р.
72	Михайло-Архангельська церква (мур.) 1884 р.	вул.Фрунзе
73	Дзвіниця Охтирського Троїцького монастиря (мур.) 1741 р. с.Чернечина	
Путивльський район		
м.Путивль		
74	Церква Миколи Козацького (мур.) вул.Першотравнева, 68	1735-1770 рр.
75	Святодухів монастир (мур.) вул.К.Маркса, 45	1617-1754 рр.
76	Святодухів (Спасо-Преображенський) собор 1617-1693 рр.вул.К.Маркса, 45	
77	Хрестовоздвиженська надбрамна церква 1697-1754 рр. вул.К.Маркса, 45	
78	Мур з брамою (мур.) 17-19 ст.	вул.К.Маркса, 45
79	Мовчанський монастир (мур.) вул.Щорса	п.17-к.19 ст.
80	Собор Різдва Богородиці (мур.) вул.Щорса	1602 р.- к.19 ст.
81	Дзвіниця (мур.) 1602-1700 рр.	вул.Щорса

82	Оборонний мур з наріжною баштою (мур.) 1602 р.	вул.Щорса
83	Церква Різдва Іоанна Предтечі (мур.) 1866-1869 рр.	вул.Щорса
84	Настоятельський корпус (мур.) вул.Щорса	д.п.18 ст.
85	Трапезна (мур.)	18-19 ст. вул.Щорса
86	Корпус господарського двору (мур.) 19 ст.	вул.Щорса
87	Оборонний мур зовнішньої лінії фортифікацій 1621 р.	вул.Щорса
88	Просфорня	19 ст. вул.Щорса
89	Братський корпус	19 ст. вул.Щорса
90	«Золоті ворота» (мур.)	1829-1830 рр. с.Волокитине
Роменський район		
м.Ромни		
91	Вознесенська церква (мур.) 1795-1895 рр.	вул.Леніна, 16
92	Дзвіниця Вознесенської церкви (мур.) 1753-1895 рр.	вул.Леніна, 16
93	Святодухівський собор (мур.)	1689 р. пл.Базарна, 15
94	Василівська тепла церква (мур.) пл.Базарна, 15	1751-1867 рр.
95 29	Повітовий шпиталь (мур.) 1824-1826 рр.	бульв.Московський,
96 29	Головний корпус (мур.)	1824-1826 рр. бульв.Московський,
97 29	Флігелі (мур.)	1824-1826 рр. бульв.Московський,
98	Огорожа з кордегардіями (мур.) бульв.Московський, 29	1824-1826 рр.
99	Миколаївська церква (мур.) 1791-1794 рр.	с.Глинськ
100	Церква Іоанна Богослова (дер.) с.Плавинище	1776 р.
101	Церква Різдва Христового (дер.)	1764 р. с.Ріпки
102	Троїцька церква (дер.)	1773 р. с.Пустовойтівка
Сумський район		
103	Палацо-парковий ансамбль смт.Кияниця	к.19 ст.
104	Головний будинок (мур.)	1890 р.. смт.Кияниця
105	Парковий міст (мур.)	1890 р.. смт.Кияниця
106	Парк	19 ст. смт.Кияниця
107	Садина графа Камбурлея	к.18 ст. смт.Хотін
108	Флігелі (мур.)	1790-і рр. смт.Хотін
109	Парк	к.18 ст. смт.Хотін
110	Миколаївська церква (мур.) 1793-1806 рр.	с.Юнаківка
Тростянецький район		
м.Тростянець		
111	Садина Л.Кеніга	18-19 ст. вул.Миру, 14,16,20

112	Головний будинок (мур.)	к.18 ст.-1870 р.	вул.Миру, 16
113	Круглий двір (мур.)	1820-і рр.	вул.Миру, 20
114	Парк "Нескучне"	п.19-п.20 ст.	вул.Нескучанська, 5
115	Будинок управителя (мур.)	1911 р.	вул.Нескучанська, 5
116	Господарський флігель (мур.) вул.Нескучанська, 5		1911 р.
117	Грот Німф (мур.)	1809 р.	вул.Нескучанська, 5
118	Вознесенська церква (мур.)	1903-1913 рр.	вул.Червоноармійська, 53
119	Благовіщенська церква (мур.) вул.Горького		1744-1750 рр.
120	Церква Різдва Богородиці (мур.)		1805 р. с.Кам'янка
Шосткинський район			
121	Михайлівська церква (мур.)	1776-1781 рр.	сmt.Вороніж
122	Гамаліївський Харлампіїв монастир (мур.) с.Гамаліївка	18 ст.	
123	Собор Різдва Богородиці (мур.) с.Гамаліївка		1714-1735 рр.
124	Харлампіївська теплиця (мур.)		1714 р. с.Гамаліївка
125	Корпус келій (мур.)	1714-1834 рр.	с.Гамаліївка
126	Покровська церква (дер.)	1777 р.	с.Пирогівка
127	Дзвіниця Покровської церкви (дер.)	к.18 ст.	с.Пирогівка
Пам'ятки історії			
№	Пам'ятка Місцезнаходження	Датування	
Білопільський район			
м. Білопіль			
1	Будинок, у якому народився поет Олександр Олесь (О. Кандиба) друга половина XX століття		вул. Пожарська, 14
Глухівський район			
м. Глухів			
2	Будинок Глухівського учительського інституту	1874 рік	вул. К. Маркса, 25
Конотопський район			
м. Конотоп			
3	Поле битви між козацькими військами на чолі з І. Виговським і царською армією	1659 рік	південно-західна околиця міста
Пам'ятки монументального мистецтва - відсутні			
Пам'ятки археології			
№	Пам'ятка Місцезнаходження	Датування	
Білопільський район			

1	Городище літописного міста Вир м. Білопілля	Київська Русь
Буриньський район		
2	Городище і селище с. Дич	Київська Русь
Глухівський район		
3	Городище і селище с. Ємадикине	Київська Русь
Конотопський район		
4	Городище і селище с. Великий Самбір	Київська Русь
Недригайлівський район		
5	Городище літописного міста В'яхань Київська Русь	с. Городище
6	Городище літописного міста Попаш між селами Засулля та Бродок	Київська Русь
Охтирський район		
7	Комплекс пам'яток: городища (2), селища (2), курганний могильник розвинуте роменська культура, Київська Русь с. Журавне	
8	Городище і селище роменська культура, Київська Русь	розвинуте середньовіччя, с. Куземин
9	Укріплення Більського городища культура	ранній залізний вік, скіфська с. Куземин
Путивльський район		
10	Городище літописного міста Путивль Київська Русь	м. Путивль
Роменський район		
11	Городище багатошарове культура, розвинуте середньовіччя, роменська культура, Київська Русь м. Ромни	ранній залізний вік, скіфська
12	Городище і курганний могильник культура	ранній залізний вік, скіфська с. Басівка
Сумський район		
13	Городища (2) і селище середньовіччя, волинцівська культура	ранній залізний вік, ранне с. Битиця
14	Городище, селище і могильник роменська культура, Київська Русь	розвинуте середньовіччя, с. Зелений Гай
15	Городище, селище і могильник роменська культура	розвинуте середньовіччя, с. Шпилівка
Тростянецький район		
16	Городище культура	ранній залізний вік, скіфська с. Кам'янка
17	Комплекс пам'яток: городища (2), селище і курганний могильник селище і курганний могильник середньовіччя, роменська культура, Київська Русь	
		с. Ницаха

Історико-культурні заповідники			
№	Найменування	Місцезнаходження (адреса)	
	Підпорядкованість	Дата створення	
1	Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові вул. Шевченка, 30	Держбуд 08.02.1994 р.	м. Глухів,
2	Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі Путивль, вул. Радянська, 60	Сумська ОДА 30.12.1986 р.	м.

Додаток К Екотуристичні маршрути в межах туристично-рекреаційних областей Сумської області

Туристичне районування Сумської області

